

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XXIII.**

**AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI**

REDIGIT – SZERKESZTI
ORBÁN SÁNDOR, V. RAISZ RÓZSA

SECTIO HISTORIAE

TANULMÁNYOK A
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY
KÖRÉBŐL

REDIGIT – SZERKESZTI
KALÓ FERENC – NAGY JÓZSEF

**EGER
1998**

ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XXIII.

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

REDIGIT – SZERKESZTI
ORBÁN SÁNDOR, V. RAISZ RÓZSA

SECTIO HISTORIAE

TANULMÁNYOK A
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY
KÖRÉBŐL

REDIGIT – SZERKESZTI
KALÓ FERENC – NAGY JÓZSEF

EGER
1998

ISSN 1216-4186

A kiadásért felelős:
az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola főigazgatója
Megjelent: az EKTf Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Rimán János
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné
Készült: Hangácsi Nyomda, Eger, Mátyás király út 56.
Nyomdavezető: Hangácsi József

Tartalom

I. „Magyarok 1100 éve Európában”	5
Tóth Sándor László: Magyarország beilleszkedése az európai civilizációba (XI–XII. század).....	7
Fodor László: Honfoglaláskori leletek Heves megyében	25
Nagy József: Gondolatok Eger város keletkezéséről	33
Kiss László: A magyar honfoglalás értékelése a szlovák történetírásban	49
Misóczki Lajos: Millenniumi események Heves megyében.....	57
Csesznokné Kukucska Katalin: A millenniumi ünnepségek a Heves megyei iskolákban	73
Hacsi Lajos: Heves megye politikai arculata az 1990., 1994. évi választások tükrében.....	81
II. Tanulmányok a magyar és egyetemes történelem köréből	87
Gebei Sándor: Báthory István lengyel király és az Erdélyi Fejedelemség kapcsolata a livón háború (1558–1583) befejezésének küszöbén, 1579–1581-ben.....	89
Oláh József: A sárospataki és regéci uradalom Zemplén megyei településeinek XVIII. századi népszámlálása	107
Besze Tibor: Népeség, nemzetiség, vallás Gyöngyösön a hódoltság után.....	117
Ráczné Horváth Ágnes: A magyar polgárosodás eredményei és dilemmái a dualizmus korában	137
Kozári József: A 35. harckocsiezred az 1956. októberi eseményekben.....	153
Makai János: Andrej Bogoljubszkij a szovjet korszak történetírásában	169
Kiss László: A szlovák nemzeti ideológia kialakulásának nemzetelméleti, metodológiai problémái	187
Mózes Mihály: Regionális urbanizáció Erdélyben, a Bánátban és a Tiszántúlon /1867-1914/.....	203

I.

„MAGYAROK 1100 ÉVE EURÓPÁBAN”

az 1996. április 16–18-án megtartott című
tudományos emlékülés előadásai

MAGYARORSZÁG BEILLESZKEDÉSE AZ
EURÓPAI CIVILIZÁCIÓBA
(XI–XII. SZÁZAD)

Jelen előadás azt vizsgálja, miként válhatott a magyarság „idegen testből” Európa szerves részévé a XI–XII. században. E megközelítésben felsejlik némi célzatosság is, hiszen ma a korábbi kelet-európai térséghez (szovjet zónához) tartozó Magyarország más kelet-európai országokhoz hasonlóan „Európához” akar csatlakozni, amely kifejezés a Nyugat-Európához való gazdasági-társadalmi felzárkózási, az általa befogadtatási vágyakat tükrözi. Tisztában vagyok azonban azzal, hogy e korban más problémák voltak, más volt maga Európa is, s a magyarság is más civilizációhoz tartozott korábban, a honfoglalás előtt, s *másképpen vetődött fel a befogadás vagy kivetés kérdése is*. Elemzésünk tehát nem célozza, s nem is célozhatja azt, hogy analógiát vonjon az egykori és a mai helyzet között, s az Európához való csatlakozás mai politikai jelszavát vetítse vissza a múltba. Az előadás címe több problémát takar. Egyrészt maga az *illeszkedés* szóval ugyan el lehet kerülni a közhelyszerű, s celsépgelt „csatlakozás Európához” szlogent, de ugyanakkor e terminus maga is sablonos, s szinte azt sugallja, hogy problémáktól mentesen történt ez a folyamat a XI–XII. században. Másrészt vitatható ez a cím azért is, mert egy egységes európai civilizáció gondolatát sugallja, amelyhez a magyarság illeszkedett. Megfelelő kifejezés persze aligha van erre. Az „illeszkedés” szót szintén használó Kristó Gyula arra utalt, hogy „a magyarság nem lett Nyugat-Európa része, nem oldódott fel abban, hanem csak az ottani modellhez illeszkedni, alkalmazkodni próbált”. Véleményem szerint a témakör – amelynek talán helyesebb címe lenne „A magyarság, a magyar állam a keresztény Európában” – több részre bontható. Egyik a keresztény Európa formálódása a IX–XII. században. A másik a honfoglaló magyarok kapcsolata Európával a X. században, a magyarokról alkotott kép. A harmadik téma az államalapítás szükségessége, az Európához való viszony változása. A negyedik témát előadásunk címe többé-kevésbé fedi, hogyan alakult Európa és a magyarság viszonya államiségének első két századában.

Szükséges először a témához tartozó előzményekről szólni. Ilyen az *Európa-fogalom kialakulása, s Európa formálódása a IX–XII. században*. E vonatkozásban Magyarországon Szűcs Jenő végzett úttörő jellegű munkát. Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a mai politikai és civilizációs

értelemben vett Urálig terjedő Európa fogalma nem létezett a középkor e századaiban, bár a Donig számoltak a középkori szerzők a földrajzi értelemben vett Európával, de a Kárpátoktól a Donig terjedő steppei régiót Szkítiának nevezték antikizáló szóhasználatlaltal. E steppei régió nem tartozott igazán Európához. Az Európa fogalom helyett, azt helyettesítve az V–VIII. század között kiformalódott az *Occidens*, a *Nyugat* fogalma. A felbomló nyugat-római birodalom és a germán nemzetségi-törzsi társadalom fúziójából keresztény és feudális alakulatként létrejövő Occidens fogalma volta-képpen szembeállítás volt az egykori Impérium Romanum, a latin világ keleti felével, amelyet a magát rómainak nevező bizánci birodalom tartott a kezében. Occidens a frankok alkotása volt, amelynek kiemelkedő uralkodója, Nagy Károly császárrá koronáztatta magát, s ez által vetélytársává vált a szintén császári címet viselő bizánci uralkodóknak. A római örökség harmadik kisajátítója a VII. századtól formálódó arab birodalom volt, amely a mediterráneum déli felét (Hispania nagy részét, valamint Észak-Afrikát) és egyes ázsiai részeket szerezte meg magának. A minket leginkább érdeklő Occidens keleti határai a IX. században az Elba-Saale folyóktól indulva a Lajta folyón át Pannónia nyugati pereménél húzódtak, s kettévágták a földrajzi értelemben vett Európát. *Occidens kezdte magát azonosítani Európával*, holott annak felét sem tette ki, hiszen a mai Nyugat-Európa egészére sem terjedt ki a IX. században, s nem tartozott hozzá az Occident is pusztító, normannok vagy vikingek lakta Észak-Európa. Occidentstől keletre törzsi szervezetű, pogány vallású skandináv, balti és szláv népek laktak, a mai dél-orosz területen, a Fekete-tengertől északra levő steppei övezetben pedig előbb a magyar törzsszövetség, majd a IX. század végétől a besenyő törzsszövetség. Occidens terjeszkedése keleti irányba többé-kevésbé egybeesett a kereszténység terjedésével is. Ez odavezetett távlataiban, hogy *Occidens Európa Occidenssé, Nyugat-Európává vált a XI–XII. századra, ugyanakkor határai egészen a Baltikumtól az Adriáig terjedő sávig nyúltak előre, ezáltal magába foglalta a mai Közép-Kelet-Európát is*. Ezzel párhuzamosan Európa azonossá kezdett válni a Kereszténységgel (Christianitas, Res Publica Chirstiana). Az Európa fogalommal tehát ekvivalens, s korszakunkban meghatározóbb jellegű a Kereszténység terminus. Ugyanakkor az 1054-ben véglegesen bekövetkező (már a IX. századtól fenyegető) egyházszakadás hatására a *Kereszténység egy Bizánc fősege alatt levő, jóval kisebb görögkeleti, ortodox Kelet-Európára és jóval nagyobb római katolikus Nyugat-Európára oszlott*.

Európa nyugati felében a frank birodalom a 843. évi verduni szerződés után felbomlott, három fő részre szakadt, de ezek is további kisebb részekre estek szét. A nyugati frank birodalom, „Francia” a teljes szétesés felé haladt a karolingok alatt, a X. század vége felé hatalomra kerülő Capeting dinasztia

uralma alatt a XI–XII. század folyamán kezdte meg a lassú egységesülést, felzárkózást. Erőteljesebbnek mutatkozott a keleti frank birodalomrész, Germania, amelyből a Karoling dinasztia kihalása után a szász dinasztia 962-ben, I. Ottó császárrá koronázásával a Német-Római Szent birodalmat kiformálta. Az új birodalom a Kereszténység, Európa egyik meghatározó hatalma lett. A frank birodalom középső részét hamar felosztotta egymás között a keleti és a nyugati frank állam, egyedül Itália maradt többé-kevésbé önálló, bár részekre szakadt, s időnként a német birodalom fennhatósága alá került. Hispánia nagyobb része arab (mór uralom) alatt volt, csak északon voltak kisebb katolikus királyságok, amelyek a reconquista hosszú, öt évszázados folyamatát megindították. Anglia egy része dán uralom alá került a IX. században, amelyből a XI. század elejére függetlenedett, de hamarosan 1066-ban bekövetkezett a normann hódítás, amikor a Franciaország északnyugati részén kialakult normann hercegség ura, Hódító Vilmos legyőzte az angolszász királyt, s meghódította Angliát.

Azt mondhatjuk, hogy a X. században lényegesen bővült Occidens területe keleti és északi irányba egyaránt, s az ezredfordulóra lényegében kialakultak az európai keresztény államok. Észak-Európában a dánok Kékfogú Harald nevű királyuk alatt 950–970 között hozták létre keresztény egyházukat és államukat. Norvégia valamivel később lépett erre az útra, Szent Olaf király a XI. század első évtizedeire fejezte be a X. század vége felé elkezdődő térítést. Svédország térítése csak a XI. század elején kezdődött meg, s a század végéig tartott. Érdekes sajátossága az egykori normannok utódai egyház- és államszervezésének, hogy bár politikai függetlenségüket meg tudták őrizni a német befolyással szemben, de egyházaik a XI. században német (a brémai érsek) fennhatóság alá tartoztak, s csak a XII. századra formálódtak önálló érsekségek az északi államokban. Közép-Kelet-Európában a cseheket már Szent Vencel keresztény hitre térítette, mégis a keresztény egyház szervezete és a cseh állam csak a X. század végére alakult ki a Premysl-dinasztia vezetésével. Csehország ugyanakkor erős német befolyás alá került, uralkodói csak hercegek voltak, a XII. század végén sikerült csak a királyi címet megszerezniük. A lengyelek esetében a keresztény vallás felvétele és az államalapítás a Piast-dinastiához, közelebbről I. Mieszkó fejedelemhez fűződik a X. század második felében (966). A lengyel uralkodó, Vitéz Boleszló királyi címet is szerzett, Gniezno központtal érsekség is jött létre. Lengyelország azonban időről-időre német fennhatóság alá került a XI–XII. században. A keleti szláv törzsek a IX. század második felében normann eredetű rusz fejedelmek (Oleg) vezetésével létrehozták a Kijevi Ruszt. Ez az államképződmény sorra hódoltatta a keleti szláv törzseket, s 965-ben megdöntötte a Volga-Don és Kaukázus térségében, a földrajzi Európa (Kelet-Európa) határainál levő Kazár birodalmat. Vlagyimir fejedelem 988-ban keresztelkedett

meg, a görögkeleti rítus szerint. Így a Kijevi Rusz a bizánci kereszténységhez kötődött, élén a kijevi metropolita állt. Délkelet-Európa hasonlóképpen bizánci érdekszféra volt, kivétel ez alól nyugati része, Horvátország, amely némi vívódás után a latin rítusú kereszténység mellett kötött ki. A horvátok a IX–X. század folyamán egyaránt voltak bizánci, keleti frank (német) és velencei fennhatóság alatt, majd a XI. század végén a Magyar Királyság hódította meg Horvátországot. Szerbia és Bulgária közelebb volt a bizánci birodalomhoz, így a görögkeleti egyházhoz csatlakozott. Bulgária esetében Borisz fejedelem 866-ban vette fel a kereszténységet. Kezdetben nem volt önálló a bolgár egyház, de később rövid időre ezt is elérte. Bulgária eredményesen harcolt a X. századig a bizánci fennhatósági törekvések ellen, a XI. század elejére azonban legyűrték ellenállását.

Ha Európa hatalmi viszonyait röviden összegezni akarnánk, azt mondhatnánk, hogy a IX. században a széthulló Karoling birodalom és a bizánci birodalom számított e térségben a leghatalmasabbnak. A magyar honfoglalást, s részben a következő félévszázad kalandozó sikereit e két birodalom belső problémái tették lehetővé, illetve könnyítették meg. A X. század második felére a Karoling birodalom legerősebb része Német-Római Birodalommá szerveződött, Bizánc pedig kezdett az erős bolgár állam fölé kerekedni. A XI–XII. században e két birodalom meghatározó szerepet játszott a Kereszténység államai között, elsősorban velük kellett számolnia a magyaroknak és a XI. század elejére kifejlődő magyar államnak is.

Európa és a magyarság kapcsolatrendszerét vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy kezdetben, a IX. század második felében és a X. század első felében vagy első kétharmadában e viszony alapvetően elutasító jellegű volt, konfliktus jellemezte mivel két különböző civilizáció és mentalitás találkozott. A honfoglalásig Európa államai csak felületesen ismerték a magyarokat, hiszen csak alkalmi és ritka kalandozások révén találkoztak velük. Jellemző, hogy Regino 908-ban befejezett Krónikájában a 889-es évhez tett, magyarokról szóló tudósításában ismeretlen népnek nevezi őket, holott 862-ben már Német Lajos országát pusztították, s 881-ben Bécs környékén kalandoztak, majd a 890-es években három kalandozó hadjáratot is vezettek (892-ben, Morvaországban, 894-ben Pannóniában és 895-ben Bulgáriában). A honfoglalás után szaporodtak az érintkezések, hiszen a magyarok 895 és 970 között számos, kb. 43-ra becsült kalandozó hadjáratot vezettek, túlnyomórészt a keresztény Európa ellen, bár néhány akciójuk az iszlám Hispániát és a pogány fehér horvátokat is érintette. A fosztogató, rabló hadjáratok java része 955-ig Nyugat, a katolikus Occidens ellen irányult, s csak kisebb része délkelet, az ortodox Oriens ellen, viszont 955 után csak errefelé vezettek hadjáratokat. A keresztény Európa e fosztogató, dúló akciók során rettegett és gyűlölt ellenségként ismerkedett meg a magyarokkal, akiknek nyelve,

kultúrája, vallása és szokásai jelentős mértékben eltértek a keresztény Európa népeitől. A legtöbb leírásban ezért Isten büntetéseként, szinte szörnyeként jelennek meg a magyarok, akiket hamar azonosítanak a nyugati források a korábban a Kárpát-medencét lakó és hasonló nomád, pogány és kalandozó népekkel, a hunokkal és az avarokkal. Európa tehát a X. század első felében egyértelműen negatív képet alkot a magyarokról, teljes egészében elutasítja őket. Érdekes paradoxon, s jellemző egyfelől a korabeli reálpolitikára, másfelől Európa széttagoltságára, anarchiájára, amely minden keresztény összefogást illuzórikussá tett mind a pogány vikingek és magyarok ellen, mind pedig a muszlim arabok és mórok ellen a IX–X. században, hogy alkalmanként az egyes fejedelmek szövetséget is kötöttek a magyarokkal, ellenfeleikkel szemben. A magyarok tehát alkalmanként kapcsolódtak a belső harcokhoz, s válogatás nélkül szövetkeztek a IX. században a morva fejedelemmel (881-ben és 894-ben) a keleti frankuralkodó ellen, majd fordítva (92-ben), a bolgárokkal a bizánciak ellen (még 836–838-ban), majd a század végén éppen fordítva (95-ben). A X. században hasonlóképpen felhasználták a magyarokat a belső konfliktusok során. *Európa alapvetően rettegő, elutasító, viszolygó attitűdjének okait egyszerűen meghatározhatjuk: a magyarok pogánysága és életmódjukkal együtt járó, de Európa népei számára szokatlan lovasnomád, nem letelepült életmódja és az ezzel együtt járó dúlóló, portyázó akciói.* Bonyolultabb kérdés, hogy vajon a magyarok hogyan viszonyultak a keresztény Európához, mivel erről csak külső forrásaink vannak. Egyszerűsítve úgy válaszolhatunk e kérdésre, hogy a magyarok hasonlóképpen nem értették a letelepült, keresztény Európát, de részükről érthető módon nem feltételezhetünk hasonló elutasító magatartást. Ezt azzal indokolhatjuk, hogy a magyaroknak szükségük volt ezekre a portyázó akciókra, mert nomád életmódjuk miatt csak így szerezhették meg azokat a javakat, amelyeket gazdaságuk nem tudott előállítani. A történeti szakirodalomban elterjedt álláspont szerint a magyarok már a honfoglaláskor félnomádok voltak, s megindultak a letelepült életmód s az államalapítás felé vezető úton, s csak középrétegük (a heterogén összetételű kíséret) kalandozott, a köznép nem. Véleményem szerint valószínűbb, s forrásokkal jobban igazolható a magyarok nomád életmódja. Az Etelközhöz képest jóval kisebb Kárpát-medencei hazában a nomadizálás feltételei kevésbé voltak adottak, s ezért egyelőre csak a kalandozások biztosították azt a szükséges háttért, amelynek segítségével a magyarság hagyományos életmódját, kultúráját fenn tudta tartani. Az augsburgi katasztrofális vereség után a kalandozások feltehetően méretükben és jelentőségükben is csökkentek, majd a 970-es arkadiupoliszi újabb kudarc a kalandozások, s ezzel a nomád életforma, s a nomádállam átmentésének lehetőségeit a minimumra redukálták. A IX. század utolsó harmadára a magyar törzsszövetség válaszút elé érkezett, megpró-

bál-e a letelepült és keresztény Európába saját erejéből beilleszkedni vagy pedig önállóságát elvesztve rákényszerítik a keresztény vallást és életformaváltást. Utóbbi az avarok útja volt, akik a IX. század elejére a terjeszkedő frankokkal szemben maradtak alul. A hunok korábban birodalmat építettek ki ugyan, de ennek felbomlása után visszamenekültek a sztyeppére, s hamarosan eltűntek a történelem színpadáról. A magyaroknak nem állt módjukban, hogy az erősebb besenyőket elűzve korábbi etelközi hazájukba visszatelepedjenek, bár valamikor a X. század elején vagy legalábbis első felében kaptak egy ilyen értelmű ajánlatot a bizánci császártól, amelyet egyértelműen elutasítottak. Az avarok példája inkább fenyegetett, mert őket a frank birodalom győzte le, amelynek egyik utódállama, a német Augsburgnál nagy vereséget mért a kalandozó magyarokra. Fennállt a veszély, hogy vagy nyugatról a terjeszkedő német-római birodalom vagy pedig a szintén megerősödő bizánci birodalom vonja fennhatósága alá vagy hódítja meg a Kárpát-medencét. Az expanzió magyarázatául szolgálhatott volna a magyarok pogánysága. *A két birodalom közé szorulás és a meghódíttatás veszélye* kísértett tehát egyfelől, másfelől viszont a *kalandozások lezárulásával bekövetkezett a nomádizmus, s egyáltalán a magyar gazdaság belső válsága*, amelyet csak a letelepedéssel lehetett megoldani. A X. század második felében, utolsó harmadában tehát megkezdődött a magyar kísérlet, amely az ellenséges Európában való önálló fennmaradásra, a gazdasági krízis elhárítására irányult. A magyar kísérletet megkönnyítette – bár unikum voltán, lévén hogy steppei nomád törzsszövetség vagy állam vállalkozott kényszerűségből erre, nem változtat – hogy az *Occidentstől keletre éppen a X. század második felében más, törzsi-nemzeti szinten élő népek* (így a csehek, lengyelek és keleti szlávok, oroszok, valamint a skandináv népek, a rettegett vikingek) is *ekkor léptek erre az útra.* A kereszténység felvétele és az ezzel kapcsolatban levő államszervezés, valamint a letelepedés kérdéseinek megoldása nemcsak a X. század utolsó harmadára, de a XI. század jelentős részére várt.

A kereszténység felvétele és az államalapítás folyamata is viszonylag hosszabb időt vett igénybe. Bár a magyarok megismerkedhettek a nagy világvallásokkal, így a kereszténységgel is már Etelközben, áttérésük csak a Kárpát-medencében, a X. század közepe tájától indult meg. Mind a keleti, mind pedig a nyugati egyház lépéseket tett a magyarok vezetőinek megtérítésére, s ezáltal saját egyházi, s ezzel politikai fennhatóságuk kiterjesztésére. Mindkét esetben természetsszerűleg *felülről indult meg a térítés*, először a magyar törzsszövetség első számú vezetőit kísérelték meg áttéríteni. Kezdetben ez a magyar vezetők részéről sok esetben felületes, feltehetően politikai célú áttérés volt, amelynek következményei nem lehettek (Bulcsú vagy Géza kereszténysége például ilyen többistenhitet is feltételező látszatkereszténység volt). A térítésben Bizánc járt az élen, megelőzve a római katolikus egy-

háza, a X. század közepén a Gyula és Bulcsú is felvette a kereszténységet bizánci látogatásuk alkalmával, megkeresztelkedésüknél maga VII. Konstantinos császár is közreműködött. Hamarosan Turkia püspökévé is kinevezték Hierotheost, ami azt jelezte, hogy Bizánc komolyan vette a magyarok megtérítését. A két egyház versenyében Róma némileg lemaradt, csak 963-ban szenteltek egy térítő püspököt (Zacheust) a magyarok részére. A későbbiekben a passauai és a salzburgi püspökség versenyzett a magyarok megtérítéséért, s saját egyházmegyéjükhez való csatolásáért. Ebben megakadályozta őket a mainzi érsek, aki a Mainzhoz kötődő sankt galleni Bruno magyar térítéseit (fejedelmi család) saját érdekében próbálta felhasználni. A fejedelmi törzs Taksony, majd Géza nagyfejedelemsége alatt nyugati orientációt követett vallási téren is, a római rítusú kereszténységhez csatlakozott a fejedelem. Mindez nemcsak abból következett, hogy szemben az erdélyi Gyulákkal a fejedelmi törzs szállásterülete közelebb volt a német birodalomhoz. Itt politikai vallásválasztásról volt szó egyértelműen. A fejedelem nem választhatta az ortodox, bizánci vallást, mert itt a Gyula már megelőzte. *A törzsszövetség belső megosztottsága fejeződött ki abban, hogy mindkét irányzat térített Magyarországon.* A későbbiekben is fennmaradt a görögkeleti egyház, de a katolikus egyház primátusa, elsődlegessége érvényesült. A katolikus egyház felülkerekedésében döntő része volt annak, hogy Géza, még inkább István felülkerekedett a törzsfőkkel vívott harcában, s 1003-ban Gyulát is legyőzte, országát saját monarchiájához csatolta. A térítések betetőzése volt, hogy István koronát kért és kapott II. Szilveszter pápától, ezzel *Magyarország pogány keleti törzsszövetségből keresztény királysággá, regnummá, monarchiává vált.* Mind ezt megelőzően, mind ezt követően István komoly egyházszervezői tevékenységet folytatott, amelynek eredményeképpen püspökségek jöttek létre, sőt két érsekség is (esztergomi és kalocsai). Lényeges körülmény volt, hogy szemben a szomszédos német püspökségek és a mainzi érsekség törekvéseivel *Magyarországon önálló érsekség, sőt érsekségek jöttek létre* (míg Csehországban nem így volt, s a lengyel érsekség is német befolyás alá került). Ezt kiegészítette a korábbi vérségi alapon szerveződő nemzetségi-törzsi társadalom helyébe egy területi alapon, felülről szervezett közigazgatási rendszer létrehozása (nagy területű megyék, élén a király által kinevezett, tőle függő, több esetben vele talán rokoni kapcsolatban is levő ispánok). *István mind hadseregében, mind közigazgatási rendszerében, egyházszervezetében, törvénykezésében idegen-nyugati mintákat követett, de sosem tévesztette szem elől a korabeli magyar társadalom sajátosságait.* A vele szembeszálló törzsfőket (Koppány, Gyula, Ajtony) leverte, a térítésben az erőszaktól sem riadt vissza, törvényeiben is keménykezü uralkodónak mutatkozik. Ugyanakkor István látszatkeresztény apjával szemben igazán hitt a keresztény eszmékben, valóban úgy látta, hogy a ke-

reszténység és a keresztény állam szükséges a magyarság szempontjából. A magyarságról alkotott kép a kalandozások abbamaradása, majd a kereszténység felvétele, s a királyság létrejötte után kezdett lassan megváltozni a korabeli Európában. Mindazonáltal ez az image-változás nem követte olyan gyorsan a magyarok alkalmazkodási kísérletét, s számos negatív elemet még sokáig őrzött.

Itt kell kitérnünk arra, hogy milyen álláspontok vannak a *szakirodalomban a magyarok Európához való csatlakozását*, alkalmazkodását illetően. E véleményeket legutóbb Kristó Gyula összegezte, megállapításaira kívánok támaszkodni e vonatkozásban. Az egyik nézet szerint *a magyarok a honfoglaláskor már tudtak kapcsolódni Európához*, s ennek oka az volt, hogy már előtte megismerték a földművelést, s ez viszonylag erős részét alkotta gazdaságuknak. Többek között Fehér Géza, Róna-Tas András hangsúlyozta azt a körülményt, hogy a honfoglaló magyarok azért tudtak beilleszkedni az európai gazdasági-társadalmi rendszerbe, és ezzel fennmaradni, mert már korábban rendelkeztek egy földműves kultúrával is. Más álláspont a *honfoglalás utáni, kárpát-medencei helyzetben és az itteni körülményekben* látta az Európához való kapcsolódás tényezőit. Szekfü Gyula és Molnár Erik, két különböző szemlélet jegyében ugyan, de hangsúlyozták az itt talált szlávok szerepét a magyarok gazdasági és politikai szervezetének fejlődésében. Hoffman Tamás a kárpát-medencei feudális szomszédságnak és a római civilizációs hagyatéknak, míg Bálint Csanád a kelet-európai steppétől való elszakadásnak tulajdonított nagy szerepet. A harmadik elmélet számít a legismertebbnek és a legelfogadottabbnak, eszerint *Géza és Szent István kora, az államalapítás jelentette a magyarok európai csatlakozását*. Szekfü Gyula, Hóman Bálint és a későbbiekben például Makk Ferenc vagy Bálint Csanád vallotta e nézetet. Eszerint a steppétől való teljes elszakadás, a keleti steppe törzsszövetségének felváltása a keresztény állammal döntő fontosságú esemény, Szűcs Jenő megfogalmazása szerint ekkor vált az akkori fogalmak szerint „európai néppé” a magyarság. A negyedik álláspont elismeri az említett események fontosságát, de *a magyarok európai csatlakozását hosszú, több évszázados folyamatként értékeli*. Elsősorban Váczy Péter, Szűcs Jenő és Kristó Gyula helyezkedett erre a nézetre. Utóbbi úgy körvonalazta a magyarság hosszú alkalmazkodási folyamatát, hogy három, kiemelkedően fontos fázist különített el. Eszerint a honfoglalás azért volt az illeszkedés szempontjából fontos stádium, mert fizikai, geopolitikai értelemben lehetőséget biztosított a Kárpát-medencébe való beköltözéssel a későbbi alkalmazkodáshoz. Igazán ekkor azonban a magyarság nem akart alkalmazkodni, ez csak a kalandozások lezárulása után kezdődött meg. A második stádiumot a nyugati térítések megindulásától számítja, szerinte csúcspontját István koronázásával éri el, s II. Henrik császár halálával (1024) zárul, tehát 972–1024 közötti

szakasszal számol. A harmadik legfontosabb periódus szerinte a XII. század közepétől számítható a XIII. század végéig, tehát kb. 150 évet tesz ki. Ekkor fontos gazdasági-társadalmi változások játszódnak le: kialakul a prédiúmszer helyett a telekrendszer, a keleties (bazáras, sátras) várostípus helyébe a latin és német elem beköltözésével a nyugatiasabb várostípus lép, a királyi hatalom túlsúlya megszűnik, osztolni kényszerül a hatalmon a társadalom más elemeivel, kezd kibontakozni a hűbériség (familiaritas), megszűnik a szolgaság és helyette egységes, szabadon költöző jobbágyság alakul ki. Emellett e korszakban a magyarság befogad kulturális értékeket is (Nagy Sándor-, Trója monda stb.), részt vesz keresztes hadjáratban is II. András révén, külföldi egyetemekre járnak diákjai. Mindez azt jelenti, hogy immár Szűcs Jenő kifejezésével élve a magyarság ugyan elvileg 1000-tól beletartozott a Nyugat (Occidens) fogalmába, de civilizációs szintje még sokáig mögötte maradt, s szerinte csak 1200–1350 közötti fejlődés eredményeképpen érte el a Nyugat szintjét, bár továbbra is e szerkezet deformált, attól eltérő maradt, de főbb vonásaiban hasonlatossá vált ahhoz, hogy majd a XVI. században megint elkanyarodjon a nyugat-európai fejlődéstől. Ehhez hozzá lehet még tenni, hogy nemcsak a magyarság, de egész Kelet-Európa esetében hasonló volt a helyzet.

A XI–XII. századi magyarság európai beilleszkedésének több tényezőjét kell tárgyalnunk. *Az egyik a belső problémák megoldása, a másik a magyar állam önállóságának és európai jelentőségének kérdése.* A bel- és külpolitika természetesen sok vonatkozásban összefüggött egymással a XI–XII. században is. A belső kérdések közül az egyik a *kereszténység nemcsak felszíni, hanem „mélységi” elterjedése*, ti. hogy túl a kereszténység egyelőre még csak a törzsszövetség vezetését és egy szűkebb réteget átható felvételén mikor válik a magyar királyság valóban keresztény országgá, amikor a pogányság (mint vallás, kultúra, szemlélet) végképp kiszorul, és periférikus jelenséggé válik. A másik fontos kérdés a nomádizmus mint életforma háttérbe szorítása a letelepült életmód, a földművelés mellett. A gazdaság és ideológia-vallás átalakulása mellett, s ezekhez kötődően hasonlóképpen fontos a vérségi alapon felépült nemzetségi-törzsi társadalom helyett a területi alapon szervezett állam kiépülése, valamint a szabadokra és idegen szolgákra tagozódó társadalom átférmálódása földtulajdonnal rendelkező nemesekre és tulajdonnal nem rendelkező, szolgáltatásokra kötelezett jobbágyságra, mint a társadalom két fő csoportjára.

E belső problémák megoldása hosszú időt vett igénybe. Így egyetérthetünk azon idézett véleményekkel, amelyek a strukturálisan fejlettebb (a római civilizációra is építő), évszázadokkal előbb a keresztény feudális vagy hűbéri államiság útjára lépő Occidens nagyjából való beérése is századokat vett igénybe, s még a XII. század végére sem mehetett teljességgel végbe.

Ha a kereszténység térnyerésével kezdjük áttekintésünket, utalnunk kell arra, hogy a *régi, nomádos életformához, a még meglévő nemzetségi szervezethez kötődő pogány vallásnak és mentalitásnak komoly tartalékai voltak*, s számottevő ellenállást tudott kifejteni a felülről, sokszor erőszakkal terjesztett, idegen nyelven (latinul) és idegen főpapok, papok által hirdetett keresztény vallással és egyházzal szemben. Ráadásul megjelent az egyháznak fizetendő adó, a tized is, amely miatt a lesüllyedni kezdő szabadok egy része azonosította az államot és az egyházat, s mindkettő irányába ellenérzéseket táplált. A *pogány vallás és ideológia menedéket kínált, a nemzetségi-törzsi társadalom szabadságát, adómentességét és a hagyományok, az ősök tisztelete szintén egyfajta pogány restauráció gondolatához vezetett*. Különösen Szent István uralkodásának vége felé, majd halála után erősödtek fel e pogány restaurációs tendenciák. A pogányság erőteljes jelenlétét és a kereszténység relatív gyengeségét mutatja, hogy *az uralkodó Árpád-nemzetség több tagja szimpátiát mutatott a pogányság iránt*. Még István életében ilyennek mutatkozott Vazul, akit talán egy ellene megkísérelt merénylet miatt börtönbe vetett a szent király, majd uralkodásra is alkalmatlanná tett. Vazul pogánykodó hajlamait mutatja, hogy egyik, talán legidősebb fia, Levente szintén pogányként élt, s őse, Taksony fejedelem állítólagos sírja közelébe temetkezett. Levente állítólag még a neki felajánlott koronát sem fogadta el, hanem átengedte testvérének, Andrásnak, aki viszont már a Szent István-i hagyományokat folytatta. A pogányság erejét azonban nem a dinasztia egyes tagjainak pogány vagy legalábbis arra hajló volta mutatja, hanem azok a hatalmas mozgalmak, amelyek István halálát nem sokkal követően kitörték Magyarországon. Jelentősebbnek kell ítélnünk az *1046. évi, Vata névvel jelzett tömegmozgalmat*, amelyet az Orseoló Péter király által folytatott türelmetlen, erőszakos politika válthatott ki. A felkelők azonosították az egyházat az állammal, s az egyház mindenestül való megsemmisítésére törekedtek, amelyben egyaránt benne volt a püspökök és papok fizikai megsemmisítése, s az egyházak lerombolása. A felkelésre valószínűleg az adott alkalmat, hogy a Péter politikáját ellenző egyes uralkodói csoportok behívták a száműzetésben, Oroszországban, Bölcs Jaroszláv kijevi nagyfejedelem udvarában élő Vazul fiakat, Andrást és Leventét. A tömegmozgalom elemi erejű volt, a Vazul-fiak sem mertek vagy akartak szembeszállni az őket csatlakozásra felhívó pogány tömegekkel szemben. A Vata-mozgalomnak része volt Péter bukásában, de a Vazul-fiakat behívó urakat is megtizedelte. A tomboló pogány mozgalomnak több püspök is áldozatul esett, így a velencei származású Gellért csanádi püspök is. Péter legyőzése, majd András hatalomra jutása, megkoronázása után András paradox, de egyedül helyes módon az apjukat megvakíttató, őket pedig száműzetettő István király politikáját követte. A Szent István-i szellemű restauráció során a szövetséges pogány mozgalom

ellen is fellépett I. András, s szigorú törvényt hozott a pogányok ellen. Feltehetően erőszakosan is meg kellett fékeznie a Vata-mozgalmat, de ennek konkrét körülményeit nem ismerjük. A pogányság túlélését jelzi az *1060-as*, I. Béla uralkodásának kezdetére tehető újabb *pogánymozgalom*, amelyet korábban tévesen Vata fia, Jánoshoz kapcsoltak. Ekkor maga a király könynyítette meg a mozgalom kitörését azzal, hogy minden faluból két embert hívott gyűlésre. Az összegyűlték hasonló követeléseket intéztek I. Bélához, mint korábban Vataék: a papok megölését, az adók eltörlését és az egyházak lerombolását kívánták. A király fegyveres erővel verte le a mozgalmat. A pogány tömegmozgalmak ezzel megszűntek, de a pogányság mint ideológia, mentalitás még fennmaradhatott egy ideig. Ezt jelzik Szent László törvényei elsősorban, s bizonyos fokig még Kálmán törvényei is. Ezekben például a pogány áldozatokat (köveknél, fáknál, kutaknál) tiltják. Még Kálmánnak is fel kell lépnie az ártó strigákba vetett hit ellen azzal, hogy ezek ügyében, mivel ilyenek nem léteznek, semmiféle nyomozást ne tartsanak. Egészében véve úgy vélem, hogy a *kereszténység térnyerése, s a pogányság végleges visszaszorulása kb. egy évszázadot vehetett igénybe, s nagyjából Könyves Kálmán korára zárható e folyamat*. Természetesen a néphitben jóval tovább éltek a pogány hitvilág elemei, a népszokásokban tartósan konzerválódhattak egyes pogány motívumok. Mindez nem változtat azon, hogy a XI. század vége felé, a XII. század elejére valóban keresztény királysággá vált Magyarországra, ahol immár a keresztény vallás, annak is római katolikus válfaja nemcsak felszínesen, hanem a mélységeket is átjárva elterjedt.

Úgy vélem, hogy hasonló lehet a helyzet az *életmód* vonatkozásában is. E kérdés részletes *elemzésére* itt nem térnek ki, mert erősen vitatott és sok tekintetben nehezen megválaszolható problémáról van szó. E polémia fő vonásaira már utaltam a X. századi magyarság kapcsán. A jelenleg uralkodó szemlélet szerint a magyarság viszonylag fejlett földművelő ismeretekkel felvértezett ún. félnomád népként érkezett a Kárpát-medencébe, s jóllehet az előkelők és kíséretük kalandozott, a társadalom zöme letelepült életformát alakított ki már az államalapítás előtt. A magam részéről azzal a felfogással értek egyet, amely a századforduló történetírását jellemezte, s legújabbban Kristó Gyula fejezett ki legmarkánsabban. Eszerint a magyarok nomádként érkeztek a Kárpát-medencébe, földművelést csak a velük behurcolt, a kalandozások során foglyul ejtett, illetve a Kárpát-medencében talált szláv lakosok végeztek. *A kalandozások lezárulta után a magyarok rákényszerültek arra, hogy a nomadizálásra amúgy is csak szűkösen, ideig-óráig elegendő Kárpát-medencében maguk is önfenntartásuk érdekében földművelést is folytassanak*. E folyamat a X. században csak megkezdődhetett, nagyobb lendületet a XI. században vehetett. E folyamat során előbb, az alkalmi, de nem állandó téli szállások állandósultak, rögzültek. Ez már a falu korai for-

mája, ahol az állatállományt az év nyolc hónapján át még kihajtották a mind közelebb került legelőre. A nagy nomadizmust kezdte felváltani az ún. kismomadizmus. Kristó Gyula legutóbbi összegzése szerint a X. század második felében kezdhetette meg az áttérést a lovasnomád magyarság az eltelepült életmódra és ezzel együtt a földművelésre. Véleménye szerint e folyamat nem zárulhatott a X. század végével, ahogy például Győrffy György és még sokan mások vélték. Ebben az esetben ugyanis XI–XII. századi forrásanyagunkban nem találunk olyan adatokat, amelyek jelzik, hogy a földművelés még nem lehetett egyeduralgó (hiszen például meghatározott számú földművelőt adományoznak egyes oklevelekben), s ennek terjesztésében különösen az ekkor még a birtokok kis hányadával rendelkező egyház járt élen. A nomadizmus meglétéről több forrás is tanúskodik a XI., sőt még a XII. században is. Szent László és Kálmán törvényei a templomtól távol levő és vándorló falvak képét rajzolják meg (pl. Szent László I:11.; I:19.; I:33.; Kálmán-kori zsinati határozat 13. tc.) Idrisi még a 12. század közepén is a szerémségi Nagyolaszi lakóit nomádokként írta le. Még jellemzőbb Freisingi Ottó püspök 1147-es tudósítása, amelyben arról számolt be, hogy a magyarok „az egész nyári és őszi idő alatt sátrakban laknak”, s a falvakban és helységekben is igen hitvány nádból vagy fából, s csak nagyon ritkán kőből épült lakásaik vannak. A nomád életforma fenntartói Kristó helytállónak tűnő nézete szerint a IX–X. századi szabadok lassan lesüllyedő utódai lehettek. Feltehetően a *nomadizmus hosszú ideig való fennállása* – kb. a XII. század végéig – és a pogányság hosszú ideig való fennmaradása kapcsolatban állhatott egymással.

A nomadizmus eltűnésének hosszú folyamata kapcsolódik a társadalom átalakulásának szintén lényegi kérdéséhez. Itt a szabadok lesüllyedéséről illetve lesüllyesztéséről van szó, ami a nemzetség felbomlásához vezetett. A szakirodalomban felmerült egyik álláspont (Győrffy György, Heckenast Gusztáv stb.) szerint ez a folyamat már a X. század végére jelentős mértékben előrehaladt, szolgálónépi falvak alakultak ki tömegével a vezéri szállások körül, azaz a szabadok alávetése jelentős mértékben megtörtént. A másik álláspont (Kristó Gyula) szerint a 10. században a magyar törzsszövetséghez tartozó etnikum döntőrészen szabad volt, s csak az európai, nyugati típusú állam kezdte meg Szent Istvántól lesüllyesztésüket. A területi alapokon működő állam nem lehetett tekintettel etnikai hovatartozásra. A Szent István-i és későbbi törvények sokszor emlékeztek meg a szabad, a liber szolgává, servussá válásáról. A liber alávetése nemcsak büntetésképpen történhetett (ha bűnt követett el), hanem gazdasági okokból, elszegényedés következményeképpen. Ebben az állam is közrejátszott, amely Szent Istvántól kezdve adót (dénáradó) szedett a szabadoktól. Ugyanakkor, s ez még a régi társadalom maradványaira utal, a szabadok katonáskodására sokáig igényt tartott.

A szabadok próbálták szabadságukat fenntartani, ezért a XI. század második felében hatalmas arányú vándormozgalom indul meg a gyérebben lakott részek felé. Az állam azonban utánamegy a kóborlóknak, begyűjti őket. Ugyancsak a lesüllyedés elleni tiltakozás, s a korábbi társadalmi rend magántulajdont nem ismerő erkölcsi normái nyilvánulnak meg a tolvajlásokban, amely ellen Istvántól kezdve fellépnek a törvényekben, s ez Szent László korában kulminál, ahogy a szigorú intézkedéseiből kitűnik. A szabadok szegényebb rétege, az ún. vulgáris, közrendű szabadok előbb-utóbb lesüllyedésre voltak ítélve: vagy a király vagy az egyház vagy pedig valamelyik magánföldesúr fennhatósága alá kerültek, az ő szabadjai lettek. *E folyamat nagyjából a XI. század végére, XII. század első felére zárult le.* A szabadok jelentékeny része lesüllyedt, tehetősebb és kisebb része felemelkedett a nemesek soraiba.

Főntos a morális élet átalakítása, a keresztény normarendszer meghonosítása a régi pogány, nemzetségi-törzsi szokásrendszer helyett. Ez is hosszú időt vehetett igénybe a nomádizmus, a pogányság és a jelentős nagyságú szabad réteg huzamos megléte miatt. Az állam a keresztény felfogást igyekezett érvényesíteni, ez tükröződik törvényeiben. Ennek szellemében már István törvényei tiltották az emberölést, ugyanakkor a talio ősi elve még az ő törvényeiben is hangot kapott („Ha valaki karddal embert ölt, ugyanazon karddal öljék meg”). A szabadságvesztést a pogány szokásjog aligha ismerhette, s a XI. század első felében sem volt jellemző büntetési forma. Szent László korában jelent meg, hogy a gyilkost nem a talio elve szerint ölik meg, hanem börtönbe vetik, s ha vagyona kisebb, a szabad is szolgává válik büntetésképpen. A korábbi szokásrendszerből a törvények tilalmazták a levíratást (István I. tv. 26, 30.) és a lányrablást is (István I. tv. 27; Kálmán-kori esztergomi zsinat 51.), amely pedig a Hunor-Magor vagy csodaszarvasmonda tanúbizonysága szerint is része volt a pogány magyar tradíciónak. Ahogy arra a pogányság túlélésével kapcsolatban már utaltam, a törvények felléptek az ősi hitvilág képviselői, a boszorkányok, varázslók és jósok ellen (István I. tv. 33, 34.), illetve a pogány áldozási szokások ellen. (László I. tv. 22.). A törvények kötelezték az embereket a keresztény életre: templomba járásra, böjtölésre, gyónásra, misézésre, a vasárnapi munkatilalom megtartására. A pogányság kimutatására a hajviselet (leborotváltatott fej csimbókokkal) és a táplálkozás (lőhúsevés) is szolgált.

Mindent egybevetve a földművelésre való áttérés és a nomádizmus elhagyása, a szabadok jelentős részének lesüllyedése, a pogánysággal való felhagyás és a keresztény vallás elfogadás hosszú időt vett igénybe a keresztény állam István általi megalapítása és a keresztény egyház szervezetének kiépítése után is. E folyamat lényegileg a XI. század végére, a XII. század elejére megtörtént, de egyes vonatkozásokban elhúzódhatott a XII. század végéig is.

Külön kell foglalkoznunk a magyar állam külpolitikai beilleszkedésével a korabeli Európába. Kristó Gyula helytállónak tűnő meghatározása szerint éles cezúra húzható a kalandozások 955. évi vagy 970. évi lezárulása előtti magyar törzsszövetség külkapcsolatai és Géza, majd István és utódaik, tehát lényegében a nyugati típusú állam külpolitikája között. A nomád társadalmat a háború hatotta át, létmegnyilvánulása volt a harc. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyar törzsszövetség külpolitikájához hozzátartozott a háború, illetőleg gazdasági életéhez, hiszen csak így tudta „megtermelni” a zsákmány és a hadifoglyok révén önmaga fenntartásának alapjait. A változás Anonymus és a krónikakompozíció szerint Taksony, Kézai szerint Géza alatt következett be. A váltáshoz hozzájárulhatott a kalandozások egyértelmű kudarca. Feltehetően Géza nevéhez fűződhet a váltás, aki szinte valamennyi szomszédjával békés külpolitikára törekedett, s ezt folytatta fia, István is. Bár egyértelmű, hogy a XI–XII. századi magyar állam is vívott háborúkat, de ezek jelentős része védelmi, defenzív jellegű volt, s csak Szent László idejétől beszélhetünk hódító, terjeszkedő külpolitikáról és háborúkról. Az egyik jelentős különbség tehát a magyar törzsszövetség 970 előtti és a magyar állam 1000 utáni külpolitikája és háborúi között, hogy az előbbi szinte kizárólag offenzív, míg az utóbbi egyaránt volt defenzív és offenzív jellegű, de inkább az előbbi jelleg dominált. A másik különbség e háborúk számában keresendő. A honfoglalás előtt, s utána 955-ig (970-ig) a magyarok szinte minden évben vezettek hadjáratot valamerre (néha több irányba is egyszerre). Ezzel szemben 1000 után a hadjáratok száma jelentősen csökkent, még ha a gyakoriság több tényezőtől is függött (az uralkodó személyétől, politikája jellegétől, a külpolitikai háttértől stb.). A hadjáratok célja, jellege is változott: 970 előtt a zsákmányszerzés volt a fő, szinte egyedüli motívum, míg 1000 után az ország, illetve a királyi hatalom megvédése, a szövetséges megsegítése stb. lényegesebb motívumokká váltak, mint a zsákmányszerzés. E különbségeket azzal indokolhatjuk, hogy magában a társadalomban és az életmódban történtek lényegi változások, a szabadok jelentős része letelepült életmódra kényszerült, adóztatásukkal az állam állandóbb bevételi forrásokhoz jutott, mint a mindenképpen bizonytalan kimenetelű, bár sokszor jelentős zsákmányt vagy annak megváltásaképpen hadisarcot hozó kalandozások révén. Mivel a magyar társadalom immár maga is képessé vált azon termékek előállítására, amelyeket korábban el kellett erőszakos úton ragadnia más társadalmaktól, a hódító akciókra kevésbé vagy más formában volt szüksége. A hódítás immár a magyar állam területének, a magyar király, a dinasztia fennhatóságának kiterjesztését jelentette, s nem alkalmi rablóakciókat.

A XI–XII. századi magyar külpolitika alapvető célja az volt, hogy biztosítsa a magyar állam fennmaradását, önállóságát és lehetőség szerint újabb területeket, tartományokat szerezzen, kapcsoljon a Magyar Királysághoz.

A külpolitika hangsúlyos részét képezték a háborúkon kívül a szövetségkötések, dinasztikus házasságok. Kétségtelenül a háborúk jelentették az európai államok közötti érintkezések egyik leggyakoribb, s leglátványosabb részét. A magyar állam egyaránt kényszerült defenzív háborúkra országán belül a támadó ellenségekkel szemben, s offenzív, hódító vagy szövetségesi kötelezettséggel országhatárokon kívül is vívott háborúkat. *Az első csoportba sorolhatjuk a Magyarország önállóságát veszélyeztető birodalmak elleni harcokat, illetve a kelet felől az országra zúduló nomád támadások elhárítását.* Elsősorban a *német birodalom* fenyegette Magyarország önállóságát a XI. században, e veszély csökkent a XII. században. Míg Szent István 1030-ban Konrád császár, I. András király Béla herceg segítségével 1051–1052-ben sikerrel verte vissza a német támadást, addig 1044-ben (1042–43-as háborúskodás után) III. Henrik császár felülkerekedett Aba Sámuelen, s a trónra visszahelyezett Péter második regnálása rövid ideig tartó német fennhatóságot, hűbért jelentett. Hasonlóképpen IV. Henrik 1063-ban Salamont helyezte vissza a trónra, ami szintén a német fennhatóság ideiglenes elismerésével járt. A hamarosan kitörő pápa-császár harc a szupremáciáért, az investitúra-harc magyar szempontból jól jött, mert elvonta a figyelmet Magyarországról. Mindez azt jelentette, hogy szemben a tartósan német függés alá került Csehországgal, s a huzamosabb ideig német fennhatósági törekvésekkel is birkózó Lengyelországgal *Magyarország csak nagyon rövid ideig volt német hűbéres.* A XI. század második felében a *keletről jövő fenyegetéssel* is szembe kellett néznie a magyar államnak, ezt ekkor sikerrel hárították: 1068-ban Salamon a hercegekkel együtt, majd 1085-ben, s 1090–92-ben I. László az úzok, besenyők és kunok ellen aratott győzelmével megakadályozta a magyar állam megsemmisülését, e nomád népek újabb honfoglalását. A XII. században újabb veszély jelentkezett, ezúttal dél-kelet felől a megerősödő bizánci birodalom felől. Bár Bizánccal a XI. században is folytak kisebb háborúk, inkább szövetségesei voltak a Magyar Királyságnak, s két királynak (I. András és I. Géza) is küldtek kérésükre koronát. A XII. században Manuel császár (anyai ágon Szent László unokája) kísérletet tett Magyarországra hűbéri alávetésére, több háborút indított ennek érdekében, s sikerült III. Istvánnal szemben saját jelöltjeit, II. Lászlót (1162-ben), majd annak halála után IV. Istvánt (1162–1163) hatalomra juttatnia. A bizánci magyar harcok során a baszileusz meghódította a magyar kézen levő Szerémséget, Dalmáciát, Horvátországot és Boszniát. *A bizánci hűbérúri törekvések tartós sikert nem hoztak,* s hamarosan a bizánci hegemonisztikus tervek is, amelyek a konkurens német birodalom ellenállásába is ütköztek, Manuel halála után megbuktak. A Manuel terveiben szereplő és Bizánccban felnevelt III. Béla pedig visszafoglalta az 1160-as években bizánci kézre jutott területeket.

Az *offenzív akciókat*, mint utaltunk rá, Szent László indította meg Horvátország 1091-es meghódításával. Nyomába lépett Könyves Kálmán, aki 1105-ben Dalmáciát is annektálta. Kálmán nevéhez fűződik az aktív, oroszországi ügyekbe hódítóként beavatkozó külpolitikai irányvonal kezdete. Ezt folytatták utódai, II. István (1127) majd az Álmos-ági örökösök is, elsősorban II. Géza (1148–1152 között). Különösen aktív külpolitikát folytatott II. Géza, aki harcolt Bizánccal, orosz hadjáratokat vezetett, támogatta a szerbek harcát Bizánc ellen, a pápát a német-római császárral szemben. *Egészében véve a Magyar Királyság helyzetének stabilizálódását mutatja, hogy a XI. század végétől aktív, részben expanzív külpolitikát tudott folytatni, a defenzív külpolitika, amely a XI. századot legalábbis részben jellemezte, visszaszorulóban volt.* A magyar állam növekvő európai jelentőségét és befogadását mutatták a vele kötött szövetségek, a területi terjeszkedés a Balkánon (Horvátország, Dalmácia, Bosznia), a hűbéri-szövetséges kötelék az orosz fejedelemségek közül Haliccsal. Ugyanezt jelzik a magyar királyok házasságkötései. A sorban német, bizánci, francia, orosz, normann hercegnők egyaránt szerepelnek.

Együttesen elmondható, hogy a magyar kísérlet eredménnyel járt, a nomád magyarság nemcsak áttért kényszerűségből a letelepült életmódra, s a kereszténységre, hanem 1000-ban alapított keresztény állama az európai keresztény közösség szerves része lett, a XII. század végére bizonyosan teljesen levetkőzte nomád és pogány voltát, beilleszkedett Európába, mégpedig annak Occidens, nyugati, római katolikus részéhez tartozva, annak egyik keleti határországaiként, mintegy hirdet alkotva az ortodox, görögkeleti kereszténység és annak meghatározó hatalma Bizánc felé.

Jegyzetek

- a magyarság európai beilleszkedésére további szakirodalommal I. legújabban Kristó GYULA: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged, 1995. főként 359–369.; az Európa fogalomra és alakulására I. SZÜCS JENŐ: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Gyorsuló idő, Bp., 1983. 8–15.; Kelet-Európa fogalmára és IX. század végéig tartó történetére I. legújabban összefoglalóan TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Birodalmak, államok és népek a IX. századi Kelet-Európában. Életünk 1996/6–7. sz. 571–598.; Nyugat-Európa korai történetére összefoglalóan I. pl. The Cambridge Medieval History. vol. III. Germany and the Western Empire. Cambridge University Press, 1936.; I. rövidebb áttekintésére ENGEL PÁL: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában I. Bp. 1990. 56–61.; Észak-Európa, s Kelet- és Délkelet-Európa történetére I. uo. 79–81., 110–113.; a magyar kalandozásokra összefoglalóan I. pl. VAJAY, SZ.: Der Eintritt des ungarischen Stammesbundes in die europäische Geschichte (862–933). Mainz,

1968.; KRISTÓ GYULA: Magyar kalandozások-kalandozó magyarok. IN: Fejezetek a régebbi magyar történelemből I. Szerk.: MAKK FERENC. Tankönyvkiadó, Bp. 1981. 37–53.; Uő.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 229–392.; a honfoglaló magyarok és Európa kapcsolatára I. legújabban BÁLINT CSANÁD: a honfoglaló magyarok és Európa. Magyar Szemle 3 (1994) 787–811.; a kalandozások lezárulására és ennek negatív hatására I. pl. KRISTÓ GYULA: A magyar állam... i. m. 303–307.; a magyar állam és a keleti (bizánci) kereszténység kapcsolataira I. pl. MORAVCSIK GYULA: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953.; a vallásválasztás problémáira I. RIPOCHE, P. B.: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. Századok, 1977. 79–92.; Szent István államszervezésére I. GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1977.; I. még KRISTÓ GYULA (szerk.): Az államalapító. Bp., 1988.; a magyarság európai csatlakozásával kapcsolatos teóriákra összefoglalóan I. KRISTÓ GYULA: A magyar állam .. i. m. 366–367.; a középkori és kora újkori magyar fejlődés vázlatára I. SZŰCS JENŐ: Vázlat... i. m. 55–67.; a pogányság utóvédharcaira, az 1046-os és 1060-as mozgalmakra összefoglalóan I. KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún „pogánylázadások” kora történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica (továbbiakban: AUSZ) 18 (1965); I. még SZEGFÜ LÁSZLÓ: Vata népe. AUSZ 66 (1980) 11–19.; Levente pogányságára és szerepére I. Z. KOSZTOLNYIK: Five Eleventh Century Hungarian Kings: Their Policies and Their Relations with Rome. New York, 1981. 69–70.; I. még TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Levente és András AUSZ 82 (1985) 31–36.; a pogányság elleni törvényekre I. LEDERER EMMA: Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. Bp., 1964. 23, 41, 55; elemzésére I. KRISTÓ GYULA: A magyar állam... i. m. 356–357.; a félnomád életformára I. pl. GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar állam félnomád előzményei. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk. TÖKEI FERENC. Bp. 1983. 365–390.; FODOR ISTVÁN: A magyarság születése. Bp. 1992. 106–111.; a honfoglalók vegyes gazdálkodására (állattenyésztés, földművelés) I. legújabban RÉVÉSZ LÁSZLÓ: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Miskolc, 1996. 203–204.; a magyarok nomadizmusára az életformára vonatkozó szakirodalom áttekintésével I. KRISTÓ GYULA: A honfoglaló magyarok életmódjáról. In: Uő.: Honfoglalás és társadalom. Bp. 1996. 7–64.; a szabadok lesüllyedésére a X. században I. pl. HECKENAST GUSZTÁV: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970.; GYÖRFFY GYÖRGY: István király... i. m. 426–466.; a szabadok jelentős létszáma és későbbi lesüllyesztésére I. KRISTÓ GYULA: Levedi... i. m. 385–392.; a törzsi szokásrendszer továbbélésére és az ellene hozott törvényekre I. LEDERER EMMA: Szöveggyűjtemény... i. m. 22, 23, 26, 41. stb. elemzésére I. KRISTÓ GYULA: A magyar állam... i. m. 357.; a magyar törzsszövetség külpolitikájára I. DEÉR JÓZSEF: A magyar törzsszövetség és patrimonialis királyság külpolitikája. Kaposvár, 1928.; MAKK FERENC: Magyar külpolitika... i. m.

HONFOGLALÁSKORI LELETEK HEVES MEGYÉBEN

Heves megye déli, a Tisza és Mátra közti része a X. században mint azt a Mályi- emlékkönyvben Révész László is kifejti, az Árpád-ház birtokában volt. Erre utalnak az Árpád-ház tagjainak neveiből képzett helynevek, melyek e területen meglehetősen gyakorisággal fordulnak elő. Nem számolhatunk ugyanakkor a jelzett vidéken kabar etnikummal, hiszen az Abák itt nem ősfoglalók, birtokaikat e tájon csak 955 után szerezték. Mindez viszont nem érvényes az Eger-patak völgyére. Itt ugyanis hiányoznak az Árpád-fiak nevei, de nem akadunk az *Abák*, s a megye másik ősi nemzetsége, a *Tomaj* név helynévanyagára sem. E rész – mint Révész László megjegyzi – már csak fekvése miatt is – inkább Borsod megyéhez tartozik. Az előbb tárgyalt területtől régészeti leletekben is eltér, itt ugyanis sűrűsödnek a X. századi temetők, bennük érmékkel, harcosok sírjaival, akik az említett pénzeket kalandozó hadjárataikon szerezhették. Mindez egy kalandozás-kori főember itteni szállására utal, akinek nevét azonban nem őrizték meg az írott források, s így személyére a helynevek segítségével sem következtethetünk.¹ Általában így festhettek Heves megye etnikai–politikai viszonyai a X. században.

Vidékünk középkori településtörténetének egyik sokat tárgyalt és sokat vitatott területe az oklevelekben Vallis Agriensis,² azaz az Egri Völgy. Területe a középkor óta úgyszólván változatlan: határai a mai egyházközigazgatás szerint egybeesnek a főszékesegyházi főesperesi kerület Eger vidéki esperességének határaival. A témát Kovács Béla, Nagy Árpád és Szabó János Győző is kutatták, hogy csak volt munkatársaim neveit említsem. Közülük talán Szabó János Győző igényes tanulmánya világít rá a legjobban a probléma gyökereire. (Itt jegyezném meg, hogy a kitűnő szakember éppen tíz éve hagyott itt minket.) A *Patai Főesperesség* történetét feldolgozó tanulmányában a megye egyik fontos korai területét, a Zagyva és a Tarna folyók által határolt területet veszi történeti, földrajzi vizsgálat alá, és fejti ki az Árpád-kori főesperességek és a megyei ispáni területek határproblematikáját tudománytörténeti kritikai megközelítésben.³

A korai Árpád-kori megyeközpontok folyóvíz mellett létesült palánkvárak voltak, egy Dunántúli példánál régész kollégák eredményeire támaszkodva jelenti, hogy ebben a régi római erőd falait is felhasználták, de kontinuitást az építkezéseknél nem tételezünk fel. A legújabb kutatások szerint az

ispáni várak nagy valószínűséggel többségükben már a X. század második felében álltak. Feltehetően István király e nemzetséggfői központokat sajátította ki, s volt uraikat, ha támogatták, ispánjává tette. Ugyancsak Szabó János Győző foglalkozik behatóbban megyénk területén a szolgáltató falvak rendszerével. Megállapítja, hogy az ispáni várak környékén egységes szolgáltatásra kötelezett települések, ilyenekre utaló falvak szép számban fordulnak elő. Gyöngyöspatát körülvevő 16–18 km-es körzetben általában nyolc, foglalkozást jelentő falunevet találunk (Szöllős, Szücsi, Fedémes, Solymos stb.) Míg Pásztó körzetében 6, Heves körzetében érdekes módon egy (Lovásztelek) ilyen falunév található. Egert, nemzetséggfői palánkvár előzmény nélküli egyházi központnak tekinti, de itt is felsorol három szolgáltatásra kötelezett elnevezésű helyet (Szöllőskét, Felsőtárkányt és Fedémest).⁴

Az etnikai megosztást érintően Szabó János Győző kutatásai is meggyőző érveket sorakoztatnak fel, melyeket régészeti eredmények is megerősíteni látszanak. Így Északkelet-Magyarországon az ispáni várak birtokain különösen szép számban éltek szlávok. Az Eger folyó völgye torkolatától fel Egerig a helynevek tanúsága szerint szláv lakosság nem (vagy alig-alig) volt. Eger magasságában viszont K-re a Bükk sűrűségében szintén jelentős szláv népek éltek a X. században. Ugyancsak jelentős a szláv népesség aránya az egi medencétől É-ra pl.: Szarvaskőtől felfelé Gilitka, Pestő, Bekölce, Bocs, Szucs, Csehi, Csarnó stb., hogy csak néhány helynevet említsünk. Szabó János Győző szerint Egertől D-re, mivel itt kevésbé éltek szlávok, ezért telepítették már igen korán, a XI. században a latinus és német csoportokat – ezzel is biztosítva a püspöki udvarhoz szükséges szolgáltatások minőségét és mennyiségét. Érdekes módon a Tarna völgyében a szláv települések láncolata is délebbre kezdődött (pl.: Rozsnak, Sirok, Recsk, Tardonya, de a Tarna és mellékfolyója, a Tarnócza is szláv eredetű. A Mátraalján ugyan több falunév magyar, de alapjaiban gyakran utal szláv eredetre. A Zagyva völgyében is jócskán kimutathatók szláv nevek, bár itt később szláv telepésekkel is számolnunk kell. Maga a Zagyva is ószláv eredetre utal.⁵

Az etnikai összetevők másik jelentős csoportját a *besenyő* és *orosz* helynevek kimutatásával Nagy Árpád dolgozta fel, a besenyő telepeket főként Heves szomszédságában Bő és Átány nevekkel lokalizálva.⁶ Hevesen egyelőre a nemzetséggfői palánkvár nyomát nem sikerült kimutatnunk, bár véleményünk szerint valahol a Hanyi-ér mellett kellene keresnünk.⁷ A 80-as években Bóna István régész professzor instrukciója szerint kezdtem el a régészeti kutatásokat Hevesen az Ispáni vár lokalizálására az építendő buszpályaudvar helyén, sajnos ez ideig az ispáni vár maradványai nem kerültek elő. A kutatáshoz pedig igen kiváló történelmi „kalauz” is rendelkezésre állt, amit Heves városrendezési tervdokumentációjában Major Jenő professzor a Budapesti Műegyetem Építéstörténeti Intézetének tanára tett közzé. Ebben

pontosan bemutatja a rendelkezésre álló források alapján a Kompolti-fiak egykori telek osztozkodásának menetét, valamint azt a területet írja le, amely szerint az egykori „civitas”-t nem oszthatták fel egymás között.⁸

Az ásatás eredménytelensége révén megerősödik bennünk az a vélemény, amelyet már egykor Szabó János Győző is megfogalmazott, hogy az Ispáni vár talán nem is a mai város területén lehetett, hanem attól kissé DK-re, a Hanyi-ér mellett kellene valahol keresnünk. Tudjuk, hogy „Bőtelek” helynévvel a Hanyi-ér mentén (Tisza és Csörsz árkok között) egy nemzetségfő fia rendezkedett be. Szálláshelyét ez ideig sajnos pontosan nem ismerjük.⁹ Egy másik főemberről tudjuk, hogy az Eger és Tisza folyó között nomadizált. Mindkét rész még Géza idejében átkelőhelyeikkel együtt a fejedelem birtokába került. A Hanyi-érbe torkolló ún. *Pókere* tiszai torkolatától a Hajóhalomig ún. *királyi hajóút* lett.¹⁰ Ma ún. Hajóhalom néven ismert hely. Szabó János Győző rávilágít a Géza fejedelmi kisajátításaival a későbbi központosító törekvéseket segítő radikális intézkedéseivel, mellyel az Egri Völgyet a torkolattól a forrásvidékig birtokba vette. Ugyancsak helyesen tulajdonítja Géza radikális intézkedéseinek a Poroszló környéki településrendelkezéseket, amikor is pl. Aporhát-helyet Sarolta fejedelemnőnek (Sarolt) Sarud néven annak birtokába adta. *Szóllós* és *Halász* is ekkor kerülhetett a szolgáltató falvak sorába. De Poroszló és Sarud közötti ún. Magyar (Megyer) törzsbélieket telepített le az ott lévő Kis-Tisza v. Cserő melletti sóraktárak őrzésére és szolgáltatására. (A Magyarad nevű faluhelyet 1975-ben tártuk fel Szabó János Győzővel. Poroszlótól az ott lévő nemzetségfői palánkvár a „királyi udvarház és keresztelőegyház” katonai védelmét szolgáltatta. Ugyanezt szolgáltatta a szihalmi palánkvár az ottani királyi udvarház védelmére, amely az eddigi ismereteink szerint egykor igazán fejedelmi építkezés lehetett(?). Ekkor rendelhetette Szihalomtól fentebb az Egri Völgyet az egri püspök joghatósága alá. Szabó János Győző szerint (aki a poroszlói földvár területén több alkalommal végzett a 70-es évek végén régészeti kutatásokat) – Poroszló tölthette be a jelentősebb szerepet Hevessel szemben, sőt feltehetően megosztotta e szerepkört bizonyos mértékig Egerrel is. Véleménye szerint csak Szt. István után alakulhatott ki Heves központtá szerveződése.¹¹ (Várispánság és esperességi központ.) Szabó megállapítása szerint, ahol nincs számottevő folyóvíz, földrajzilag kedvezőtlenek az adottságai, vagy a munkamegosztás etnikai háttere sem biztosított, ott kevés eséllyel lehet fejedelmi központot keresnünk. Értette ezt a mai Heves esetében. Természetesen a későbbi *civitas* és *oppidum* státusza már más történelmi aspektusból közelíthető meg.

E rövid korai településtörténeti ismertetés után nézzük meg szűkebben vett területünknek, az Egri Völgynek a *honfoglalás kori*, illetve azt közvetle-

nül követő időszakát, segítségük használva a rendelkezésre álló régészeti bizonyítékokat.

A megye 44, X–XI. századi temetői közül Eger körzetéből ez ideig ötöt ismerünk. Talán a legismertebb és legkorábban megtalált ilyen temető az ún. *Szépasszony-völgyi*, amelyre 1898–99-ben akadtak szőlőművelés során. Ezt megörökítő emléktábla az egri vár Setét-kapujában található.¹² Elsőként Bartalos Gyula ismertette a mintegy 36 sírból álló temetőt és leleteit. Ezek között találunk lovas fegyveres sírt, valamint gazdag női sírt, melyben díszes fülkanál, ezüst karperecek, arany köves gyűrű kerültek elő. Szórvány leletként egy díszített, jellegzetes hajfonatkorongot is találtak. Feltehetően nem az egész temetőt tárták fel, de a leletek alapján így is jól értékelhető. Szakszerű ismertetését elsőként 1968-ban Nagy Árpád, az Egri Múzeum Évkönyvében végezte el.¹³ Nemrégiben Révész László értékelte újra az anyagot, s megállapította, hogy a leletek főként a X. század első két harmadára datálhatók, viszont hiányoznak belőle az utolsó évtizedre jellemző ékszertípusok.¹⁴

A következő ilyen korú lelet az ún. *Almagyaron* került elő, amelyet az 1900-as években az Almagyar szőlőhegy déli lejtőjén szintén szőlőrigolírozás közben találtak Pók Náczi nevű egri szőlősgazda földjén. A 60 cm-ről előkerült leletek alapján egy fegyveres, lovas temetkezést bolygathattak meg a munkálatokkal. Gallasy Lajos Bartalos Gyula ajánlására közölte le az 1911. AÉ–XXXI. kötetének 76–77. lapján.¹⁵

Érdekes leletként közölte le Szabó János Győző az Egri Múzeum Évkönyvében 1964-ben a *Répástetőn 1959 januárjában* megtalált leleteket, melyek érdekes módon szintén szőlőföldmunkák során Zacharidesz Bernát földjén kerültek elő. (Répástető az Almagyari dombhát utáni terület a Kisköporos irányában.) Az ott megmentett *két sír* rendkívül érdekes megfigyelésekkel szolgált a szakember számára. Az 1. sz. sír lovas fegyveres temetkezés általában ismert típusa, ahol a sír végében lócsont maradványokat helyeztek el. Volt a sírban egy kovácsoltvas szablya is, amelyet úgymond régi-es vonásai alapján Szabó János Győző késő-avarkori típusnak tételezett fel. Előkerültek a sírból vasból készült nyeregveretek, hevedercsat, kengyelcek, zabla, valamint két ezüst, nyitott szalagformájú karperec.

Itt jegyezném meg azt a különlegességet, amelyet az 1. sz. sír még nyújtott. Pl.: a sír trepanált koponyája, amely súlyos sebészi beavatkozást tételez fel, szerencsés módon jelen esetben a beteg túlélte ezt. A sír másik különlegességének az az „in situ” megtalált kést tartjuk, amelyet a 4–5. bordák között tárt fel a régész. Mint Szabó János Győző megjegyzi „honfoglalás kori sírban így még kést nem találtak(?)”. Felmerült a kérdés, hogyan kerülhetett ide a halott szívét átdöfő kés, s hogyan és miként hatolt be. Az is bizonyossá vált, hogy a halottat nem ellenséges kezek hantolták el, hanem feltehetően

hozzátartozói. Feltételezhető, hogy a szíven szúrást azoknak tulajdonítjuk, akik a halottnak a végtiszteességet megadták. A hozzátartozóknak a halotton végzett ilyen erőszakos cselekedete az élő közösség védelmében történt, s a leggondosabb temetéssel is összeegyeztethető volt, sok népnél erről a néprajzi irodalom bárkit meggyőzhet. Szomszéd népeink, a nyugati és délszlávok, románok néprajzi irodalma bárkinek különösen sok adattal szolgálhat. Itt joggal fölmerülhet bennünk az ún. „Vámpír-kérdés”! Azok a halottak, akikről úgy sejtették, hogy ártani fognak, már temetésük előtt különféle, gyakran elképesztően kíméletlen szertartásokon estek át.¹⁶ A halottcsonkítások is ismert régészeti temetkezési ún. rendellenes szokások. Banner János vizsgálta először a magyar régészek közül a halott szellemének távoltartását célzó intézkedéseket a temetkezések régészeti példáival, gazdag néprajzi párhuzamokkal.¹⁷

A honfoglaló magyarságnál az a halott, amelynek ártó lelkétől tartani kellett, tehát akinek a temetésén valamilyen óvatossági rendszabályt alkalmaztak, elföldelhették bár a legnagyobb pompával is, de övét nem kapta meg. (Az összegyűjtött, illetve elemzett ilyen típusú sírokban öv nem szerepel.) Ezután Szabó János Győző véleménye szerint nem látszik indokolatlannak az, hogy a *répástetői 1. sz. sír előkelő* halottjának felövezetlensége és *temetének átszúrása* között összefüggést keressünk.

A megmaradt 2. sz. sír tárgyi emlékeanyagának vizsgálata nem bővíti a honfoglalás kori műveltségről alkotott képet. A megmaradt tegezmerevítő pálcák, vaskés, elporladt bronzdíszek stb. leginkább töredékes állapotú leletek, szokványosak!¹⁸

A 30-as években a mai Lajosváros eddig pontosan nem ismert helyéről egy kard került a Magyar Nemzeti Múzeumba. Feltehetően sírból származhatott. A kardtípus a X–XI. században egyaránt előforduló tipikus fegyver. A Magyar Nemzeti Múzeum bejegyzési naplójában lelőhelyül Kiskanda-dűlő beírás szerepel, eddig közöletlen. Ettől nem túl messze, a mai Szövetkezet utca végén a 60-as évek elején, az akkori Gépállomás területén sóderbányászás közben sírokra akadtak, melyekből egészen koraközépkori leletek kerültek elő. A mintegy 13 sírból kb. hatot tudtunk megmenteni. A leletanyag alapján korát a X. század végére, XI. század elejére keltezhetjük. Az S-végű ezüst és bronz hajfonatkarikák, néhány bordázott díszű aranyfüsttel bevont pasztagyöngyöt a vár történeti kiállításán, a gótikus palota első emeleti termében láthatjuk.¹⁹

Úgy gondoljuk, röviden ismertetnünk kell az egri vár régészeti kutatása során 1978–82 között az egykori Szt. János székesegyház DK-i részén, a Setét-kapu előtti területen feltárt X–XI. századi temető és település idevonatkozó leletanyagát. A temetőt is és a települést is a már azóta elhunyt Kozák Károly régész az EMÉ Agria köteteiben ismertette.²⁰ Most csak valami-

féle kisebb újraelemzéssel, valamint az azóta végzett megfigyeléseinkkel úgy a várban, mint a városon belül szeretnénk azt kiegészíteni. Elöljáróban hangsúlyozzuk, hogy e korszak már nem egészen a honfoglalás időszaka, de véleményünk szerint szorosan kapcsolódik a bevezetőben tárgyalt korszak témaanyagához. Nem áll messze Kozák Károly attól, hogy a leletanyagot Géza koráig viszi vissza, de az általa jelzett időpontokat pl. Ottó császár 973. évi „fejedelmi találkozó” évét túlzottan merésznék tartjuk a püspökség alapításának időpontjához kötni.²¹

Az kétségtől való tény, hogy a kérdéses temetőrészlet, amely eddigi ismereteink szerint több száz sírból áll. Korát leletanyagaink elemzése alapján X–XI. századra keltezhetjük. A leletek behatóbb elemzésével ez az időhatár jobban pontosítható. A leletanyagban, amelyek ma ki vannak állítva a góti-kus palota első termében, a legszembetűnőbb az a X. század végi XI. század eleji leletegyüttes, amely a 128–129. sz. sírokból került elő és Egernek kétségtől való Köttlachi kapcsolatait jelzik.²² Hasonló lelet került elő Pétervásárára és Verpelétre is: zománcberakásos függők és korong, melyen kereszt forma van. A Köttlachi kapcsolatok magyarázatára is több elképzelést hoz fel Kozák Károly, de egyik mellett sem tud dönteni. Kozák Károlynak abban igaza lehet – mi pedig az azóta eltelt időszak leleteivel, illetve azok elemzésével ezt megerősíthetjük –, hogy a X. század végén már Egerben számolnunk kell egy erősebb keresztény maggal, amelyeknek talán joggal kijelenthetjük, hogy családi kapcsolatai is voltak nyugat felé. Az sem kizárt, hogy ezek a családok a fejedelmi térítőmunka eredményeként kerülhettek a X. század második felében a tárgyalt területre, amelynek közelében erős fejedelmi birtokot tételezünk fel, mely jól megfontolt diplomáciai érzékkel biztosította a térítő munkát végző, talán nem követünk el hibát, ha úgy foglalkozunk össze, hogy nyugati és keleti kereszténység képviselőinek.

Kozák Károly véleményével zárjuk gondolatunkat e jeles évfordulón, amikor is elmondhatjuk, hogy a város szélein feltárt X. századi, említett temetők száma egy kis időhúzással kiegészülhet a várban feltárt korai temetőivel is.

Jegyzetek

1. RÉVÉSZ László: Régészeti adatok Heves megye X. századi történetéhez. In.: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc, 1996. 255–273., GYÖRFFY György: Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. 39–64. Budapest, 1986.

2. BALÁZS Ferenc: Heves Vármegye története I. Eger, 1897. 111., KOVÁCS Béla: Adatok az Egri Völgy középkori településtörténetéhez. In.: Dolgozatok Heves megye múltjából. Eger, 1970.
3. SZABÓ János Győző: Adatok a Patai Főesperesség korai történetéhez. Lásd: Történeti-földrajzi keretek 650. Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984. 21–89.
4. SZABÓ János Győző: In.: Tanulmányok Gyöngyösről. 1984. 26–27.
5. SZABÓ János Győző: In.: Tanulmányok Gyöngyösről. 1984. 27–28.
6. SZABÓ János Győző: In.: Tanulmányok Gyöngyösről. 1984. 28–29., NAGY Árpád: Eger környéki és Tisza vidéki besenyő települések a X–XI. században, Egri Múzeum Évkönyve VII. Eger, 1970. 139–143.
7. SZABÓ János Győző: In.: Tanulmányok Gyöngyösről. 1984. 30.
8. MAJOR Jenő: Heves településtörténetének vázlata. In.: Heves településcsoport (Heves, Átány, Hevesvezekény, Pély, Tarnaszentmiklós, Tenk.) általános rendezési terve. Budapest, 1981.
9. SZABÓ János Győző: In.: Tanulmányok Gyöngyösről. 1984. 30.
10. SZABÓ János Győző: In.: Tanulmányok Gyöngyösről. 1984. 30–33.
11. SZABÓ János Győző: In.: Tanulmányok Gyöngyösről. 1984. 30–31.
12. SZECSKÓ Károly: Az egri vár híradója. Az egri Szépasszony-völgyi honfoglalás korabeli őseink csontmaradványainak eltemetése az egri várban 1902-ben. 20–29.
13. BARTALOS Gyula: Honfoglalás kori és egyéb régiségleletek Egerben és vidékén. Archeológiai Értesítő 14. Budapest, 1899. 353–360., NAGY Árpád: Az Eger–szépasszony-völgyi X. századi temető. In.: EMÉ VI. 69–88. Eger, 1968.
14. RÉVÉSZ László: In.: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc, 1966. 259–260.
15. GALLASY Lajos: Az egri almagyari honfoglalás kori leletről. 76–77. Archeológiai Értesítő Budapest, 1911. XXXI.
16. SZABÓ János Győző: Honfoglalás kori sírok Eger Répástetőn. In.: EMÉ II. 105–139. Eger, 1964.
17. BANNER János: A magyarországi zsugorított temetkezések. Dolgozatok 3. 58. I. Szeged, 1927.
18. SZABÓ János Győző: In.: EMÉ II. 129–130. Eger, 1964.
19. SZABÓ János Győző: In.: EMÉ II. 129–130. Eger, 1964., valamint az Egri Vár Híradója 5. 1964. 23.
20. KOZÁK Károly: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása I–III. In.: EMÉ XV–XVIII. Eger, 1979–81.
21. KOZÁK Károly: Az egri vár feltárása VII. (1957–1988) 329–31. In.: EMÉ XXV–XXVI. 1989–90.
22. KOZÁK Károly: In.: EMÉ XV–XVIII. (XVIII/37.)

NAGY JÓZSEF

GONDOLATOK EGER VÁROS KELETKEZÉSÉRŐL

Eger kialakulását, benépesülését nagy homály fedi. Nem tudjuk meghatározott időponthoz kötni a város alapítását, magának a püspökségnek a létrejötte sem teljesen biztos, s csak későbbi adatokból, oklevelekből következtethetünk a település létrejöttének időpontjára. Sokkal könnyebb helyzetben van Esztergom, Székesfehérvár, vagy Veszprém, mert ezeknek a meglétére már az István utáni legendák utalnak, így keletkezési időpontjaik is sokkal inkább meghatározhatók.

Egy minden esetre vitathatatlan tény: a város mai területe és közvetlen környéke településföldrajzi, természeti szempontból igen alkalmas emberi település létrejöttére. A Szarvaskőtől és Felsőtárkánytól fokozatosan kitáruló völgy a Mátra és a Bükk lankáinak védő ölelése kedvező feltételeket nyújt mind az állattenyésztésnek, mind a földművelésnek. A völgyön észak-déli irányban átfutó patak – melyet középkori térképek gyakran tüntetnek fel folyóként –, s a város területén feltörő melegvízforrások ezeket az életfeltételeket még kedvezőbbé teszik. Ennek ellenére az elmúlt évtizedek régészeti kutatásai Eger belvárosában a honfoglalás korát megelőző emberi település nyomát mindeztideig nem tudták kimutatni.¹ Egertől északra és nyugatra találtak népvándorlaskori, avarkori temetőket, az Egedtől a Bükkfennsíkig pedig a kőkori és koravaskori ember számos nyoma került már eddig is felszínre.² A vadság korának emberénél érthető is ha védelmi szempontból inkább a nehezen megközelíthető helyeken rendezte be szállását, a pásztorkodó, nomád társadalmak esetében azonban még további kutatásokra vár a feladat, hogy megpróbáljanak feleletet találni a terület gyér benépesülésére.

A honfoglaló magyarság megtelepedése sem annyira tisztázott, hogy az egri völgy megszállására pontos választ tudnánk adni. A kérdéssel foglalkozó helytörténészek véleménye is meglehetősen megoszlik. A múlt század elején Gorove László már jóval a honfoglalást megelőző időben lakottnak véli Egert. Állítása szerint az időszámításunk szerinti harmadik században Egerben már keresztény püspökség volt.³ Érdemlegesen azonban ezt bizonyítani nem lehet. Ugyancsak ő a honfoglalást is úgy tekinti, hogy a magyarság 900 körül Eger területén már megtelepedett. Tény, hogy Anonymusra támaszkodva vonhatott is le bizonyos következtetéseket. Névtelen krónikaírónk gestájának 32. fejezetében azt írja: „Árpád vezér és övéi innen (a

Nyárád vizétől – N. J.) tovább menve eljutottak az Eger vizéig. Kunyhókat készítve több napig ott maradtak, s azt a hegyet, amelyen a vezér számára levelesszint vertek, színhalomnak nevezték el. Táboruk az Ostoros pataktól egészen Poroszló váráig húzódott.”^{3/a} Természetes tehát, hogy a lovasnomád magyarság már ekkor megismerhette az Eger patak völgyét, ez azonban megtelepedést még nem jelentett.

Más történészek viszont tagadják a megtelepedés lehetőségét is. Heves megye műemlékei II. kötetének bevezető tanulmányában Pataki V. János azt írja, az Eger területén lévő talaj annyira mocsaras, hogy: „ezt csak céltudatos emberi munka tudhatta állandó letelepedésre alkalmassá tenni, ez a munka pedig még csak nem is a magyar honfoglalással, hanem csak a királyok korával kezdődik. – Nem is volt Eger városa, de az egész völgy sem Felnémettől Maklárig lakott terület a honfoglalás előtt, itt a honfoglalók legfeljebb vadásztak, de nem laktak. – A király alapíthatott püspökséget, székhelyét kijelölhette, de benépesítése, megépítése a kijelölt egyházi férfira várt”.⁴

Ha Eger területét szűken értelmezzük, akkor Patakinak igazat kell adnunk. A város középkori ábrázolásain a patak mindenhol a mainál szélesebbnek van feltüntetve. Középkori adatokból tudjuk, hogy Eger és Felnémet között tavas, mocsaras terület volt, a déli városfalon kívül pedig a hóforrások alkottak tavat. Feltételezhető tehát, hogy a mai történelmi városmag helyén olyan vizes, mocsaras terület helyezkedett el, amely az emberi megélhetést változtatás nélkül nem tette lehetővé. Pataki megállapítása azonban mégis történelmietlen, mert elképzelhetetlen, hogy Szent István megállt egy teljesen lakatlan domb tetején és kijelentette, itt lesz Eger. Mindenképpen fel kell tételeznünk, hogy 1000 körül, a püspökség alapításának időpontjában Eger területén már kisebb, vagy nagyobb állandó településnek kellett lenni. Történetileg bizonyítottan vehetjük, és a korszakkal foglalkozó történészek egyet is értenek azzal, hogy az egri püspökséget I. István 1009-ben hozta létre és első püspöke Catapránus volt.⁵

Állításunk igazolására feltétlenül szükséges, hogy a régészet régebbi és újabb eredményeit megnézzük. 1898 és 1963 között a mai Eger területén 6 olyan régészeti lelet került felszínre, amely a X–XI. századból való és a honfoglaló magyarság jelenlétére utal. Részben a feltáró munkában, részben az értékelésben jelentős szerepet vállaltak a Dobó István Múzeum régészei, akiknek munkája nyomán tisztább képünk van a kialakuló Egerről.⁶

Az állandó településre utaló első jelentős sírmezőt 1898–99-ben a Szépasszonyvölgy peremén, a mai Honfoglalás és Hétvezér utcák környékén tárt fel Bartalos Gyula. Szőlőtelepítés során kerültek felszínre az első leletek, majd rendszeres ásatással összesen 36 sírt tártak fel és határoztak meg. A temetőben férfi, női és gyermeksírok egyaránt előfordultak. Bartalos feljegyzései alapján Nagy Árpád azt a következtetést vonta le, hogy 1898–99-ben a

temetőnek csak egy részét tudták feltárni.⁷ A sírokban talált leletanyag a X. század közepére utal, s erre utalnak a sírokban talált pénzleletek is. Az érmék 925 és 950 között kerültek forgalomba, s ez jelentősen meghatározza a temetkezés idejét is.

1904-ben az Almagyar-dombon ugyancsak szőlőtelepítés közben találtak X. századi sírokra. A terület rendszeres ásatását a tulajdonos nem engedélyezte, így csak a leletanyagból tudtak következtetni. Lajosvárosban a Kiskanda-dűlőben az 1930-as években került felszínre egy X. vagy XI. századból való kard. Ugyancsak az 1930-as években a vár feltárása során a XII. századi Székesegyház falai között Pataki Vidor XI. századból való másodlagosan felhasznált köveket talált.⁸ 1959-ben Szabó János Győző és Kovács Béla Eger-Répástetőn a Kőporosi út mellett tártak fel X. századi sírokat, 1961 és 1963-ban pedig a gépállomáson XI. századi temetőt.⁹

Ha a temetkezési helyek fekvését rávetítjük Eger térképére, bizonyos következtetéseket vonhatunk le. A szépasszonyvölgyi és lajosvárosi lelet az Eger patak jobb oldalán, az almagyari és répástetői, a patak bal oldalán helyezkedik el. Ha a patakot a völgyet kettéosztó hossz tengelynek tekintjük, akkor ezek a temetők a pataktól lényegében azonos távolságra, a dombhátak peremén találhatók. A földrajzi és állattenyésztői adottságokat figyelembe véve elképzelhető, hogy az itt többé-kevésbé megtelepedett lakosság a feltárt temető és a patak között helyezkedett el. Ha a nomád nemzetségi viszonyokat és temetkezési szokásokat vizsgáljuk, akkor pedig feltételezhetjük, hogy már a X. században, lényegében Eger mai területén 3–4 nemzetség, vagy nemzetségtörődék helyezkedett el, amely az államalapítás és egyházszervezés után a kialakuló településbe olvadt be.

Nem fogadhatjuk el megnyugtatóan Pataki V. Jánosnak azt az állítását sem, hogy az egri völgy senki földje volt, tehát István azért tudta könnyen a püspökségnek adományozni. Egyrészt ha az államszervezéssel szemben álló törzs vagy nemzetség szállásbirtoka volt, akkor is könnyen kisajátíthatta, másrészt Eger esetében nem is volt szükség erre. Bizonyítható tény, hogy a Mátra és Bükk alja a kabar törzs szállásterülete volt, s itt terültek el az Aba nemzetség hatalmas birtokai. Aba Sámuel, mint István sógora jelentős szerepet játszott mind az államalapításban, mind az egyházszervezésben és elképzelhető, hogy a püspökség alapításához szükséges földadomány egy részét ő biztosította.

A régészeti leletek tehát azt igazolják, hogy a mai város peremvidékén jelentős honfoglaláskori népesség élt. A Szépasszonyvölgy szélén feltárt sírok tanúsága szerint az itt élő magyarság már többé-kevésbé letelepült életmódot folytatott. Nem tételezhető-e azonban fel, hogy még máshol is volt település, csak a régészeti ásatások még nem tárták fel, illetve az utóbbi két évtized régészeti eredményeit a történészek nem vették figyelembe.

Meggyőződésem, hogy a vár jelenlegi és egykori területe számos olyan titkot rejt, ami közelebb vihetne bennünket a kérdés megválaszolásához. Véletlenek-e a várban feltárt X. századi lakóépületek maradványai, vagy az a véletlen, hogy annyi építés és rombolás után ennyi emlék is maradt? Vagy miért volt olyan nagy kiterjedésű a középkori vár területe? Ha megnézzük a kora középkor magyar várépítészetét, amely zömmel a tatárjárás után bontakozott ki, mindenhol kisebb alapterületű, nehezebben megközelíthető erősségeket találunk.

Ezekhez képest az egri vár látszólag teljesen ésszerűtlenül épült. A hosszan elnyúló erősség északkeleti fele az Almagyar-domb közepéig nyúlt fel. A dombtetőről középkori fegyverzetrel is könnyen sebezhető volt. A löfegyverek elterjedése után éppen védelmi okok tették szükségessé kettéosztását, belső és külső várra. Mi tette tehát indokolttá megépítését? Ha István itt jelölte ki Eger és a püspökség helyét, miért nem az Almagyar tetejére építették fel a várat?

Ezt a látszólagos ésszerűtlenséget csak egy dolog indokolhatta: a püspökség megalapításának idején a külső vár és a mai vár területe lakott volt, sőt feltételezhető, hogy a környező településeknek is ez volt a központja, ahol a lakosság többsége már állandóan megtelepedett és a kereszténységnek is voltak hagyományai.

A mai várdomb és az Almagyar a középkorban földrajzilag teljesen egybetartozott. A délnyugati lejtésű lankás domboldal az Eger patak fölé emelkedő sziklaszirten végződött, ahonnan messze távolban ellenőrzés alatt lehetett tartani az egész völgyet. Ésszerű volt tehát, hogy a megtelepülő magyarság itt hozta létre első állandó építményeit, s a környéken esetleg ez volt a legnépesebb közösség. Az itt élő népesség természetesen nem volt elszigetelve, hanem szoros kapcsolatot tartott a környék félnomád, vagy éppen ugyancsak letelepülőben lévő lakosságával. A Mátra alja, az Eger völgyet is beleértve a kabar törzs szállásterülete volt. Aba Sámuel az államalapítás időszakában saját területén is erőteljesen támogatta az egyházszervezést. Csupán a mai Heves megyében a patai esperesség, a sári monostor, a feldebrői és tarnaszentmáriai templom tartotta fenn buzgó munkája emlékét. A deprői és tarnaszentmáriai templom azonban bizánci stílusjegyeket őriznek. A feldebrői templom eredeti formájában öthajós bazilika volt, amely szinte kimondottan a keleti kereszténység jellemzője, sőt örmény jegyeket visel magán. Levárdy Ferenc művészettörténész szerint „megépítése bizonyosan az ortodox missziós tevékenység függvénye”. A templom építését óvatos becsléssel a XI. század elejére teszik.¹⁰

Ha Egertől 20 kilométeres távolságra az államalapítás idején már két jelentős keresztény gyülekezet volt, mi a bizonyítéka, hogy az itteni települést nem érintette a kereszténység. Kovács Béla régészeti kutatásai szerint Eger-

ben és környékén (Tihaméren) Szent Mihály, Szent Miklós, Szent Demeter és Szent Kozma-Damján tiszteletére emelt templomok voltak.¹¹ Ezek közül különösen Demeter és Kozma-Damján – a két gyógyító szent – a keleti egyház szentjei közé tartozott. Ezeknek a tisztelete csak 1054 előtt terjedhetett el, viszont ha a kereszténység Eger környékén csak a püspökség megalapítása után kezdett gyökeret verni, pár évtized alatt hogy vésődtek be annyira egy frissen keresztelkedett nép lelki világába, hogy tiszteletük a római egyház ellenére is fennmaradt.

Nem lehet-e sokkal inkább feltételeznünk, hogy már a X. század második felében az Eger területén megtelepedett magyarság áttért a keresztény hitre, s egy népes gyülekezetet hozott létre. Az egyházszervezésben jeleskedő Aba Sámuel talán éppen azért javasolta Istvánnak itt püspökség létrehozását, mert adva volt hozzá a megfelelő társadalmi bázis, ő pedig presztíziskérdést csinált abból, hogy a hatalmas kabar törzs területén mielőbb püspökség jöjjön létre.

Ha mindezt feltételezzük, akkor megtaláljuk a magyarázatot a vár kiterjedésére is. A város ösmagvát a vár területén kell keresnünk. Erre ráérez Gorove is, Pataki Vidor ugyancsak ezt tételezi fel. Ők azonban csak a mai várterületben gondolkodnak, pedig a külső várterület legalább olyan nagy volt, mint amely ránk maradt. A falak kiépítését tehát a település nagysága szabta meg. A későbbi várfal kezdetben a városfalat is jelentette. Ez a XI–XII. században csak egy fapalánk, amit könnyen felégetnek a tatárok, a tatárjárás után viszont itt építik meg a kőfalakat is.

A vár és a város kora középkori története teljesen homályba vész. Azt Pataki Vidor is elismeri, hogy „a mai vár területén indult meg a letelepedés még I. István idejében, faházakkal, faszentéllyel, talán a harmadik-negyedik nemzedék (Cletus I. 1114–1131) már tudott egy kő keresztelő kápolnát létrehozni, az ötödik-hatodik (Catapánus 1197–1216) háromhajós román katedrális építeni”.¹² Úgy gondolom, hogy ma már teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy már a X. században a későbbi vár területén több nagycsalád, esetleg egész nemzetség hozott létre állandó jellegű szállásterületet. Ásatások és antropológiai vizsgálatok bizonyítják, hogy ez magyar etnikumú népesség volt és már az egyházszervezés idején többségében keresztény vallású. Feltételezhetően már a XI. század elejére valamilyen sövénykerítés jelezte a település határát, s dél felé és észak felé kapuja volt. A déli kapu a Maklár felől jövő út végpontját jelentette és a későbbi Ókapu elődje volt, az északi kapu pedig nagyjából a mai északi várkapu környékén lehetett, s a későbbi Cifra-kapun keresztül folytatódott az út Felnémet felé. A vár északi kapuját a Szent István templom mellett a vár 1508. évi leltára is említi.¹³

A településen átvető út tengelyében, valahol a mai Sctét-kapu helyén épült fel a település első temploma, északi oldalán a piac térrel, déli oldalán a temetővel. A népesség vagyonosabb rétege és a katonáskodó elemek a

jobban védhető sziklaszirten, (a mai vár területén) helyezkedetek el, míg az anyagilag gyengébben álló közszabad réteg a domboldalt vette birtokába.

A XI. század elejére tehát a síkság és a hegyvidék találkozásánál Eger egy olyan településsé vált, amely lélekszámában megfelelt a városi követelményeknek, kezdetleges iparral és kereskedelemmel is rendelkezett, s alkalmas lehetett arra, hogy a kialakuló Egri Völgy (Vallis Agriensis) falvainak összefogója és irányítója legyen. Természetes, hogy ez a kialakuló város nem vetekedhetett Esztergommal, Székesfehérvárral, vagy Veszprémmel, de elég jelentős volt ahhoz, hogy az államalapító, egyházszervező király az általa alapított tíz püspökség egyikét Egerbe helyezze. Egertől keletre püspöki székhely évszázadokig nem volt. Az egri püspök egyházi fennhatósága alá tartozott Észak-Kelet-Magyarország a Szepességől Máramarosig. Egy ilyen fontos intézmény fejét a király pusztába nem telepíthette.

A várdombot megszálló népesség nemzeti vezetői a maguk szállásterületét feltételezhetően a későbbi püspöki palota helyén foglalták el. Ez a terület uralja az egész várdombot. Mögötte a meredek északi sziklafal természetes védelmet nyújt váratlan támadás ellen. A püspöki székhely létrejötte után ezt a területet egyértelműen a püspökségnek kellett megkapni, mert rangban és hatalomban intézményesen vezető szerepet töltött be. A kanonokok és világi előkelők háza a nyugati sziklafalnál épültek fel. Ugyancsak ezen a területen kellett elhelyezni az egyházi személyek mozgását biztosító fegyveres kíséretet is.

A térítőmunka befejezése, s az egyházi szervezet kiépítése után a püspökség feladatköre még inkább megnőtt. Hiszen a hatalmas egyházmegye igazgatásához számos kanonok és más tisztségviselő kellett, s feltehetően papi iskolát is állítottak fel. Szükségszerűen megnövekedett az egyházat kiszolgáló szolgaszemélyzet is. Mindebből adódóan túlnépesedés következett be, s már a XI. század végén, vagy a XII. század elején kialakult a középkori város első városrésze, az Almagyar.

Ez mindössze azt jelentette, hogy a várdombról kiszorult népesség a vár melletti enyhe lejtésű domboldalt vette birtokába, a patak bal partján. Valami különbségnek azonban mégis kellett lenni. Hiszen a település mindmáig fennmaradó új nevet vett fel: Almagyar. De ha volt Almagyar, akkor valahol kellett lenni, Magyarnek, vagy Felmagyarnak is. Nem tételezhető fel esetleg, hogy a Megyer törzs egy nemzetsége a honfoglalás után családi, vagy más kapcsolatok következtében az Eger patak völgyébe telepedett, s most a kirajzó népesség az olasz, vallon, német telepesek körében éppen identitását kiemelve veszi fel az Almagyar nevet?

A vár és a város kialakulásáról leírtak természetesen hipotetikusak. Sajnos azonban országosan sem vagyunk abban a helyzetben, hogy XI–XII. századi építményekben bővelkednénk. Eger esetében még inkább ez a hely-

zet. Abban mindenki egyetért, hogy nemcsak a püspökség, hanem a kialakuló város magva is a délnyugati lejtésű várdomb volt. A püspökség építkezései azonban már átalakították különösen a mai vár területét. Aztán jött a földszintes püspöki palota és a románkori székesegyház építése, majd a XV. században a nagy humanista püspökök építkezései, még akkor is, ha gyakorlatilag nem éltek püspöki székhelyükön. A reneszánsz felfogású egyházi főurak szerint püspöki székhelyüknek akkor is ragyogni kellett, különösen ha megfelelő pénzzel is rendelkeztek. Az egri püspökök évi jövedelme pedig megközelítette, vagy néha meg is haladta az esztergomi érsek jövedelmét. Az építő püspökök példáját feltehetően a káptalan és a kanonokok is követték, s a mai vár területén kialakult egy későgótikus tér, melynek nyugati oldalát kanonoki paloták övezték, velük szemben megépült a nagyméretű gótikus székesegyház, északról pedig a teret az emeletes gótikus püspöki palota zárta le. Elképzelhető, hogy ezért a térért és látványért kellett megépíteni a Hippolit kaput is. A vár eredeti kapuja (Ó-kapu) meglehetősen távol volt, s keskeny sikátorokon keresztül lehetett eljutni a palotáig. Az új kapu viszont szemben volt a püspöki palotával, s a várba érkező püspök, vagy vendége azonnal egy reprezentatív kiképzésű téren találta magát.

A középkori püspökvár szétrombolása a mohácsi csata után következett be. 1541 után Eger a török elleni védelem végvára lett, s az egész erősséget ennek megfelelően kellett átépíteni. 1542-ben Perényi Péter várnagya Varkoch Tamás megkezdte a vár ketté osztását, amit 1548 után Dobó István fejezett be. Ez az átalakítás a külső várrész polgári jellegét teljesen felszámolta, s a kőfalakon belül kiépített palánkrendszer csupán a várban lévő lovasság elhelyezésére volt alkalmas. 1548 és 1596 között háromszor erősítették, építették a külső várat, majd 1702-ben felrobbantották, köveit szét-hordták, helyén pedig kialakult a Sánc-lakónegyed. Bár tudomásom szerint régészetileg a területet nem ásták meg, de annyi építés és rombolás után, nem valószínű, hogy bármit is találnának.

Sorsát azonban a belső vár sem kerülhette el. A vár kettéosztása érdekében megépített fal, s az előtte lévő mély árok mintegy 50 méter szélességben lerombolt minden korábbi építményt. A két várrész közötti összeköttetést biztosító Setét-kapu megépítése további pusztítással járt. Bástya lett a székesegyház szentélyéből, a Setét-kapu déli oldalán pedig egy 8 méter magas ágyúdombot emeltek (Szépbástya, vagy Kálvária-domb). A Dobó bástya megépítése és a nyugati várfal megerősítése a kanonoki palotasor megsemmisítésével járt, s még a Varkoch kapu és Dobó bástya között is épült egy ágyúdomb. Aztán jött két ostrom és a 90 éves török uralom, s ha valami még ezek után is épen maradt volna, azt megette az idő vasfoga, s mélyen a föld alá temette az évszázadok emlékét. Olyan mélyen, hogy évtizedek kitartó munkája után is szinte lehetetlenség rekonstruálni az eredeti állapotokat.

A várnak az Országos Műemléki Felügyelőség által irányított rekonstrukciós feltárása 1957-ben indult meg. E feltárások irányítója Kozák Károly, az OMF régésze volt. Ő már az 1960-as években a székesegyház falai mentén talált Árpád-kori sírokat. Ezek azonban szórványleletek voltak, amelyekről a következőket állapítja meg: „Ezeknek a megfigyeléseknek az alapján feltételezhetjük, hogy az Árpád-kori temető a későgótikus székesegyház szentélybővítményének északi fala és a Szépbástya közötti területen – sőt még talán e határon túl – helyezkedett el, amely déli irányban kissé lejtett”.¹⁴

Tudományos téren azonban az áttörés 1973–74-ben következett be, amikor a Setét-kapu helyreállításával kapcsolatban nagyarányú földmunkát kellett végezni. „A Szépbástya északi fala és a Setét-kapu déli fala közötti területen mintegy 8,5 méterre hatoltak le a töltésben, s ott – más munkákkal kapcsolatban – Árpád-kori temető sírjai mutatkoztak. Az említett területen négy szelvényben leletmentő ásatásokat végeztünk, s több száz sírt tártunk fel”. Pár sorral lejjebb már így folytatja beszámolóját: „E nagy, jelenleg már több mint 1000 sírt számláló temető rendszeres, folyamatosnak szánt feldolgozását e munkával kívánjuk megkezdeni”.¹⁵ Valójában nehéz megállapítani, hogy hány sírt talált Kozák Károly a nem nagy területen. Beszámolójában még 466. sz. sír is szerepel, de sok a „bolygatott” sír, a nehezen meghatározható („rossz megtartású”) csont, a „szelvényt három oldalról határoló falak alá nyúló temető”,¹⁶ amelyek viszont „egyértelműen bizonyítják, hogy a most elemzésre kerülő sír-sorok, minden irányban folytatódnak”.¹⁷

A feltáró régész máshol arról panaszkodik, hogy részben kibontott, de fel nem tárt sírok maradtak a Setét-kapu vagy a Szépbástya falai alatt („... déli része a felette emelkedő Szépbástya miatt feltárásra nem kerülhetett”).¹⁸ Az ásatási beszámolóból egyértelműen kiderül, hogy a régész a Szépbástya és a Setét-kapu alatti területen valószínűsítette a temető nagyobbik részét. A bástya azonban 8–9 méter vastag földréteget jelentett. „Természetesen ezek a sorok nem teljesek – írja –, mindkét irányba folytatódnak. A Szépbástya irányába a hatalmas földréteg miatt lehetetlen volt további sírok feltárása. A Setét-kapuhoz vezető út területén azonban további sírokkal számolhatunk”.¹⁹

A feltárás során férfi, nő és gyermeksírok egyaránt nagy számban kerültek elő, ami az állandó megtelepedésre utal. „A temetőtérkép, a sírok rendje, mélysége és a mellékletek alapján kirajzolódik előttünk egy többretegű, sorokba rendezett, úgynevezett magyar köznépi temető képe”.²⁰ Leászva „a darázköves-agyagos, bolygatatlan” rétegig²¹ ott találták az első sírsorokat, amelyekre következő nemzedékek újabb temetkezéseket végeztek. Ez viszont azt tanúsítja, hogy a temetőt évszázadokon keresztül használták.

Különösen az alsó réteg férfi sírjainál mellékleteket, kormeghatározó tárgyi leletanyagot lényegében nem találtak. Az ugyanabban a rétegben lévő női sírok többségében viszont találtak S-végű hajkarikákat, fonott ezüst gyű-

rüket.” A 203. sírt ugyancsak az alapárok ásásakor tették részben tönkre, de a földdel kidobott, de megfigyelés során összegyűjtött leletek így is a temetőrész leggazdagabb sírjára utalnak. „A leletek területileg is aránylag közel eső párhuzamait a Nádudvar-töröklaponyagi, X–XI. századra meghatározott temető I. sírjában találjuk”.²²

A Setét-kapu melletti temetőrész feltárásánál két olyan sírt említ Kozák Károly, amelyek gazdag leletanyaguknál fogva meghatározóak. A 278. sz. női sír a köttlachi kultúra legjellegzetesebb tárgyait tartalmazta. Volt ugyan ebben is S-végű hajkarika, de „felette egy félhold alakú, áttört díszítésű öntött és egy ugyancsak bronz lemezből készült, vésett vonalakkal keretelt és díszített félhold alakú függő került elő”.²³ „E függőtípus és a 278. sz. sír leletegyüttesének együtt is formailag legközelebbi párhuzamait a Villach-környéki 8–11. századra meghatározott temetők leletanyagában találjuk”.²⁴

A másik, leletanyagában gazdag ugyancsak női sírt a románkori székes-egyház déli fala és a Szépbátyára felvezető út támfala közötti területen találták (466. sz. sír). „A leletekről röviden a következőket jegyezhetjük meg. A kisméretű, visszacsavarodó levelekkel díszített korong, összhatásában a honfoglaló magyar művészeti anyag palmettás díszítő-elemeire emlékeztet bennünket, s azt odatartozó anyagnak tekintjük. Megerősíti ezt a két csörgőgomb is, melynek párhuzamai a már többször idézett Nádudvar-töröklaponyagi temetőben, valamint a székesfehérvári honfoglaláskori temetőkben egyaránt megtalálhatók, az ezüstlemezből (vagy huzalból) készült, egymásra hajlított végű gyűrűvel együtt”.²⁵

A több száz sír, és a bennük talált leletek alapján az ásató régész is úgy látja, hogy „az aránylag nagyszámban előforduló, vastag ezüsthuzalból készült S-végű hajkarikák alapján – figyelembe véve más leleteket, feltételezhető temetkezési szokásokat –, e temetőrész használatának alsó határát feltételelesen a X. század negyedik negyedében jelölnénk ki”.²⁶ „Ez egyben azt is jelenti – figyelembe véve a több helyen is jelentkező településnyomokat –, hogy a hely akkor már lakott volt”.²⁷ További értékelésünk szempontjából azonban lényeges a temetőhasználat felső határának a meghatározása is. „Az itt való temetkezés felső határát a 3. rétegben (felső) szinte elfogyó és leletekben is szegényedő sírokra, s egy II. Géza korában vert ezüstdénárra támaszkodva a XII. század közepére, 2. felére határoznánk meg”.²⁸ A temetőmező nagyságára vonatkozóan a régész összegzése az, hogy „az eddig ismertetett, most már egységgé formálódott temetőrész egy nagy temető déli-keleti részlete”.²⁹

Úgy gondolom, ennyi tényanyag birtokában nyugodtan megállapíthatjuk, hogy a honfoglaló magyarság legkésőbb a X. század közepén, a várdombon megtelepedett és állandó szálláshelyeket hozott létre. Ha elfogadjuk a feltáró régésznek azt a feltevését, hogy az első temetések a X. század utolsó negye-

dében történtek, akkor is fel kell tételeznünk, hogy a megtelepülőknek nem az volt az első és legfontosabb feladatuk, hogy a temető helyét kijelöljék. A temető nagysága és a temetkezési mód azonban másra is engednek következtetni. Az ásatási beszámolókból utalás sincs arra, hogy a feltárt sírokban pogány temetkezési szokásokra utaló leletanyagot, vagy temetési módot találtak volna. A megoldás kulcsát valószínűleg László Gyula adja meg: „A Szent István utáni temetők képe egészen más, mint pogány kori temetőinké. Sokkal több sír kerül egy temetőbe, s a temető többé nem soros már, hanem kezd hasonlítani az avar temetők zsúfolt telepítéséhez”.³⁰

Feltételezhető tehát, hogy a temetőt kialakító népesség már keresztény volt. Ezt a feltételezést alátámasztja az is, hogy a temetőt mintegy 200 évig használták. Ha pedig az eredetileg pogány temető volt, akkor nehezen képzelhető el, hogy a keresztény egyház tovább használta volna. A keresztény temetkezési szokásoknak megfelelően azonban a temetőnek a templom mellett, vagy a templom mögött kellett elhelyezkedni. A IV. századtól terjedt el, hogy a vértanúk sírja fölé emlékkápolnát, sőt bazilikát emeltek, akkor lettek védőszentjei a templomoknak és kívánatos volt a halottakat a védőszentek oltalma alá helyezni.³¹ A keresztény egyházszerkezés után Szent László kemény törvényben rendeli el, hogy a halottakat a templom mellé temessék. „A ki meg nem szenteli a vasárnapot és az ünnepnapokat meg nem tartja, vagy a kántornapokon és ünnepek estén nem böjtöl, avagy nem a templom mellé temeti az ő halottjait: tizenkét napon át vezekeljen kenyéren és vízen, kalodába zárva”.³² Az egri temetkezés folyamatossága tehát azt mutatja, hogy a templom és temető elhelyezése megfelelt az egyházi elvárásoknak.

Milyen volt azonban ez a templom és területileg hol helyezkedett el? Némi eligazodást nyújt ebben is Kozák Károly ásatása. 1990-ben megjelent összegző beszámolójában azt írja: „A várszékesegyház romjainak déli oldalánál feltárt körtemplom alapjai fölött állt a püspökség első temploma, a keresztelőegyház”.³³ Ezt a körtemplomot a régész feltételezése szerint a román kori várszékesegyház építése, vagy később, a gótikus átalakítás idején bontották le. Kétségtelen, hogy a várszékesegyház déli falának a Setét-kapu közelében lévő részénél van egy félköríves fal-alapozás, amit egy lebontott körtemplom alapjának lehet tekinteni.³⁴

Vannak azonban Kozák logikus okfejtésének ellentmondó tényezői is. Pataki Vidor oklevelek alapján, a Szent István által alapított és épített, Szent János apostol és evangélistának szentelt püspöki székesegyház mellett megemlíti a Szent István templomot is.³⁵ Ez a templom egy 1937-ben készült felmérés szerint a román kori székesegyház északi fala és az északi várfal között volt. A templom Rozgonyi Péter püspök 1436 január 13-i oklevele szerint a tatárjárás előtt épült, pusztulása pedig 1552-ben következett be.³⁶

Nehéz elfogadni Kozák Károly véleményét azért is, mert az egri püspökség megalapításakor már feltételezhetően állt a feldebrői templom. Ezt Istvánnak – ha valóban járt Egerben – látni kellett. Nem képzelhető el, hogy az egyházalapító király az impozáns kinézésű és kiterjedésű gyülekezeti templom látványa után a püspöki székhelyen egy kis alapterületű körtemplomot építtetett. Sokkal valószínűbb, hogy ez a bizánci hatást sem nélkülöző körtemplom a várdombot megszálló keresztény gyülekezet által a X. században emelt építmény volt. Még az is kérdés azonban, hogy a románkori templomromokon belül feltárt félkörívben kell-e keresnünk ennek az ősi templomnak az alapjait. Kozák Károly a sírmező feltárással kapcsolatban többször hivatkozik arra, hogy a sírok benyúlnak a Szépbástya, vagy a Setét-kapu falai alá.³⁷ Ebből arra lehet következtetni, hogy a sírmező nagyobb része a feltárt síroktól észak-keletre helyezkedett el. Akkor viszont a templom, – amely nem temetőkápolna volt, hanem minden egyházi funkciót ellátott – a Szépbástya keleti oldalán, vagy a mai északi várfal táján helyezkedett el. Ha feltételezzük, hogy a későbbi várterület egész délnyugati lejtője már a püspökség létrejötte előtt lakott volt, akkor nagyjából az ó-kaputól, a későbbi Setét-kapuig terjedő terület jelentette a település centrumát is. Ez a terület viszont a XVI. századi átépítések során annyira megsemmisült, hogy az itt lévő építményeknek nyomai sem maradtak. A műemléki topográfia szerint a „külső vár területén állt az „Eger hegyfoki Szent Péter prépostsági egyház” valószínűleg szintén XIII. századi alapítású volt”.³⁸ A szerzők azonban hozzávetőlegesen sem tudják meghatározni keletkezésének idejét, csak annyit tudnak, hogy az első feljegyzés 1331-ből való. De egy XIV. századi építménynél milyen alapon beszélünk külső- és belső várról, amikor a vár még teljes egységet alkotott. Feltételezhető, hogy az akkori román székesegyház szentélyzáródásához viszonyítva ez keletebbre volt, de semmi sem bizonyítja, hogy már a későbbi külső vár területére esett.

A vár ásatását végző régészek 1966–67-ben a Gergely-bástya és a Török-kert között a déli várfal előterében lévő teraszos részen Árpád-kori település nyomait tárták fel. Az ásatás során a lakóépületeken kívül feltételezhetően fazekas és kovács műhely alapjait is sikerült feltárni, valamint nagyszámú edénytöredéket.³⁹ „Ezeknek a töredékeknek az értékeléséből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a délkeleti fülesbástya egykor itt húzódó falának építésekor egy, a X. század második felétől a XIII–XIV. századig lakott település területét bolygatták meg”.⁴⁰ Ez a feltárás két szempontból is igen jelentős. A fazekas- és kovácsműhely feltárása azt mutatja, hogy a városalapítók között iparosok is voltak, vagy meg volt az igény az iparosok letelepülésére. Az iparosok viszont csak akkor telepedtek meg, ha helyben és a környéken elég nagy vásárlóerő volt ahhoz, hogy terméküket értékesíteni tudták. A másik megállapítás az, hogy ez a település részlet az Árpád-kori

temető déli része és a jelenlegi várhoz vezető út külső része között helyezkedett el. Ezen túl már meredek sziklafal volt. Ilyen területre nagyobb állatállománnyal rendelkező személyek nem szívesen telepednek. Elképzelhető tehát, hogy erre a területre tudatosan, az iparral foglalkozókat telepítették.

E dolgozat tulajdonképpeni indikátora Kozák Károly volt, aki közel három évtizedes egri várásatásai során rengeteg tényanyagot tárt fel, s közzétett kutatási beszámolóit tették lehetővé a megfogalmazott következtetések levonását. Ő maga is több tanulmányában majdnem eljut ezekhez a megállapításokhoz, végső állásfoglalása azonban hiányzik. 1983-ban megjelent beszámolójában azt írja: „Összefoglalásként a következő kép alakul ki előttünk – ha ma még csak vázlatosan is – az egri várban feltárt Árpád-kori településről, figyelembe véve a vár más területein végzett munka során nyert megfigyeléseket is. Az Eger-patak völgyében a X. században több kisebb település volt a feltárt temetők, sírok tanúsága szerint. Ez a településcsoport a X. század második felére, végére – északi irányba terjeszkedve – elérte a patak fölé magasodó hegy alját. E település a ma is élő Almagyar elnevezés alapján feltehetően a Megyer nevet viselhette”.⁴¹ Mi volt azonban az oka, hogy ez a népesség csak a hegy aljáig jutott el, s a jobb védelmi lehetőséget nyújtó domboldalt és sziklaszírtet nem vette birtokba. A várba csak a temetőt és a megépített első templomot helyezi el. „A feltárások során tett megfigyelésekből az is egyértelműen megállapítható, hogy az első térítés, vagy a püspökség megalapításakor épített első templom a hegy „legkiemelkedőbb” pontján lévő temetőben épült fel”.⁴² Nem foglal tehát állást a régész abban, hogy az első templom az „első térítés”, vagy a püspökség megalapítása után jött-e létre, de az a temetőnél volt. Mi volt azonban előbb? A templom, amely köré a temető épült, vagy a keresztény temető, amelyhez később építettek egy templomot. Ez a komplikáltabb, mert a temető terjeszkedési irányát a templom elhelyezése szabta meg.

Tagadhatatlan, hogy nagyon nagy és hosszadalmas feltáró munka kellene ahhoz, hogy Eger város létrejöttének körülményeit megbízhatóbban meghatározzuk. Elképzelhető, hogy az elkövetkező évtizedek további ásatásai olyan leletanyagokat hoznak felszínre, amelyek a képet pontosabbá teszik. Úgy gondoljuk azonban, hogy az eddigi adatok birtokában is néhány következtetést levonhatunk, eleve hangoztatva és elismerve a tévedés lehetőségét:

1) A honfoglaló magyarság egy csoportja (nagycsalád és nemzetség közötti lélekszámmal) legkésőbb a X. század közepén állandó jelleggel megszállta a később kialakuló várdomb délnyugati lejtőjét és a hozzátartozó sziklaszírtet. Ezt a letelepedést az 1970-es években elvégzett ásatások, az idetelepülő népesség magyar etnikumát pedig az ásatáshoz kapcsolódó antropológiai vizsgálatok egyértelműen igazolják.

2) A várdombot megszálló népesség, vagy annak többsége, már a letelepedést megelőzően keresztény vallású volt. Megtelepedésük után már a X. század második felében templomot építettek és mellette a keresztény temetkezési szokásoknak megfelelő temetőt alakítottak ki. A területen az ásatások tanúsága szerint iparosok is éltek, amiből következtetni lehet a település nagyságára és a kialakuló környező falvak közötti centrális helyzetére. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy Eger mint település az államalapítás idején már létezett.

3) Mivel az államalapítás utáni években a Mátra alján már jónéhány keresztény gyülekezet lehetett (Feldebrő, Tarnaszentmária, Abasár, Pálosvörösmart, Gyöngyöspata) és 1009-ben (?) Szent István mégis Egerben hozta létre a püspökséget, ennek csak az lehetett az oka, hogy a környéken ez volt a legnépesebb település és itt volt a legnagyobb keresztény gyülekezet.

4) Természetesen nem lehetnek illúzióink Eger városi jellegével kapcsolatban. Az egy évszázados múlttal sem rendelkező település a középkori város követelményeit sem érte el. Kialakuló városaink többségére ez volt jellemző. A püspökség megalapítása után azonban városi rangot nyert, és mint püspöki város bizonyos kiváltságokat élvezett.

Jegyzetek

1. Heves megye műemlékei II. k. Bp., 1972. 59. Pataki V. János: A vár.
2. Heves megye műemlékei I. k. Bp., 1969. Heves megye régészeti emlékei. Kalicsz Nándor és Szabó János Győző tanulmányai.
3. Gorové László: Eger városának története. Eger, 1876. 4. ill., 6–7.
- 3/a. Közli: Györffy György: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp., 1975. 159.
4. Pataki V. János: Eger története. Heves megye műemlékei. II. k. 13.
5. Sugár István az egri püspökökről írt könyvében a püspök nevét Katapánnak írja, de nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy az első püspök Buldus volt. Sugár a püspökség alapítását 1009-re teszi, s vele megegyezik Györffy György állásfoglalása is. Sugár István: Az egri püspökök története. Bp., 1984. 16., Györffy György: István király és műve. Bp., 1977. 179.
6. A feltárások összegzését Szabó János végezte el, megállapításainkat tőle vettük. Szabó János Győző: Honfoglaláskori sírok Eger-Répastetőn. Egri Múzeumi Évkönyve II. k. Eger, 1964. 131.
7. Nagy Árpád: Az Eger-Szépasszonyvölgyi X. századi temető. Az Egri Múzeum Évkönyve VI. k. Eger, 1969. 69–100
8. Pataki Vidor: Az egri vár élete. (A ciszterci rend egri Szent Bernát gimnáziumának értesítője) Eger, 1934. 9.
9. Kovács Béla: Eger középkori utcái. Az Egri Múzeum Évkönyve. III. k., Eger, 1965. 73–93., valamint: Kovács Béla: Adatok az Egri-völgy középkori településtörténetéhez. Dolgozatok Heves megye múltjából. Eger, 1970., 39–43.

10. A magyarországi művészet története. (Szerk.: Dercsényi Dezső) I. k. Bp., 1970. 27.: „Feldebrőn négyzetes alaprajzú, három oldalán félköríves apszissal záruló centrális templomot építettek a XI. század első felében”. „Mivel a tartórendszer gyenge, ezért csak fakupolával fedett, öthajós belső térre gondolhatunk”. „Hasonló centrális terek Európa-szerte spóraszerűen jelennek meg, s eredetük örvény, vagy grúz területre mutat, így építőit azok között a magyarsággal vándorló népelemek között kereshetjük, akik itt letelepedve, egykori hazájuk műgyakorlatát még alkalmazni tudták. Ez a terület az Abák szállásbirtoka volt, feltehető tehát, hogy Aba Sámuel Feldebrőn is alapított monostort”. Levárdy Ferenc: „A centrális templomra vonatkozóan Csemegi és Mencl vizsgálatai igazolták, hogy nem tartozhatik a honfoglaláskor megszállt terület örökölt (ó-szláv) építményei közé, nem is lehet közvetlenül Bizáncból átvett építészeti forma, eredetét csak a kaukázusi (örmény) épületek magyarázhatják meg”. „... a mindkét irányban öthajós, pillérekkel tagolt, négy oldalán apszissal bővített, kupolás építmény feltétlenül a bizánci liturgia igényeinek megfelelően épült, megépítése bizonyosan az ortodox missziós tevékenység függvénye”. Levárdy Ferenc: Feldebrő: Kelet vagy Róma? Műemlékvédelem. 1976. XX. évf. 3. sz.
11. Kovács Béla: Eger középkori utcái. Az Egri Múzeum Évkönyve. III. k.
12. Pataki V. János: Eger története. Heves megye műemlékei II. 14.
13. Heves megye műemlékei II. k. 146.
14. Kozák Károly: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása I. Az Egri Múzeum Évkönyve. XVI–XVII. k. Eger, 1980. 157.
15. Kozák Károlynak a várban talált Árpád-kori temető feltárásáról az Egri Múzeum Évkönyvében három folytatásban jelent meg kutatási beszámolója. Kozák: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása I. Egri Múzeum Évkönyve XVI–XVII. k. 157–168., Eger, 1980., Kozák: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása II. Egri Múzeum Évkönyve XVIII. k. 5–43., Eger, 1981., Kozák: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása III. Egri Múzeum Évkönyve XXII. k. 5–33., Eger, 1986. a továbbiakban hivatkozás: Kozák I–II–III.)
16. Kozák: II. 23.
17. Kozák: II. 23.
18. Kozák: III. 20.
19. Kozák: I. 165.
20. Kozák I. 161.
21. Kozák: II. 23.
22. Kozák: I. 161.
23. Kozák: II. 24.
24. Kozák: II. 25.
25. Kozák: II. 31.
26. Kozák II. 31.
27. Kozák: II. 39.
28. Kozák: II. 31.
29. Kozák III. 20.

30. László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944., 226.
31. Adriányi Gábor: Az egyháztörténet kézikönyve. München, 1975. 45.
32. Szent László dekrétumainak első könyve 25. fejezet. Magyar törvénytár 1000–1526. évi törvénycikkek. Bp., 1899. 58.
33. Kozák: Az egri vár feltárása VII. (1957–1988) Egri Múzeum Évkönyve XXV–XXVI., Eger, 1990. 323.)
34. I.m.: 334.
35. Pataki Vidor: Az egri vár élete, 9–10.
36. Heves megye műemlékei II. k., 146.
37. Kozák: I. 160., 165; Kozák II. 9., 12., 17., 20., 23.
38. Heves megye műemlékei II. k. 156.
39. Kozák: Árpád-kori falu maradványainak feltárása az egri várban I. Az Egri Múzeum Évkönyve XIX. k. Eger, 1983. 82.
40. I.m.: 75–76.
41. I.m.: 83.
42. Uo.

A MAGYAR HONFOGLALÁS ÉRTÉKELÉSE A SZLOVÁK TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Ehhez a tanulmányhoz a közvetlen indítékot – a millicentenáriumi megemlékezésen túl – két szlovák történész nemrég olvasott tanulmányai adták. Ezekben a szlovák értelmiség felszínes nemzeti tudatát, az új viszonyok között is megőrzött mítoszteremtő képességét bírálták. Bár eközben maguk sem tudtak teljesen elszakadni a szlovák történetírástól oly jellemző bizonyos megkövesedett szemléleti elemektől, mégis kísérletet tettek arra, hogy a szlovák történelem, s benne a szlovák-magyar kapcsolatok árnyaltabb és realisztikusabb értelmezését adják.¹ Egyébként Julius Mesáros is úgy látja, hogy ez a hagyományos – alapvetően magyarellenes – szemlélet 1989 óta fokozatosan változóban van. A Magyarország történetét objektívebb módon bemutatni igyekvő új szlovák szintézist ugyanis már *„egyértelműen az a tendencia uralja, hogy a történeti Magyarországot a szlovákok évszázados hazájaként mutassák be, a szlovák etnikumot pedig a Magyarország történetének aktív részeként”*.² Ezen a vonalon továbbhaladva úgy vélem, hogy nem haszontalan röviden áttekinteni, hogyan vélekedtek és vélekednek a magyar honfoglalásról, az ezzel kezdődő sok évszázados magyar-szláv, illetve magyar-szlovák együttélésről egykor és ma a szlovák történetírás meghatározó személyiségei, a fiatal szlovák állam hungarológusai.

Gyakran hivatkoznak mostanság a Minač-nak arra a mottójára, hogy a magyar a szlovákok politikai végzete. Ezt fogalmazta meg 1990 őszén Rudolf Chmel hungarológus (akkor távozó csehszlovák budapesti nagykövet) is, amikor rámutatott, hogy: *„A szlovákok történetében nincs még egy olyan közös, de talán éppen ezért neuralgikus pont, mint amilyen a magyarokhoz és a csehekhez fűződő kapcsolat”, hiszen „a magyarokhoz való viszony nemcsak nemzeti sorsunkat alakította, hanem a nemzet tudatát is. Századokon át főként azzal léteztünk, hogy elrugaszkodtunk a magyaroktól.”*³ Ez az „elrugaszkodás” a szlovák történeti munkákban és a köznapi tudatban többnyire úgy jelentkezett és jelentkezik, hogy – a szlovák nemzet által idegen államnak tekintett – történeti Magyarország úgymond „évszázados börtön”-t jelentett, amelyben a magyar uralkodó nemzet „ősidők óta” a szlovákok elnyomója és halálos ellensége volt.⁴

Ennek a káros állapotnak a kezdetét a magyar honfoglaláshoz kötik. A 890-es évekkel kezdődő események ugyanis nemcsak a „szlovákok”, hanem

a térségben élő szlávok története és kapcsolatai szempontjából is beláthatatlan következményekkel jártak. A szlovák történetírásban ugyanis a magyar honfoglalás az egyik legfontosabb viszonyítási alap és hivatkozási pont volt és maradt napjainkig. Melyek is a legvitatottabb kérdések? Területileg hol volt a szláv őshaza? Mikor történt a mai szlovákok elődeinek a honfoglalása? Mikorra tehető a szlovák etnikum, a szlovák nemzet és a nemzeti-nemzetiségi tudat kiformálódása? Milyen régi tehát a szlovák nemzet? A történelmi nemzetek közé tartozik-e vagy csupán a történelem nélküli népek közé sorolható? Van-e kontinuitás a mai szlovák állam lakói és a magyar honfoglalók által megdöntött morva fejedelemség között? A kérdések és a rájuk adott eltérő válaszok száma szinte vég nélkül szaporítható. Egy alapvető kérdésben azonban többnyire nincs vita a szlovák történészek között. Jelesül abban, hogy a mai szlovák állam lakóinak az ősei Árpádék magyarjait – fejlettségben, államalkotó képességben, ősiségben egyaránt – felülmúlva már az 5–6. századtól a mai területükön éltek, sőt a 7. századtól már az államalkotás küszöbére is érkeztek. Ezt jól mutatja például Samo frank kereskedő „birodalma”.

A szlovák nemzeti történelem kezdeteivel kapcsolatos uralkodó történeti álláspont lényegét jól összegzi Matus Kučera. A Samo-féle birodalomtól Nagymorávia felbomlásáig tartó periódus a szlovák nemzet fejlődésében igen fontos fejlődési szakaszt jelentett. *„Éppen ez a kor volt az – írja, amely a szlovákok történeti fejlődésének oly szilárd alapjait rakta le, hogy hosszú, csaknem ezer évig tartó jog nélküli helyzetük a soknemzetiségű magyar állam keretei közt sem tudta ezeket az alapokat kikezdeni, hanem ezekre építkezve alakult ki a feudális, majd pedig az újkori polgári szlovák nemzet is.”*⁵

Ezzel a szlovák kontinuitás-elmélettel, az „ezeresztendős szlovák nemzet” mítoszával fordult szembe a közelmúltban Peter Sykora, amikor azt hangsúlyozta, hogy: *„Évszázadokon át csak mint szláv etnikum, vagy talán még pontosabban mint több szláv etnikum léteztünk Észak-Magyarország területén szétszóródva. Valószínű, hogy ezek az etnikumok az egész középkorban nem tudtak arról, hogy egymáshoz tartoznak* (a szerző kiemelése – K. L.)... *Igen, nemzeti öntudatunk kialakulása éppen az elmagyarosítási nyomás hatására kezdődött el a 17. század elején.”*⁶ Úgy látja, hogy – mivel a középkori nemzetet a királyság hozta létre, nekünk pedig *„nincs történelmünk”*, mert *„nem voltak saját királyaink”* – a csehek és a magyarok, illetve a szlovákok között óriási korkülönbség van. Ezért a 19. századi cseh vagy magyar nemzeti újjászületés analógiájára teljesen értelmetlen *„szlovák nemzeti újjászületésről beszélni. A szlovákok nem „újja” születtek a 19. században, hanem akkor születtek meg először.”*⁷

Az ezeréves elnyomatás mítoszáat bírálva Dušan Kováč is a honfoglalással kezdődő szlovák-magyar viszony elhidegülésének a folyamatjellegét

domborítja ki. *„A szlovákok nem csupán alkotórészei voltak a magyar államnak, hanem aktív ereje is. Elidegenedésük a magyar államtól párhuzamosan következett be azzal a változással, melynek során az eredetileg többnemzetiségű állam a magyar etnikum „prédájává” vált.”* A szlovákok Magyarországgal való szakításának a konkrét idejét a 19. és a 20. századra teszi, és ezért alapvetően az „egy politikai nemzet” koncepciójára támaszkodó, a szlovákokat elnemzetietleníteni akaró „magyar sovíniszta politiká”-t teszi felelőssé.⁸ Ján Tibenský az 1805-ös törvénynek tulajdonít legelőször „leleplezetlen magyarosító” jelleget. Ennek lényegét egy 1805-1806 folyamán zajló szlovák-magyar vitában Cházár András a következőképpen fogalmazta meg: *„Hódítás alapján Magyarország csak a magyaroké. A lakosság többi része vagy betelepült, vagy pedig a meghódítottak leszármazottja. S ezek, amennyiben a magyar eget és földet élvezni akarják, úgy nyelvi téren is válnak magyarokká...”*⁹

Juraj Feješ-sel szemben a Gömör megyei ülnök már annak a magyar „hódítás-elmélet”-nek egy érett változatát fogalmazta meg, amelynek a gyökerei a korábbi századokba nyúltak vissza. Még a 17–18. században kezdte néhány hungarus-tudatú szláv–szlovák pap hangsúlyozni a hun–avar–magyar hódítás-elmélettel, valamint a szepességi németek által képviselt ún. „Restgermanen Theorie”-val szemben egyfelől a magyar állam területén élő szlávok autochton, régi jellegét, másfelől a nagymorva örökséghez, Szvatoplukhoz és a Cirill-Metód tradícióhoz való kötődést. Ennek során dolgozták ki és fejlesztették tovább – a magyar krónikákban szereplő fehér ló mondával polemizálva – az ún. „befogadási elmélet”-et. A közismert monda lényege egy mondatban a következő: az etelközi magyarok nyugati portyázásaik során Szvatopluk morva fejedelemmel (a valóságban az utódai-val) is kapcsolatba kerültek. Szövetségkötésük emléke lehet a magyar krónikákban fennmaradt monda, amely szerint országát egy felszerszámozott lóért cserébe „vásárolták meg” tőle, majd legyőzték és megölték.¹⁰ Frölich Dávid egy 1641-ben Lőcsén megjelent német nyelvű művében már említést tesz a Svätopluk által egy fehér lóért eladott országról szóló mondáról. 1655-ben pedig Szöllősi Benedek a „Cantus catholici” bevezetőjében büszkén – a pannonok és szlovákok királya – Svätopluk hívének, s egyben Cirill és Metód követőjének vallja magát. A nagymorva és a Cirill-Metód hagyomány – Ján Tibenský szerint – *„így vált fokozatosan a szlovák nemzetiség ideológiájának fontos motívumává”*.¹¹ A mai szlovák történészek szerint ebben az időszakban születtek meg – alapvetően védekező jelleggel – az első szlovák történeti munkák. *„A szlovák történetírás – írja pl. Dušan Kováč – védekező reflexből született azok ellen a támadások ellen, amelyek a szlovák múltat igyekeztek lebecsülni. Az első szlovák történeti munkák tulajdonképpen apo-*

*lógiaik voltak, és a történeti irodalom egy része napjainkig megőrizte a maga apologetikus karakterét”.*¹²

Ezek kapcsán mind a mai napig gyakorta hivatkoznak az első jelentős apológiára. Ezt 1728-ban Ján Baltazár Magin dubnicei plébános írta Bencsik Mihálynak, a nagyszombati egyetem jogi professzorának válaszul egy 1722-ben írott „Diétá”-jára. Ebben Bencsik megtámadta Trencsén város és vármegye nemeseit és elvitatta tőlük azt a jogot, hogy magukat a „natio Hungarica”-hoz sorolják, mivel ők a magyar honfoglalók által legyőzött Szvatopluk népének a maradékai, *aki eladta országát a magyaroknak egy fehér lóért. Így a legyőzött szlávok-szlovákok „tulajdonképpen csak a föld bérloi, és alattvalói a magyaroknak, a győztes uralkodó népnek, kiknek egyedül adatott meg a jog, hogy a „natio Hungarica”-hoz tartozzanak”.*¹⁴ Másfelől Magin felállította az ún. „vendégszerető fogadás”-ról szóló elméletet. Eszerint a „szlovákok” a honfoglaló magyarokat vendégszeretettel fogadták, szerződést kötöttek velük, és ennek alapján teremtettek közös államot. Így vált a szerződés gondolata a formálódó szlovák nemzeti ideológia és történelmi tudat hosszú időre szilárd komponensévé.¹⁵

*„A történelem azonban kíméletlen volt – állítja Peter Sykora. A magyarok valóban legyőzték Svatoplukot. Ezért állt elő Samuel Timon a „fehér ló” magyar monda új értelmezésével”.*¹⁶ A jezsuita pap 1733-ban megjelent „Imago antiquae Hungariae” c. munkája a magyarok bejövetele előtti Pannónia történetével foglalkozik. Az akkori és korábbi felfogásnak megfelelően a magyarok által itt talált népeket (jazygokat, szarmatákat, markomannokat, kvádokat stb.) ő is szlávoknak tekinti, sőt magának Pannóniának a nevét is a „pán” szóból származtatja. Timon tehát elismeri, hogy a magyarok legyőzték Szvatoplukot, de állítása szerint a fejedelem morva volt, s a – „nyelvi és erkölcsi” vonatkozásban különböző – ó-morvák erőszakkal igazták le a szomszédságukban élő felső-magyarországi „szlovákokat”. A legenda fehér lovat a Szvatopluk által leigázott „szlovákok” küldték a magyaroknak, hogy ezzel segítsék őket a Szvatopluk elleni harcban. Szvatopluk veresége után „... a magyarokat vendégszeretően fogadták azok a szlovákok (szlávok – Peter Sykora megjegyzése), *akikről beszéltünk. Már nyolcszáz éve viselnek el együtt minden jót és rosszat. Együtt élnek, együtt halnak. A szlovák (szláv – P. S. megjegyzése) nemzet utódai közül sokan felemelkedtek a nemesi osztályba, nagy birtokokat szereztek és számos olyan, ma már nagyon régi család alapítói lettek, amelyek a hazától kevesebbet vesznek el, mint amennyit adnak neki...*”¹⁷

Ján Tibenský véleménye szerint: *„E munkájában Timon lerakta a szlovák történet magyarországi koncepciójának az alapjait”,*¹⁸ amit azután Juraj Sklenár és a Pécs környéki plébános, Juraj Papánek fejlesztettek tovább. A 18. század derekán ennek a vatikáni levéltárakban kutató két jezsuitának a

munkássága már jól mutatja a formálódó szláv-szlovák nemzeti tudat kezdődő önállósodását és kiválását a hungarus-tudatból. Juraj Sklenár 1784-ben azt állítja, hogy az ó-morvák vereségével a magyarok csupán Pannóniát szállták meg a Dunáig, de: „*a Vág és a Tisza mentén élő lakosságot... nem igázták le*”, mert a morváknak a magyarok által történt legyőzése csupán „*arra a Morvaországra vonatkozik, amely Moesiában keletkezett, s ez a pusztulás... nem érintette a Duna által a délitől elválasztott északi Morvaországot*”.¹⁹ Juraj Papánek 1780-ban kiadott írása Tibenský szerint az első szlovák történetnek tekinthető, amely lerakta a szlovák megújulási historizmus alapjait.²⁰ Végül a két szlovák jezsuita munkássága új vonásai közé tartozik – egyebek között – az is, hogy a Cirill és Matód környezetében levő (Rómába kényszerült) szlovák papok tanácsolták ezt a pápának, hogy küldjön koronát Szent Istvánnak, hadd fejezze be ő Cirill és Metód térítő munkáját.²¹

A szlovák történetírás ma is fellelhető másik nagy mítosza a Kárpát-medencébe benyomuló magyarok honfoglalásának a térségben élő szlávokra gyakorolt hatásával kapcsolatos. Konkrétan az ún. „közbeékelt nép” – dogmává merevített – ama mítoszáról van szó, amelynek első variánsát a cseh František Palacký fogalmazta meg még az 1830-as, 1840-es években. „*A magyarok betörése és megtelepedése Magyarországon – írta –, egyike azon eseményeknek, melyeknek a legsúlyosabb következményei voltak Európa történetében, a legnagyobb szerencsétlenség, mely a szlávsságot évezredek folyamán érte... Miként nyugaton római befolyás alatt a frank monarchia nagyra nőtt, úgy keletkezhetett volna keleten Konstantinápoly hegemoniája alatt hasonló szláv birodalom és egész Kelet-Európának ezer év óta egészen más lenne a befolyása, mint ami így jutott neki osztályrészéül. Azonban ama körülmény folytán, hogy a magyarok ezen kialakulóban levő szervezet szívébe hatoltak és azt szétzúzták, ezek a kilátások mindenkorra megsemmisültek. A nagy törzsek még alig összefüggő tagjai újra elkülönültek egymástól, mivel hatalmas idegen (azaz: magyar) anyag választotta el őket térben is*”.²²

Palackýnak ez a történetfilozófiai alapvetése azóta is vissza-visszacsend a szlovák történetírásban. Így például Palacký kortársa, Milan Hodža a következőket írta az új szlovák nyelvről írott egyik munkájában az 1840-es években: „*Ez a nyelv az ószláv nyelvből származó dunántúli szláv nyelvnek eredeti és első ága, a nagyszláv őslakhely azon másik részén, mely... a századok folyamán a közéjük befurakodott magyarok (kiemelés tőlem – K. L.) által megkisebbittetett és megrövidítetett*”.²³

Több mint száz évvel később Jozef Lettrich „A modern Szlovákia története” c. angol nyelvű monográfiájában szintén arról írt, hogy a Nagymorva Birodalmat megdöntő, Arnulffal szövetséget kötő nomád magyarok államalkotó tevékenysége következtében az – addig egy és ugyanazon úton haladó, kul-

turálisan és politikailag egyetlen államban egyesült – szlovákok és csehek közé egy „mesterséges határ” került. A magyarok uralma alá került szlovákok *„elvesztették politikai függetlenségüket és nemzeti szabadságukat”*. Vagyis a Nagymorva Birodalom megdöntésével *„a nyugati szlávok azon kísérlete, hogy egy erős közép-európai államot építsenek fel, véget ért”*, pedig ez egy olyan kísérlet volt, *„ami ha sikerült volna, komolyan megváltoztathatta volna az európai történelem menetét”*.²⁴

Az „Isztorija Csehoszlovákii” monográfia szovjet szerzői is ezt a felfogást vallják. Úgy látják, hogy a „magyar hódítás” a 9. század végén – 10. század elején Moráviára és Szlovákiára (sic!) nézve *„óriási kárt okozott. Megszakadtak Szlovákiának a cseh földekkel... formálódó szoros kapcsolatai. Ezzel együtt lerombolódtak azok a kulturális és gazdasági kapcsolatok is, amelyek korábban a nyugati és déli szlávok között léteztek. A hódítás eredményeként a pannóniai szlávok és Szlovákia teljesen más történelmi feltételek közé kerültek... Így rombolódott le a... szláv lakosság történelmi sorsközössége. Félbeszakadt a cseh–morva és a szlovák törzseken alapuló egységes nemzetiség kifejlődése...”* A későbbi fejlődés végül is a cseh és a külön szlovák nemzetiség kifejlődéséhez vezetett el.²⁵

Az érdekesség kedvéért meg kell említeni, hogy – a fent ismertetett nézetekkel szemben – vannak a magyar honfoglalást másképpen értékelő felfogások is, bár nem elsősorban a szlovák történeti irodalomban. Sok évtizeddel ezelőtt például Lamanszkij szentpétervári tanár a honfoglalást és államalapítást éppen hogy a szlávok szempontjából találta kedvezőnek, mert szerinte ez az életképes állam volt az az egyetlen erős gát, amely a középkori németiség „Drang nach Osten”-jét képes volt megállítani.²⁶ Jó példa lehet T. G. Masaryk és Josef Pekarž vitája is az 1920-as évek végén, amely egyebek mellett a magyar honfoglalást is érintette. Palackýval szemben Pekarž a honfoglalást a csehek szempontjából jótékony hatásúnak tekintette, hiszen a csehek a fejlettebb német világhoz szorította, mivel a magyar állam elvágtatta a kapcsolatot a szláv és a bizánci fejlődéstől.²⁷

Befejezésül az elmondottak alapján megállapítható, hogy a szlovák történészek álláspontja a magyar honfoglalás megítélésében is lényeges kérdésekben különbözik a magyar nézetektől. Az álláspontok még igen messze vannak egymástól. Talán igaza volt Rudolf Chmelnek, amikor 1990 őszén önkritikusan a következőképpen fogalmazott: *„Nem separtunk a magunk portája előtt, közben pedig fölőrjuk a szomszédnak, hogy szemetes a háza tája. Egyszersmind az európaiságról ábrándozunk. Csakhogy annak a tantárgynak, amelyet akár európai vagy legalább közép-európai öntudatra nevelésnek is nevezhetnénk, elemi feltétele a tisztességes, korrekt érintkezés a szomszédokkal...”*²⁸

Jegyzetek

Ez a tanulmány „A magyarok 1100 éve Európában” c. tudományos emlékülése (Eger, EKTKE, 1996. április 17–18) tartott azonos című előadás átdolgozott változata.

1. Peter Sykora: Bevezetés a szlovák nemzet mitológiájába. Valóság, 1992/8. sz. 113–118.; Dušan Kováč: Filozófia és mitizálás a szlovák történelemben. Tiszatáj, 1995/1. sz. 68–81.
2. Julius Mesaroš: A szlovákok magyarellenességének forrásai. História, 1991/2–3. sz. 46.
3. Idézi Käfer István: Szlovákok. In: Együtt élő népek a Kárpát-medencében. Auktor, Bp., 1994. 104. Lásd még: Rudolf Chmel: Szlovák–cseh–magyar kapcsolatok. História, 1991/2–3. sz. 42.
4. Julius Mesaroš: i. m., 44–45.
5. Idézi Szarka László: Szlovák történészek Nagymorávia kiterjedéséről. História, 1986/1. sz. 18.
6. Peter Sykora: Bevezetés a ..., i. m., 115–116.
7. Uo. 117.
8. Dušan Kováč: Filozófia és mitizálás..., i. m., 74., 75.
9. Ján Tibenský: A szlovák nemzetiség és a burzsoá nemzet kialakulása. In.: Nemzetiség a feudalizmus korában. Akadémiai Kiadó, 1972. 198–199.
10. Engel Pál: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában I. Háttér Lap- és Könyvkiadó, 1990. 98.
11. Ján Tibenský: i. m., 187.
12. Dušan Kováč: i. m., 75.
13. Uo. 75.
14. Idézi Ján Tibenský: i. m., 189.
15. Az elmondottakra lásd: Dušan Kováč: i. m. 75.; Ján Tibenský: i. m., 189–190.
16. Peter Sykora: i. m., 114.
17. Idézi Peter Sykora: i. m., 115.; Léteznek ettől némileg eltérő magyar fordítások is. Lásd pl. Kiss Gy. Csaba: Mit ér az ember, ha szlovák? Tiszatáj, 1979/4. sz. 69.
18. Ján Tibenský: i. m., 191.
19. Uo., 195.
20. Uo., 193., 194.
21. Käfer István: Szlovákok. I. m., 105.
22. Idézi Wagner Ferenc: A szlovák nacionalizmus első korszaka. A M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetének dolgozatai. I. sz. Bp., 1940. 25. Újabbán lásd még: Benedek Gábor: Történelem és politika Palacký életművében. In: Frantýšek Palacký: A huszitizmus története. Európa, Bp., 1984. 678. Niederhauser Emil: „... megosztották az addig egységes szláv területet”. Magyar Tudomány, 1995/12. sz. 1407. Uő.: A honfoglalás értékelése a szomszédos nemzetek történetírásában. História, 1996/2. sz. 31.
23. M. Hodža: „Vetín o Slovincine”, 47. lap. Idézi Steier Lajos: Csehek és tótok. Táltos Könyvtár. Időszerű kérdések, 8–9. sz. A Táltos kiadása, 1919. 43.

24. Jozef Lettrich: History of modern Slovakia. Atlantic Press. London, 1956. 16–17.
25. Isztorija Csehszlovákii. Tom I. Pod. red. G. E. Szancsuka i P. N. Tretyjakova. Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk Sz. Sz. R. Moszkva, 1956. 59–60.
26. Wagner Ferenc: i. m., 63. jegyzet, 25.
27. Berkes Tamás: A cseh eszmetörténet antinómiái. Társadalmi Szemle, 1992/4. sz. 47.
28. Rudolf Chmel: Szlovák–cseh–magyar kapcsolatok..., i. m., 42.

MILLENNIUMI ESEMÉNYEK HEVES MEGYÉBEN

I.

Az előkészületek

Az Eger nevű hetilap 1881. június 23-i számának mellékletében megjelent közlemény volt az első, amely heves vármegye olvasóinak figyelmét a honfoglalás ezeréves emlékére ráirányította.¹ A megye négy év múlva már a felkészülés főpróbáját is megtartotta. Ez nem volt más, mint részvétele az 1885. évi országos, Budapesten rendezett kiállításon.²

A megyei elképzelések számos szállal fűződtek az országos felkészüléshez. Heves megye néhány vonatkozásban önállóan is kezdeményezett. Kiemelkedett a vármegyei közgyűlés 1886. július 27–28-i határozata, amely szerint „hazánk ezredéves ünnepének emlékére” megírhatja saját történetét.³ Ennek a vármegyetörténetnek az volt a célja, hogy a „múltból merítsünk tanulságokat és erőt a jövőre”.⁴ A kötetek el is készültek, 4-ből 3 még idejében – de egy, éppen az első, szerzőjének, Balássy Ferenc maklári római katolikus plébánosnak betegeskedése miatt csak az ezredév után. A II. kötet 1890. szeptember 1-jén, a III. 1891. szeptember 28-án, a IV. 1893. július 12-én jelent meg Szederkényi Nándor (1906-tól Heves megye főispánja) tollából.⁵

A megye hírlapjaiban mind gyakrabban jelentek meg az ezredik évre emlékeztető írások, felhívások. Az Eger tárcáírója, Inczédy László 1890. január 14-én még verset is közölt a jeles évfordulóra emlékezve:

Ezer év

....„Mesgyéjén az ezer évnek,
Szívem büszkén feldobog,
Áldva legyen az a végzet,
Mely magyarnak alkotott!
S míg a múlton elmerengek,
Lelkemen kigyúl a hév,
S büszke hittel ím köszöntlek
te, dicső, új ezer év!”

1893. május 25-én összeállt az a megyei bizottság, amelynek tagjai az országos kiállítás bizottságával hozzáfogott az előkészületekhez. Az országos bizottság elnöke Hanák Kolost (Gyöngyös), Polereczky Gyulát és Zalár Józsefet (Eger) közvetlen bizottsági tagoknak nevezte ki.⁶ A megyei bizottságokon és albizottságokon túl 1893-ban még 20 különféle előkészítő bizottság alakult, így helyhatósági, egyházi, egyesületi és egyéb.

Az előkészületeket jól szolgálták a Heves vármegyei hírlapok megemlékező írásai. A lapok szerkesztősegei több, saját javaslatot is közöltek a millenniumi évforduló minél emelkedettebb megünneplésére. Az Egri Híradó a második számától, 1893. október 21-től kezdve egy hónapon át minden kedden és pénteken foglalkozott a Heves vármegye és az ezredik év című vezércikkében a millennium eszmei jelentőségével. Az ötödik folytatásként megjelent cikk a többek között a magyar haladás ügyét összekapcsolta Európa fejlődésének ügyével – megemlítve benne vármegyénket is. „A magyar nemzet határköhöz ért, midőn két és félév múlva megülni készül ezredik évfordulóját azon történelmi jelentőségű eseménynek, hogy megtelepedvén a Duna és Tisza dús térségein – frigyre lépett a civilizációval... Ezer évig voltunk határőrség a nyugati művelődés és a keleti barbarizmus között. Amíg egyik kezünk alkotott, a másik karddal védte nemcsak saját alkotásainkat, hanem a másokéit is... Most majd eljő Európának nyugati fele, amely évezredek óta élvezve a békés fejlődés áldásait. Eljő, mert meghívjuk, hogy bemutassuk neki szellemi s anyagi öserejét a magyar nemzetnek, ennek a hős Anteusznak, amelyet valahányszor földre tapostak, mindig ezerszeres erővel kelt fel új küzdelemre, életre és virulásra.”⁷ A vezércikk azzal fejeződött, hogy Heves vármegye az eddigi történelmi szereplésével mindig az elsők között vitte a haladás zászlóját, és így tesz majd a millenniumi ünnepek idején is.

Heves vármegye folyamatos felkészüléséről az 1893. november 12-én napvilágot látott Millennium nevű országos kereskedelmi, kiállítási és társadalmi közlöny számai is rendszeresen tudósítottak. Az 1894. március 20-i száma már ezt közölhette: „(Heves) vármegyében a millenáris ünnepségre az előkészületek javában folynak.”⁸

1894-ben több egyeztetéssel 38 Heves megyei szervezet, vagy egyesület, intézmény, testület részvételét rögzítette a fővárosi kiállítási rendezőség. Az egri érseki róm. katolikus egyházmegye szakrális műkincseinek bemutatását maga a kiállítás elnöke, Lukács Béla kereskedelemi miniszter kérte dr. Samassa József érsektől, aki ehhez hozzá is járult.⁹

II.

Nemzetünk kimagasló ünnepi évében

A millenniumi ünnepi évet Heves vármegyében és az egri egyházmegyében is elsőként jelképesen dr. Samassa József érsek köszöntötte az 1895. december 25-i főpásztori levelével: „Üdvvel virradjon drága hazánkra az 1896. esztendő, amelyben ezredik évét ünnepeljük annak, hogy őseink annyi küzdelem árán, győzelmes harcok, munkás, szívós kitartás által... végleg megtelepedtek e földön, mai Magyarországunkban.”¹ Levele záradékában felhívta a papság figyelmét arra, hogy gyullasszák magas lángolásra önmaguk és híveik szívében Isten és a haza szeretetének tüztét.

1895. december 31-én 23.30-tól 1896. január 1-jén 0.30-ig országszerte a templomok harangjai hirdették a millenniumi év kezdetét. A Tisza-Füred és Környéke lap január 2-i vezércikke ezzel zárta gondolatait: „Üdvözlégy... 1896. év, nemzeti létünk ezredéves életének esztendeje!”²

Az ünnepségek a kisebb településeken csaknem mindenütt az egri belvárosi iskola tanítójának, Kelemen Lajosnak a tervezete szerint zajlottak le. A közvetlen előkészületek, főleg az ünnepi megemlékezések őszinte, mélyen átélt mozzanatokot tártak fel, amelyeket a pillanat és a helyzet magasztossága váltotta ki.

A napirendek hivatalos egymásutánját kirándulásokkal, majálissal oldották. Mindezek együttesen emelték ezeket a megemlékezéseket tömegrendezvénné, jellegükben népünneppé.

Érzelmet, értelmet, lelket megragadó megemlékezések voltak minden mozzanatukban. Hálaadó istentisztelettel, vagy amint akkor mondták, isteni tisztelettel kezdődtek, amelyen az átélt, vallásos meggyőződésű emlékbeszédet Te Deum vezette be, és fohász zárta le. Ezeken és különösen az ünnepségek szónoklatain átsütött az izzó hazaszeretet, az ősök iránti tisztelet, a jogos nemzeti büszkeség és a hazánkban élő valamennyi lakos megbecsülése. A kiemelkedő, gyakran európai mércével is jelentős gazdasági és művelődési eredményeink mellett a szónokok helyes aránnyal rámutattak a tragikus sorsfordulókra, az idegen hódítások és alávetettségek következményeire, vesztés szabadságharcainkra – az utóbbiak közül kiemelten az 1848/1849-esre és Aradra. Az előadók gyakran retorikai túlzásokkal igyekeztek a figyelmet egy-egy mondanivalóra irányítani, de ezekkel sem vallások, sem itteni nemzetiségeink ellen nem szítottak.

Bár a rendezvények ötletgazdáiként a lelkészek és a tanítók jeleskedtek, a települések apraja-nagyja az előkészületektől a lebonyolításig mind közreműködött. Akár a múlt ünnepségek rendezése, akár a maradandó emlékek állítása – kettős törekvést tükrözött: 1. Hála és kegyelet az ősök emléke iránt,

2. A jelen alkotó embere a jövő nemzedékeinek példát nyújt majdani megemlékezésekhez.

Az ünnepélyességet a környezettel is emelték. Az emlékező isteni tiszteleteket virág- és zászlódíszbe öltöztetett templomban, a közösségi ünnepségeket a szintén szépen feldíszített iskolai nagyteremben, vagy a községháza, városháza dísztermében tartották, ahol a helybeliek „káprázatosan szép népviseletbe öltözöttek” jelentek meg.

Hivatalos és kötetlen napirendi események váltották egymást.

A hivatalosak között voltak a szónoki megemlékezések, zászlóavatások, emlékműavatások, kiállítások és a jeles közéleti személyek fogadása. Ezek egyikét sem kötötte merev protokoll, hiszen énekkari, vagy zenekari számok, szavalatok kísérték.

A kötetlen műsorszámok közül néhány: Reggeli zenekari, vagy mozsár-ágyú-lövés ébresztő, napközben majális, néplakoma ökörsütéssel, vagy egy-más megvendégelésével és rokoni kirándulás a szomszédos falvakba.

1896 januárjától késő őszig szinte naponként folytak az ünnepi megemlékezések. Több településen március 15-én kezdték az ünnepségeket, összekötve '48 gondolatát '96 eszméjével, mondván – $48+48=96$, azaz 1848 óta éppen 48 év telt el a millennium 1896. évéig.³

A millenáris ünnepi szentmiséket Heves megye egy-két róm. katolikus templomában már január 6-tól, Vízkereszt napjától megtartották az emlékező szentbeszédekkel, de a legtöbb településen május 10-én.⁴ A protestáns és ortodox (görögkeleti) templomokban február 1-től voltak a megemlékezések. Gyöngyösön a református gyülekezet ünnepi megemlékező istentiszteletét március 15-én Klimó Pál lelkész tartotta, amelyen a város vezetői is jelen voltak. Klimó a vallás nemzeterősítő szerepét hangsúlyozta ünnepi beszédében. Fohászát ezzel fejezte be: „A hit és az abba vetett remény legyen a további évezredekben is nemzetünk megtartója.”⁵ Az izraelita imaházakban, illetve zsinagógákban májusban tartották a hálaadó isteni tiszteleteket. Elsőként május 3-án, Gyöngyösön a statusquo zsinagógában volt a megemlékezés, amelyen az ünnepi beszédet a vendégül hívott dr. Jordán Sándor fogarasi főrabbi mondta, tisztelegve az „egész ezredév öröme és szenvedése” előtt. Imájában kérte a teremő Istent, hogy a magyarság békében éljen a következő ezer évben is.⁶ Az egi és pásztói izraelita isteni tiszteletek és vallási megemlékezések szintén ünnepi hangulatot árasztottak. Egerben, a május 10-én rendezett hálaadáson dr. Schvartz Miksa rabbi, a helybeli hitközség szónoka mondta a háromnegyedórás ünnepi beszédet. A magyar történelem áttekintése után ezzel folytatta: „Örvendj én magyar nemzetem. Hazánk történetének lapjai és az ezredéves ünneped fényesen bizonyítják, hogy hazádat a külellenséggel szemben meg bírtad védelmezni,... belviszályaidat pedig a viszonyoknak megfelelően törvények által megszüntetted, hazádat

gazdaggá, naggyá és virágzóvá tette.”⁷ Beszédét a nyitott frigyláda előtt – a hazáért, királyért, nemzetért mondott imával fejezte be.

Március, április hónapban a különös megemlékezések sorába tartozott Heves megyében is a millenniumi emlékfák népünnepéllyel kísért ültetése.

A könnyebb áttekintés végett Heves vármegye települései közül két rendezett tanácsú városról, egy-két mezővárosról, nagy- és kisközségről nyújtok ünnepi képet. Előbb azonban a vármegyei, Egerben rendezett millenniumi ünnepséget tekintem át.

A vármegye a fő ünnepséget, megelőzve a város ünnepét, május 11-én, Egerben – a székvárosban rendezte meg. Eger már az előtte levő napokban ünnepi díszben pompázott. A vármegyházat, a díszközgyűlés épületét kívül, belül virág- és zászlódísz tette káprázatosná. A szőnyegekkel borított lépcsősor, az ország címerével és a nemzeti zászlóval ékesített lépcsőház (a fordulóban díszgyenruhás megyei hajdúk álltak kivont karddal), a közgyűlési nagyterem gazdag díszítése eleve megteremtette az ünnepi hangulatot.

A díszközgyűlést az elnöklő főispán, dr. Kállay Zoltán nyitotta meg. Az ünnepi beszédet a haladó és nemzeti eszméiről, hazaszeretetéről híres Zalár József alispán (Petőfi Sándor hajdani barátja) mondta. A nagy királyok után gr. Széchenyi Istvánra emlékezett, aki „a tudományoknak, irodalomnak és művészeteknek fényét, a polgárosodás sugárzó derűjét, a magyar lélekben lakozó égi szikrák csillagragyogását, szóval – a szellem tündöklő hatalmát kívánta, óhajtotta, várta, remélte, hogy eképp a nemzetgazdasági fejlődés paradicsomává váljék a magyar föld, s műveltségben legyen boldog a szabad magyar.”⁸

A város ünnepségei Egerben három hónapon keresztül tartottak. Volt nap, amikor négy egyesület is ünnepelt. Legtöbben az iskolai ünnepélyeken jelentek meg. Május 8-án a róm. katolikus iskolák, 9-én a ciszterci rendi főgimnázium, 14-én az angolkisasszonyok felsőbb leányiskolája és tanítónőképzője, 17-én az érseki tanítóképző intézet, 19-én az érseki joglíceum ünnepelt.⁹

A főünnepséget május 10-én és 14-én rendezték Egerben.

Május 10-én a főszékesegyházban a róm. katolikus egyház emlékezett hálaadó isteni tisztelettel, amelyen dr. Párvy Sándor apát kanonok mondta az emlékbeszédet. Magasztos hangon szólt Eger és Magyarország történelmi kapcsolatáról, mondván – Eger története „kicsiben a nemzet története”.¹⁰ Beszédét fohással fejezte be: „Isten, nemzetek Istene!... Óh, vezesd, szeresd őt (a magyarságot, M. L.)! Vérével, könnyeivel, hűségével, szeretetével tulajdonjogot szerzett ő e földre. Irgalmaddal, igazságoddal – amelyekért hálát zengünk – tartsd meg őt jogos örökében... Örökké áldjon ő Téged, a Te nemzeted, és Te áldd meg, óh, Isten, áldd meg a magyart! Ámen.”¹¹

A millenniumi emléknapot a lakosság május 14-én ünnepelte Egerben. Hajnali 4 órakor a templomok negyedórás harangzúgása köszöntötte e napot. A harangszót a várban 6 mozsárágyú lövése követte. Válaszul a líceum tornyának tetején négy világtágra harsonaszó zengett. Délelőtt a helyi katonazenekar járta a várost, és játszott a tereken. 11 órakor pedig a városházán Grónay Sándor polgármester megnyitotta a képviselő-testület díszközgyűlését. Utána Szederkényi Nándor következett az ünnepi beszéddel, amelyben külön hangsúlyozta Eger és Magyarország törökkel szembeni végbástya szerepét: „A magyar betöltötte feladatát, mint végbástya, mert az oszmán áradat hazánk határán túl... áthatolni nem volt... képes. A mi városunk nemcsak részese, egyik központja volt ezen ádáz tusának. Egy országrésznek, a Felvidéknek biztonságra nyugodott az egri vár szilárdságán.”¹² Grónay polgármester az ünnepi közgyűlést fohással zárta: „Áldja meg a magyarok Istene az új ezredév küszöbén e sok vihart látott hazát egy békés, boldog jövővel!”¹³

A díszközgyűlést követően az ünneplő tömeg 15 órakor a Kossuth Lajos téren gyülekezett, és innen több zenekar kíséretével a várba vonult. Ott a Szt. István-szobor mellett az Egri Dalkör hazafias dalokkal, Horváth József képviselő-testületi tag beszéddel és szavalattal emlékezett az ezredévre. Utána az ünneplő emberáradat az Érsek-kertbe vonult, és népmulatság következett. 20 órától díszkivilágítás és a katonai zenekar hangversenye, zenés dísztakarodója zárta az ünnepi megemlékezést.¹⁴

Az egri ünnepségek sikersorába tartozott Tóth Kálmán: Dobó Katika című színművének műkedvelő díszelőadása, amelyet május 25-én a katolikus legényegylet színkörében mutattak be.¹⁵

Június 28–30-ig a Heves megye tanítói rendezte megemlékező közgyűlésnek szintén Eger adott helyet.¹⁶

A vármegye másik városában, Gyöngyösön is három hónapon át folytak a megemlékezések.

Május 8-án az elemi iskolákban délelőtt, a ferences gimnáziumban délután zajlottak le az ünnepélyek. Az utóbbi helyen (ma a Zeneiskola épülete) mozsárlövés jelezte az ünnepi összejövetel kezdetét. P. Vágó Ferenc szónokolt, és az épület falán elhelyezett millenniumi emléktábla és emlékszáló avatóbeszédét is ő mondta. A zászlószenteléskor ekképpen fohászkodott: „Még szebb ezredév viruljon Hunniára!”¹⁷ Május 9-én a polgári leányiskolában rendezett ünnepséggel zárult az iskolák rendezvénysora.

Május 8–9–10-én egyletek, szervezetek és intézmények ünnepeltek. Május 10-én a Gyöngyösi Lapok címlapján helyi szerző, Taksonyi József emlékverssel köszöntötte a millenniumot.¹⁸

Ezer év

„Ezer évnek vésze és viharja
Zúgott itten a fejünkön át;
A magyarnak ezer évtől edzett
Hősi karja védte a hazát...

Szabadságért ki tud úgy hevülni,
Lelkesedni mint e hősi nép?
Megmutatta Rákóczi példája
S a 48 harca közelébb!...

Hát a munka, hát a tetterőnek
Száz példája nemde fölemel?
Jertek, jertek, hisz ki méltó hozzánk,
Az mind velünk együtt ünnepel!...

...
S mi az újult ezredév díszére
Még nagyobbbat, szebbet alkotunk!”

Gyöngyösön az évfordulót május 17-én ünnepelték. A központi ünnepség 9 órakor hálaadó isteni tisztelettel kezdődött a Szt. Bertalan-, vagy Nagytemplomban. Akik nem értek be, azok a templom és a szemközti városháza előtti térségen álltak „áhitattal, és követték a templomból kiszűrődő imádságok, énekek nyomán az emlékező szentmise minden mozzanatát – hálát adva Istennek az ezer esztendőért” – amint az a főesperes és a polgármester-helyettes együttes leveléből olvasható.¹⁹ A templomi ünnepi beszédet Krassy Félix főesperes apát, Gyöngyös szülötte és volt felsővárosi plébánosa mondta. A szentmise után a város vezetői és a társadalmi, valamint a közelet jeles férfiai a városházára vonultak, és részt vettek a 11 órakor kezdődött képviselő-testületi díszközgyűlésen, amelyen a szintén gyöngyösi születésű Zalár József alispán elnökölt. Megnyitója után Baltás Ferenc polgármester-helyettes a város ezer évét, Cserny Ernő gimnáziumi tanár a nemzet múltját tekintette át, és méltatta fő történeti eseményeit.

A díszközgyűlés után 14 órára ebédvel egybekötött bankettre mentek a város előkelőségei. 15–16 óra között népiünnepély következett a Vásár téren, ahol a tömeget Rezutsek János bankigazgató fogadta, és vendégelte meg a város nevében.²⁰ A fellobogózott Gyöngyös este fényárban úszott az ablakokban világító lámpa- és gyertyafénytől. A szomszédos Sárhegy tetején pedig 40 q fából rakott óriásmáglyát gyújtottak, amelynek „fellobogó lángja

hirdette le, egészen az Alföld közepéig Gyöngyös város részvételét az ezeréves ország örömében”.²¹

A millenniumi ünnepségeket az 1865-ben alakult Gyöngyösi Vadász Társulat a május 24-én rendezett mátrafüredi megemlékezéssel folytatta. Május 31-én az iparos- és kereskedő tanonciskola is kivonult Mátrafüredre „inas majálist” rendezni.²² Még ugyanazon a napon a református és evangélikus városi dalárda hangversenyt rendezett Gyöngyös népligetében, a Csathókertben. A dalárda egyik tagja elszavalta Utas (Strasser) Zsigmond, megyeszerte ismert gyöngyösi költő Millennium című versét. Június 27-én a Gyöngyösi Tűzoltó- és Mentőtestület vonult fel fáklafénynél, 28-án pedig tűzoltózászlót avatott. Az ünnepély a Csathókerti táncmulatsággal és tűzijátékkal végződött.²³

A mezővárosok közül Apcon május 10-én rendezték a megemlékező ünnepet a róm. katolikus iskola, az olvasó- és a dalkör közreműködésével. A templomi hálaadó isteni tisztelet után a tömeg a Rákóczi-induló dallamára (Heves megyében csak itt csendült fel az emlékünnepen az induló dallama, M. L.) a Városház téren emelt, „Hazánk ezeréves fennállásának emlékére – Apcz város” feliratú emlékoszlophoz vonult, és részt vett a felavatásán. Az ünnepély után képviselő-testületi díszközgyűlés, délután felvonulás, népi ünnepély, este kivilágítás volt.²⁴

Július 5-én a vármegye névadó településén, Heves mezővárosban ünnepeltek. Reggel zencszó ébresztette a lakosságot. 13 órakor díszközgyűlés volt a városházán, 16 órától meg a Vásár téren népi ünnepély, a kaszinóban hajnalig tartó bál.²⁵

Tiszafüred mezővárosban szeptember 12-én a vármegye települései közül az egyik leggazdagabb műsorral emlékeztek a millenniumra. A zászlódíszolt kisváros díszközgyűlését az akkor megnyitott új városházán rendezték meg. Tiszafüred múzeumi és közkönyvtári épületet is emelt, amelyet most Tariczky Endre plébános adott át a városnak. (Tariczky már évekkel korábban összeállította az ünnepségek részletes tervét, amely szerint a rendezvényeket meg is tartották.) A nap kiemelkedő cseménye Tas és Szabolcs honfoglaló vezér emlékoszlopának leleplezése volt, amely nagy ünnepélyességgel zajlott le Zsilinszky Mihály vallás- és közoktatásügyi minisztériumi államtitkár és a vármegye vezető közigazgatási férfainak jelenlétében. Az emlékoszlop, amely 12 m magas kőobeliszk egyben 1849-re is emlékeztetett. Az emlékmű keleti oldalán elhelyezett márványlapra a mezőváros szülötte dr. Lipcsey Ádám politikus emlékversét vették:²⁶

„Hirdesd kőoszlop örökétig mind a világnak,
Évek múlt s születő ezrede fog kezét itt.

Innét indultak honszerző harcba apáink:
A Hetek egyike, Tass s a fejedelmi Szabolcs.

Újfent majd ezerév múltán lett ez hadak útja
Hős honvéd seregünk száz diadalra vivé.
Rendületlenül állj oltárköve honszeretetnek,
Nemzeti nagy létünk hinni, remélni tanítsd!”

Másnap a Pesti Napló nemcsak részletesen tudósított az ünnepségről, hanem közölte azt a verset is, amelyet a szintén jelen levő Pósa Lajos költő az élmények hatására írt:²⁷

Tas és Szabolcs

„Egy ezredév szent könnye tündököl
Tas és Szabolcs honszerző nyomdokán,
Egy ezredév szent vére visszafénylik
Új ezer év pirosló hajnalán;

Egy ezredév könny-vérpatakja szülte
Csodának a dicső honvédeket....
Tollam a napba mért nem márthatom!
Tele írnám nevökkel az eget!....

A nagyközségeik közül elsőnek Maklár május 9-i „örökemlékű ünnepsége” zajlott le. Itt már korán „trombitaharsogás figyelmeztette a népet, hogy a várt nap fölvirradt”.²⁸ Nyolc órakor a róm. katolikus templomban hálaadó isteni tiszteleten, utána az iskolai ünnepélyen vett részt az 5–600 főnyi tömeg. Délben „a zöldbe” kirándultak, ahol terített asztal várta az embereket, és a képviselő-testület jóvoltából még édesség is jutott a gyerekeknek. Délután műsoros tánc és szavalóverseny volt. Este 8 órakor indult vissza a népviseletbe öltözött menet a szépen kivilágított faluba. „A félórásig tartó harangozás elmúltával ünnepélyes csendben vonult ki-kí a lakóhelyére azon buzgó fohással szívében, hogy adjon Isten a szeretett magyar hazának még több ezeréves életet” – ahogyan az ünnepnap nagyszerűségét az Egri Híradó méltatta.²⁹

Pásztó lakossága május 10-én ünnepelt. A Szt. Lőrinc-templomban bemutatott hálaadó szentmise után a képviselő-testület díszközgyűlése következett. Ezen Duch Aladár főjegyző szónokolt.³⁰ Délután népiünnepélyt, este tűzijátékot rendeztek.

Füzesabonyban május 25-én, Pünkösöd másodnapján volt a megemlékezés. Itt is 1848 emlékével kapcsolták egybe a millenniumi ünnepséget. A képviselő-testületi közgyűlés, a róm. katolikus hálaadó isteni tisztelet és a honvédemlék leleplezése, továbbá Kiss Pál 1848/1849-es honvéd tábornok síremlékének avatása volt a nap kiemelkedő eseménye.³¹

A vármegyei ünnepi körképet Parád kisközség megemlékezésével zárjuk. Május 9-én itt több település lakosságának összefogásával rendezték meg az emléknapot. Idejöttek át Bodony, (Parád)sasvár, Üveggyártelep, Óhuta, Bányafürdő (rézbányatelep) és Sándorréttanya lakosai, hogy a hálaadó misén és a fő ünnepségen együtt lehessenek. Az iskolai ünnepélyeket már minden község és telep saját iskolaépületében rendezte. A késő délutáni kirándulást a parádi hársas erdőbe ismét együtt szervezték, de a lakomákat külön asztaloknál.³² Besötétedéskor a lakosok halk énekszó és zeneszó kíséretében tértek falujukba.

A sajátos ünnepségeknek, megemlékezéseknek és egyebeknek se szeri, se száma.

1896 márciusában Izsépi Béla egri tanító Millenniumi Himnuszot írt, és zenésített meg, amelyet az ünnepségeken sok helyen énekeltek.³³

Április 15-én a Heves Megyei Gazdasági Egyesület a székhelyén, Gyöngyösön megrendezte az itteni, millenniumi kiállítással egybekötött I. tenyészállat vásárt és díjazást.³⁴

Április 19-én Hatvan mezővárosban több utcát a honfoglaló ősokról neveztek el, és felavatták az 1848/1849-ben elesett magyar honvédek emlékoszlopát.³⁵

A ludasi földesúr, Beökönyi Viktor és felesége, Keszlerfy Irén május 16-án, Detken és ugyanazon a napon Ludason rendezett millenniumi díszközgyűlésen az előbbi községnek 2000, az utóbbinak 1200 Ft alapítványi összeget adott jótékony célra.

Május 18-án az egri székhelyű Heves Megyei Takarékpénztár 20000 K alapítványt tett szegények segélyezésére.³⁶

A szlováklakta Hasznosfelsőhután (ma Mátraszentimre) a vallás- és közoktatásügyi minisztérium elemi iskolát ajándékozott a millenniumi év emlékére, „a derék tót testvérek épülésére”.³⁷

Május 1–31. között a Vámosgyörk–Gyöngyös vasúti szárnyvonalon közlekedő 5308. számú mozdonyra „Éljen az ezeréves Magyarország” feliratot helyeztek, és az egyik mozdony vezetője, Policsek Gyula a szolgálati napjain virággal és zászlókkal díszítette.³⁸

Július 25-én gr. Károlyi Mihály Kál község templomának felújítására – kegyúri hozzájárulásként – 3000 Ft-t adott.³⁹

Augusztus 23-án az Egri Irodalom- és Művészetbarátok Köre választmányának kezdeményezésére Szűcsiben Bajza József emlékestet rendeztek, emelve a millenniumi ünnepek hangulatát.⁴⁰

Kerecsend község képviselő-testülete a 2. tanítói állás javadalmát szeptember 1-jétől 50 Ft-tal emelte. A testület megvásárolta az egyik kocsmáépületet, és azt leányiskolává alakította át. Ide új tanítónői állást szervezett. Méltán jegyezte meg a Heves Megyei Tanító Egyesület egyik tagja: „Szében nem is ülheti meg e derék község a millenniumot!”⁴¹

Szeptember 1-jén a gyöngyösi katolikus legényegylet millenniumi emlékműsort rendezett, amelynek bevételi összegét jótékony célra fordította.⁴²

A megyében rendezett emlékünnepekről, műsorokról, azok erkölcsi sikeréről június, július hónapban több helyhatóság elismerten szólt.

Heves vármegye részvétele az országos ünnepeken szintén eredményes volt. A budapesti ünnepekre a megye több küldöttsége eljutott. A megye képviseletében az első nagyobb küldöttség a május 2-án megnyitott országos kiállításra ment, amelyen a vármegye vezetői közül 12-en jelentek meg az udvari sátor körül a királyi megnyitón. A többi, 220 főnyi érdeklődő a vendégseregben foglalt helyet. A második nagyobb küldöttség a június 8-i országos felvonuláson képviselte Heves megyét.⁴³

A különféle szervezésű fővárosi utakon a vármegyéből közel 8 ezren vettek részt. A legtöbb látogató az egervideki búcsúra és az egri lakodalmásra utazott volna, de a kiállítási igazgatóság egyik rendezvényt, illetve csoportot sem fogadta.⁴⁴ A közegészségügyi és orvosügyi kongresszuson, a közművelődési kongresszuson, a tűzoltó-kongresszuson és -versenyen, a dalosversenyen a megye küldöttségei megállták a helyüket. (Többen az országos kiállítás bíráló bizottságának tagjai között is helyet foglaltak.)⁴⁵

A budapesti millenáris kiállításon Heves vármegye 22 településének 98 kiállítója (köztük 49 magánszemély) kapott kiállítási emléklapot – millenniumi nagy érmet, ezüst érmet és kiállítási emlékérmét.⁴⁷

III.

A millennium mérlege és utóhangja

A millenniumi rendezvények jelentős pénzüsszegbe kerültek. Megyénkben sokan segítették pénzadományaikkal névtelenül a helybeli vagy a fővárosi rendezvényeken, kiállításokon fellépőket, illetve közreműködőket. Ugyanígy az intézmények, társaságok, szervezetek is. Azonban a pénzhozzájárulásukról még becsült adatunk sincs. Csupán a vármegyei főszámvevői hivatal megbízható kimutatása ad pontos képet, amely mindössze 4241 Ft 02 kr hozzájárulást igazolt.¹ Nem is ez, az anyagi számvetés példázza a fő mér-

leget, hanem az az erkölcsi eredmény, amit a millennium ünnepi éve összességében nyújtott.

A millennium megerősítette a magyarságtudatot, az önmagunk erejébe vetett hitet és az összefogás fontosságát a Magyarországon élő nemzetiségekkel – miközben az eredmények fölötti jogos büszkeség újabb eredmények ösztönzője lett. Megmutatta azt, hogy hazánk s a magyarság kitépheetlen része Európának.

Jelentős, hogy Heves megye minden oktatási intézményében az 1900-as évek elejéig, több helyen pedig később is megünnepelték az 1000. év emléket.²

A millenniumi emlékszázlók tiszteletet követeltek az ezerév eszméjének. A jövő hitét erősítették, és reményt árasztottak. Vagy a községházán, vagy a település templomában őrizték, a lobogók között. A vármegye millenniumi díszszázlóját a főispáni irodában helyezték el. Gyöngyösön a Millennium feliratú, ország- és városcímerrel díszített zászlókat 1919-ben a karhatalmi biztosság nem bántotta.³

A két világháború között még sok településen őrizték a zászlók mellett az egyéb millenniumi emlékeket. A megye zárt (iskolai, egyleti, intézményi) könyvtárai különgyűjteményben őrizték a millenniumi emlékkönyveket, albumokat.⁴

1946-ban, az 1050. évfordulón több helyen is meg akartak emlékezni a honfoglalásról, így Gyöngyösön is. A polgármester azonban nem engedélyezte, mondván – nacionalista, sovíniszta, irredenta óhaj.⁵ (Lehet, hogy másutt is hasonló okok miatt maradtak el a megemlékezések.) A további évtizedekben pedig úgy tűnt, Heves megyében is elfelejtették az ezeréves Magyarország dicső emlékét.

1996-ban úgy ünnepeljük meg az 1100. évfordulót, hogy erőt merítve a száz évvel ezelőtti ünnepségekből – ismét fényessé és emlékezetessé tegyük a honfoglalás dicső emlékét!

Jegyzetek

I.

Az előkészületek

1. Eger, 1881. jún. 23., 279. a honalapítás ezredéves emléke
2. Uo., 1884. jan. 10., 1. Az országos kiállítás és az egriek, továbbá Gyöngyös Város Tanácsa VB. Irattára, Heves Megyei Gazdasági Egyesület iratai, Barna János-féle gyűjtemény, Vegyes iratok az 1858–1944 közötti töredék, 1882. év (HMGE), valamint Pesti Napló, 1885. máj. 2., reggeli kiadás, 1. Országos kiállítás.

3. Egri Híradó, 1893. okt. 21., 1–2.
4. Uo.
5. Érseki Lyceumi Kny., Eger
6. Eger, 1893. máj. 30., 173. A millenáris országos kiállítás bizottságának tagjai és Mátra Múzeum (Gyöngyös) Történeti Dokumentáció. Hanák Kolos-féle gyűjtemény, az FM M. Kir. Minisztérium 1896-iki Kiállítási Irodájának 15/93. sz., Budapest, 1893 júniusi levele Hanák Kolosnak.
7. Egri Híradó, 1893. okt. 21., 1–2.
8. Millennium, 1894. márc. 20., 5. A vidéken című rovat, Heves vármegye a kiállításon.
9. Uo., 1894. okt. 20., 3. Samassa a kiállításról.

II.

Nemzetünk kimagasló ünnepi évében

1. Egri Főegyházmegyei Könyvtár, HT 1609. A főpapi levél latin eredetiből fordított magyar nyelvű teljes, 8 oldalnyi szövege. Érseki Lyceum Kny., Eger, 1895.
2. Tisza-Füred és Környéke, 1896. jan. 2., 1–2.
3. Egri Híradó, 1896. márc. 14., 15. Márcz. 15.
4. Uo., 1896. jan. 8., 3. Újdonságok című rovat, A millennium egyházi megünneplése.
5. Molnár József: Gyöngyös polgármesterei. Kézirat, Budapest, 1968, 16 (Molnár).
6. Gyöngyösi Lapok, 1896. máj. 10., 2. Az első ezredéves ünnepély. Az izraelita dalárda a hálaadó isteni tiszteleten a „Mah-towoh” szent imát énekelte.
7. Ünnepi beszéd. Tartotta dr. Schwartz Miksa rabbi az egri izr. hitközség által 1896. máj. 10-én Magyarország fennállásának megünneplése alkalmából rendezett hálaadó isteni tiszteleten. Egri Ny. Rt., Eger, 1896, 3.
8. Heves Megyei Levéltár, Heves Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai, XV-3/4., 21. sz., az 1896. máj. 11-i díszközgyűlés 607–611/XVII.–1896. sz. jegyzőkönyve, 13. A jegyzőkönyvet minden jelenlevő aláírta. (HML)
9. Az iskolai ünnepségek részletes lefolyására: Egri Híradó, 1896. máj. 9., 2–3. Ezredévi ünnepségek Egerben; uo., 1896. máj. 12., 6–7; Kassuba Domokos: A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgymnasiumának Értesítője az 1895–96. iskolai évről, Érseki Líceum Kny., Eger, 1896. 6. Az ezredévi ünnep, 237–244; Vincze Alajos: Az Egri Érseki Róm. Kat. Tanítóképző Intézet Értesítője 1895–1896 és 1896–1897. tan évekről, Érseki Lyceum Kny., Eger, 1897, 4–13. és VII., Önképzőkörünk; Udvardy László: Az egri Érseki Joglíceum története 1740–1896. Érseki Líceum Kny., Eger, 1896, 550., 557.
10. Egri Híradó, 1896. máj. 12., 1–3. Egyházi beszéd.
11. Uo., 3.
12. HML, Eger Város Képviselő-testülete iratai, XV-3/4., 20. sz., az 1896. máj. 14-i díszközgyűlés 4201/1896. sz. jegyzőkönyve, 12–13.
13. Uo., 18.
14. Uo., 17.

15. Egri Híradó, 1896. máj. 27., 3. Dobó Katica. A színdarabot közkívánatra máj. 30-án is előadták. Uo., 1896. jún. 6., 6. Az egri kath. legényegylet által.
16. Hevesmegyei Lapok, 1896. júl. 5., 2. A Heves megyei tanítók ezredéves ünnepe; Egri Újság, 1896. júl. 1., 2. A tanítók évezredes ünnepe; Gyöngyösi Lapok, 1896. júl. 5., 3. Tanítói közgyűlés.
17. Gyöngyösi Lapok, 1896. máj. 17., 2. Ezredéves ünnepségek Gyöngyösön. A zászlóra hímzett felirat: „A haza minden előtt!” Vágó Ferenc szerk.: A Gyöngyösi Kath. Nagygymnázium Értesítője az 1895–96. tanévről. Kohn L. Kny., Gyöngyös, 1896, 4.
18. Gyöngyösi Lapok, 1896. máj. 10., 1.
19. Molnár, 16.
20. Uo., 16.
21. Bachó László, Dezséri: A Gyöngyösi Kaszinó Egyesület története 1836–1936. Ablaka J. és F. Kny., Gyöngyös, 1938, 32.
22. Gyöngyösi Lapok, 1896. jún. 7., 5. Inas-majális és Dalestély.
23. Gyöngyösi Lapok, 1896. júl. 5., 1. Tűzoltóink zászlószentelési ünnepélye; Közjóért Becsületből, 1908. szept. 8., 16–20. Bachó László, Dezséri: A Gyöngyösi Önkéntes Tűzoltó- és Mentőtestület története 1890–1940. Herzog E. Kny., Gyöngyös, 1941, 32. A felszentelt zászló a többi ereklyével az 1917. máj. 21-i nagy tűzvészben megsemmisült.
24. Egri Híradó, 1896. ápr. 8., 3. Millenniumi ünnep Apcon, uo., 1896. máj. 16., 6. Ezredéves ünnepségek a vidéken című rovat, Apc város.
25. Uo. és Hevesvármegyei Hírlap, 1896. júl. 8., az ezredév ünnepe Hevesen.
26. Milesz Béla: A Tiszafüredi Múzeum- és Könyvtáregylet működése (az) 1899. évben. Jelentés az 1900. március 28-án tartott közgyűlésből. Érseki Líceumi Kny., Eger, 1900, 1–9.
27. Pesti Napló, 1896. szept. 13., 1–2.
28. Egri Híradó, 1896. máj. 16., 6. Maklár.
29. Uo.
30. Nógrád Megyei Levéltár, V. 702.17/a. Pásztó nagyközség iratai, Képviselőtestületi jegyzőkönyvek. Díszközgyűlési jegyzőkönyv. Pásztó, 1896. máj. 10., 1–8.
31. Egri Híradó, 1896. máj. 27., 3. Deér Gyula: Honvédemlékteleplezés.
32. Egri Újság, 1896. máj. 22., 3. Parád ünnepe.
33. Hevesmegyei Tanügy, 1896. ápr. 15., 6. Millenniumi himnusz.
34. HMGE, 1896. év.
35. Egri Híradó, 1896. ápr. 25., 6. Hatvan város ünnepe.
36. Gyöngyösi Lapok, 1896. máj. 31., 5. Millenniumi alapítványok.
37. Hevesmegyei Tanügy, 1896. febr. 15., 7. Új állami iskola és Molnár, 17.
38. Hevesmegyei Lapok, 1896. máj. 24., 5. A feldíszített mozdony és Gyöngyösi Lapok, 1896. máj. 24., 8. Feldíszített vonat.
39. Egri Híradó, 1896. aug. 1., 4. A bőkezű kegyúr.
40. Uo., 1896. aug. 15., 4. Bajza József szülőháza; Hevesmegyei Lapok, 1896. aug. 30., 2. Bajza ünnep Szűcsiben; Gyöngyösi Lapok, 1896. aug. 27., 3. Bajza-ünnep Szűcsiben és Heves Megyei Hírlap, 1994. okt. 22–23., 10.

41. Hevesmegyei Tanügy, 1896. ápr. 15., 6. Hazafias község.
42. Molnár, 17. A millenniumi országos emlékérem Melicher József tulajdonában
43. Gyöngyös Város Tanácsa VB. Irattára, Millennium 1895–1896–1897, dr. Kállay Zoltán 1896 júniusi főispáni leirata.
44. Egeri Híradó, 1896. szept. 1., 3. Az egeri lakodalom. Előbb jún. 29-re, végül aug. 16-ra tervezték a fővárosi rendezők a bemutatásukat.
45. Millennium, 1896. aug. 1., 3–4. Az ezredéves kiállítás juryje.
46. Egeri Híradó, 1896. nov. 21., 5–6. Kitüntetett Heves megyei kiállítók; uo., 1897. jan. 5., 3. Az ezredévi országos kiállítás; Millennium, 1896. dec. 10., 1–8; Stiller János szerk.: Gyöngyösi Kalendárium (az) 1910. évre. Hungária Kny., Gyöngyös, 1909, 178; Matelkovics Sándor–Szterényi József szerk.: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye VI. kötet. Pesti Kny., Budapest, 1897
47. Egeri Híradó, 1898. júl. 11., 4. Eger látóhatára.

III.

A millennium mérlege és utóhangja

1. Molnár, 18.
2. Egeri Híradó, 1898. máj. 7., 4. A millennium emléke.
3. HMGE, az 50. évforduló meghívói, hírlapjegyzetei, gépelt feljegyzései. Dr. Kállay Zoltán egyesületi levele, Eger, 1908 szeptember. Töredék gyűjtemény.
4. Ebergényi Tibor: Heves megye könyvtárügye. Eger, 1962, Bevezetés. Kézirat. Sokszorosítás.
5. HML, XVII-24. Gyöngyös Város Nemzeti Bizottságának iratai, Nem iktatott iratok, 1946, Gy-jelzetű köteg, dr. Barna Sándor polgármester 1946. február 22-i levele a Gyöngyösi Nemzeti Bizottság „1050.” évforduló előterjesztésére.

CSESZNOKNÉ KUKUCSKA KATALIN

A MILLENNIUMI ÜNNEPSÉGEK A HEVES MEGYEI ISKOLÁKBAN

Az Eger nevű hetilap 1881. június 23-i számának mellékletében megjelent közlemény volt az első, amely Heves vármegye olvasóinak figyelmét a honfoglalás ezeréves emlékére ráirányította. Két fővárosi tanácsstag honfoglalási megemlékezésének indítványát ismertette azzal kapcsolatban, hogy a „Főváros területén, a felső Hármashatár-hegyen, az Árpád-ormon panteon állíttassék fel, amely egyrészt nagy férfiainak szobrai foglalta magában”.¹

Félév múlva ismét az Eger szólt az ezeréves fennállás megünnepléséről. Kaas Ivornak a Petőfi társaságban felolvasott előterjesztése alapján, aki hivatkozott gr. Széchenyi István negyven évvel korábbi idevágó tervére is. Br. Kaas többek között hangsúlyozta: „Nemcsak azt kell megmutatnunk, hogy mik voltunk ezer év előtt, hanem azt is, hogy mik vagyunk, hogy a lefolyt ezer év után elég erős a nemzet a második ezer év viszontagságait kiállni”.² Bár a későbbiekben még számos célmeghatározás volt a politikusok, vagy az ünnepségek rendezői részéről, a Kaas-féle cél mintegy alapgondolata lett a millenniumi megemlékezéseknek. A magyar királyi kormány tagjaként az első előkészületi lépést Trefort Ágoston, vallás és közoktatásügyi miniszter tette 1882. októberében. A kormány sokat vitatkozott a millenniumi évről, végül is, az évforduló megünneplését 1896-ra jelölte meg.

Heves vármegye bizottságai, közigazgatási és egyházi vezető személyei, jelentős egyesületei lelkesen fogadták az ezredévvvel kapcsolatos kormányhatározatokat, intézkedéseket. A millenniumi előkészületek és rendezvények mintegy főpróbájaként az 1885. év kiállítás megrendezése adódott a legalkalmasabbnak. Ezen a kiállításon Heves megye kiállítói sok elismerést szereztek. A készülődés igen nagy volt a millennium méltó megünneplésére. A megyei tervek sokban megegyeztek az országgal, mégis sok sajátosságot találunk, ilyen volt, pl. az a törekvés, amely valóra is vált, hogy meg kell írni Heves vármegye történetét.

A megyei hírlapokban egyre gyakrabban jelentek meg az ezredik év méltó megünneplésére utaló írások, felhívások. Az iskolákban a tanítók és tanárok sokat tettek az ezer év emlékének felelevenítéséért, átéléséért, bevéséséért. Ezekre Halász Ferenc, Heves vármegye tanfelügyelője is ösztönözte őket. Ugyanis 1891. szeptember 3-án és 1892. április 10-én körlevéllel hívta

fel a vármegye minden rangú és felekezetű tanítóját, a nagy évforduló ünnepi évére, az előkészületekre és a műsorok lebonyolítására.

1893-ban két minisztérium is körvonalazta a millenniumi év ünnepi teendőit, amelynek középpontjában a budapesti országos kiállítás szerepelt. Heves vármegye is bekapcsolódott az országos, gyakorlati előkészületekbe. Számos ötlet, javaslat érkezett a megyei előkészítő bizottsághoz a millennium méltó megünneplésére. Valamennyiből kitűnt, hogy az országos kiállításhoz kapcsolódott, de voltak olyanok is, amelyek a megvalósítás után a megyét gazdagították, pl. az Eger-Borsodnádasd között megépülő vasútvonal. „1893. október 4-én az érseki joglíceumban foglalkoztak a megemlékezéssel. Közgyűlésen tárgyalták a fővárosi egyetemi ifjúság országos millenniumi bizottságának átiratát, amely a honfoglalás ezredéves emlékének ifjúsági megünneplését indítványozta. A joglíceum hallgatói elfogadták a diák-kongresszus megrendezésének és külön kiállítási pavilon létesítésének javaslatát. A fővárosi társaikkal való összeköttetésre millenniumi állandó bizottságot választottak. Elnöke Pogonyi Nándor lett”.³

1894-től már a gyakorlati megvalósítás következett a vármegyében, valamennyi területen. A készülés sok gonddal járt, ennek ellenére a lelkesedés óriási volt. „1895 a millenniumi terve megvalósításának nyitánya lett. Az alispán a járási székhelyek főszolgabíróit január 2-án megbízta a községekben folyó felkészülések koordinálásával. Eger és Gyöngyös közvetlenül a vármegyei millenáris bizottsággal tartotta a kapcsolatot”.⁴ Nagyon sok szervezet, társulat állt elő rendezvénytervezettel. „A vármegyei millenniumi bizottság 12 egyesület ünnepi megemlékezés-tervezetét fogadta el megyei rendezvénynek. Közülük kettő emelkedett ki. Mindkettő az iskolák millenniumi szereplését segítette. Az egyiket az Egri Főegyházmegyei Római Katolikus Tanítóegyesület 1895. október 23–24-én tartott képviseleti közgyűlésén terjesztették elő. A teljes jegyzőkönyv szöveget a Tanítóegyesület még a télen kinyomtatta, és elküldte az iskoláknak.

A kiadvány jól segítette az iskolai ünnepségek rendezését. Tartalmazta az iskolai (vagy helybeli) megemlékezés vázlatát, „valamint az ünnepség idejében tartandó, érdekes, népies zamattal írt, s több részre osztható felolvasást a honfoglalásról – őseink vallási, családi és társadalmi életéről... (Ezért is) mintául szolgálhat e jegyzőkönyv tartalma országsszerte (is) az elemi népis-iskolák millenniumi ünnepségeinek megtartására”.⁵

A másik a Heves Megyei Általános Tanítóegyesület Gyöngyösön, 1895. november 18-án tartott évi közgyűlésének millenniumi tervezete volt, amely a következő:

„A millennium megünneplését illetőleg:

- 1) A 2 egyesület Egerben díszgyűlést tart, melynek tárgyai lesznek:
  - a) Elnöki alkalmi megnyitó-beszéd.

- b) Alkalmi felolvasás, mely az ezredév jelentősebb eseményeit foglalja röviden magába.
  - c) Alkalmi szavalat.
  - d) A népnevelés és a tanítók érdekeinek előmozdítása körül érdeket szerzett férfiaknak egyesületüknek dísztaggá választása.
  - e) Alkalmi ének.
  - f) Felolvasás egyesületünk keletkezése és fejlődéséről 1872-1896-ig.
  - g) Ünnepi zárbeszéd.
- 2) Megírítja az egyesület „Heves megye népoktatásügyének történetét”.
  - 3) Az egyesület központi választmánya útján oda fog hatni, hogy egy megállapítandó napon a megye összes állami és községi jellegű.
  - 4) Népiskoláiban millenniumi ünnepély rendeztessék, következő programmal:
    - a) Az illető iskola történetének – az ezredév jelentősebb eseményeinek dióhéjban megismertetése.
    - b) Szavalat.
    - c) Alkalmi ének
    - d) Jutalmak kiosztása”.⁶

1896 beköszöntött az ezredik év. Az előkészületeken az utolsó simítások történtek. Szinte valamennyi újságban vezércikkek jelentek meg, melyek értékelik népünk ezer évét. „Ezer év fénye, dicsősége szállt reánk örökségképpen ebben az esztendőben. Ezer éve, hogy itt lakik a magyar e hazában, ezer év óta miénk ez a haza. Ami fény dicsőség volt a letűnt ezer év alatt e hazában, mind megmaradt örökségül nekünk, a gyászt, a szenvedést eltemette az idő. Van okunk, tehát örülni, van okunk túláradó szívvel üdvözölni a honalkotás ezeréves, szép, verőfényes évforduló ünnepét. Milliók szívéből fakad fel a fohász: hazádnak rendületlenül... s milliók szíve dobogja utána a szent örökigaz ígéket: itt élned, halnod kell... A népiskolák falai közé is behatol a millenáris ünnepségek zaja, fénye, derűje. Az ifjú nemzedék, a haza reményei, a jövő Magyarország is kell, hogy lelkesedjen a haza ezeréves fennállásának emlékünnepe” – írja a Heves megyei Tanügy március 15-i számában.

Dr. Wlasics Gyula vallás és közoktatásügyi miniszter márciusban körrendeletet küldött szét a tanfelügyelőknek a népiskolákban rendezendő millenáris ünnepségekre vonatkozóan. Ennek a programnak az érdekessége, hogy azt az egri Kelemen Lajos, a belvárosi iskola tanítója készítette egy pályázati felhívásra. A beküldött dolgozatok közül övét ítélték a legjobbnak, s fogadták el országos tervezetnek az ünnepléshez. A miniszteri körrendelet beve-

zetőjében Wlasics Gyula leszögezte, hogy Magyarország ezeréves főnállásának ünneplésében az ország ifjúsága részét kellőképpen kivegye. Úgy gondolta, hogy ha a dicső múltat méltóképpen ünneplik meg, akkor ez a nemzeti önérzetet és hazaszeretetet is fokozza, és elmélyíti. Ezért volt szükséges a méltó megemlékezés. Elrendelte, hogy az összes népoktatási intézetekben – elemtől a tanítóképzőig – az ezredéves főnállás emlékére istentisztelettel egybekötött ünnepélyt tartsanak május 9-én, de engedélyt adott arra is, hogy 1896 folyamán még 2 tanítási szünet legyen, amelyet egy kimagasló ünnepi nap illetve a helyi ünnepségekhez alkalmazkodva adjanak ki.

Bár a miniszter adott ki tervezetet, de felhívta a figyelmet, hogy valójában az ünnep akkor lesz igazi ünnep, ha helyi eseményekkel egészítik ki. Az iskolai ünnepségre teljes forgatókönyvet adott, a legapróbb részletekig, a műsorig kidolgozva. Az első és legfontosabb feladat volt, hogy az iskola épületét megfelelően feldíszítsék. „az iskola épületén az ország címérével ellátott nemzeti zászló leng. ... Magyarország nagy falitérképe kiteendő az iskolai táblára és a leánykák, vagy más által készített virág – vagy zöld levélkoszorúval kerítendő be. Mert hiszen az most az ünnepelt! Az iskolaépület eleje az utcán, s oldalfalai az udvaron zöld gallyakkal díszítendők”.⁸ A miniszteri rendelet szerint az ünnepség három részből álljon: 1) az istentisztelet, 2) az iskolai ünnepély, 3) a kirándulás.

Az ünnepség a következő részletekből állt:

- 1) „A gyermekek állva eléneklik a Himnuszt...
- 2) Az iskolai helyi hatóság elnöke igen rövid, de lelkes beszéddel elmondja az ünnepség célját...
- 3) Egy gyermek elszavalja Inczedy László: Ezer év c. költeményét...
- 4) Értekezés a honfoglalásról s a magyar nemzet ezeréves életéről. Felolvassa a tanító...
- 5) Két gyermek: egy fiú és egy lány kimegy az asztal elé, s a leány a megkoszorúzott térképhez lépvén bekeríti az országot, bemutatja az ország folyóit, hegyeit, síkságait és ásványkincseit. A fiú elszavalja Lévai Mihály: Hazán c. költeményét.
- 6) A gyermekek éneklik a „Tied vagyok, tied hazám” kezdetű Honfidalt.
- 7) Két gyermek egy fiú és egy lány, kiáll az asztal elé, s a leány elmondja Árpádot és ezzel kapcsolatban a honfoglalást úgy, mint az iskolai tankönyvből tanulták. Nyomban utána a fiú elszavalja Bartók Lajos: Munkács című versét mely a honfoglalást énekli meg...
- 8) Újra kiáll egy fiú és egy lány. A leány elmondja a történelemből Szent Istvánt. Utána a fiú elszavalja Földváry István: Szent István c. költeményét. Majd a leány elszavalja Vazel Ferencz: Imre herczeg című versét.

- 9) Három gyermek elszavalja Vida József: Tatárjárás című költeményét.
- 10) Másik két gyermek közül a fiú elmondja a történelemből Nagy Lajost, a leány elszavalja Döményi József: Királyi tett című költeményét.
- 11) Egy leány elmondja Hunyadi Jánost, egy fiú elmondja Czuczor Gergely: Hunyadi című versét.
- 12) A mohácsi vész felelőse s Kuthen „A látnok” című versecskéjének szavalása, mely II. Lajosról szól.
- 13) Egy leány elszavalja a magyar szabadságharcz történetét, egy fiú elszavalja Tóth Kálmán: Előre! című költeményét.
- 14) A tanító felolvassa a magyar történelem legkiválóbb alakjainak névsorát, egyszerűen megemlítve azok kimagasló tulajdonait ... Az egésznek felolvasása Árpádtól Deák Ferenczig nem tart tovább 6-7 percnél. Nyomban utána egy fiú elszavalja Tóth Kálmán: Ki volt nagyobb című versét, egy leány pedig Büttner Lina hasonló című költeményét.
- 15) Az iskola legjobb tanulója egy jól betanult rövid, lelkes beszédet mond, melyben ígéretet tesz társai nevében, hogy a hazát szeretni fogják; hű polgárai lesznek, életökben mindig felvirágoztatására fognak törekedni szorgalmukkal és polgári erényeikkel, s ha kell életüket és vérüket fogják föláldozni érte. Végül kéri a nemzetek Istenét, hogy áldja meg hazánkat, védelmezze külső, belső veszedelmektől s tartsa meg és tegye naggyá, dicsővé a jövő ezerévbén.
- 16) Az iskolai elnök néhány lelkesítő szót intéz a gyermekekhez.
- 17) A gyermekek és a jelenlévők felállnak, s a gyermekek eléneklik a Szózat két versét. Ezzel az ünnepség véget ér”.⁹

Az ünnepély harmadik része, összetevői a kirándulás. Az iskolai ünnepség a számítás szerint 12 óra körül ér véget. Ezután a tanulók egyenesen a kirándulás helyére mennek a tanítók vezetésével. A miniszter előírta a felvonulás módját, és a rendezvény lebonyolításának mikéntjét is. E szerint: „Négyesével sorjába állnak: elől a legnagyobb gyermek nemzeti zászlót, ha kettő van még impozánsabb a menet. Induló tempóban dalolják az „Insurgensek indulóját” (Szittyá vitézek a harczi riadalma) a melyre igen jól lehet lépni. A kirándulás helyén ebéd várja őket, a melyet 2-3 asszony (szülő) kívül már elkészített. Evőeszközt minden gyermek előtte való nap magával az ebédfőző asszonyok valamelyikének házához, a honnan azután azok kiszállítatnak. A költség beszerzésére négy mód van. Vagy az iskola pénztárából, vagy a községi pénztárból, vagy a gyermekek maguk hozzanak megfelelő összeget, vagy végre gyűjtés által hozható össze a pénz. Evés után a gyermekek szabadon játszanak. Mintegy másfél óra múlva versenyfutás, versenyugrás és

súlydobás rendezendő, melyen csak a fiúk vesznek részt. A verseny-díj lehet valami díszkötésű könyv. A leányok között e helyett egy vagy két díszkötésű könyv sorsoltatik ki olyanformán, hogy valamennyinek a nevét egy-egy kisdarab papírra írja, s egy kalapból kihúztatja a tanító. 5-6 óra körül ismét oly módon, mint kimentek, haza vonulnak a gyermekek. A község közepén vagy valamely alkalmas helyen eléneklik a Himnusz, s ezzel szétoszolván az ünnepség véget ér”.¹⁰

A millennium megünneplését még emlékezetesebbé akarták tenni az iskoláskorú gyerekek számára azáltal, hogy millenniumi fákat ültessenek el. Ősrégi szokás, hogy vallási vagy egyéb ünnepélyek alkalmával, nagyobb események emlékére fákat, facsoportokat ültetnek. Ezt elevenítették fel a millennium alkalmából, hogy valamennyi iskola tanulói, ha egy községben több iskola van, lehet közösen is, ültessenek fát a község valamely alkalmas pontján, pl. az iskola előtt, templom téren, a község valamely terén. Természetesen a fa vagy fák ültetésének ünnepélyes keretek között kell történnie, hogy emlékezetes maradjon a diákok számára. Egerben is sor került emlékfák ültetésére. „Lélekemelő kis ünnepség tanúi voltak tegnap előtt az állami reáliskola ódon falai, midőn az ifjúság az ezeréves múlt emlékére, három hársfát ültetett el az intézet szűk udvarán. A fák Árpád, Szt. István és Ferencz József neveket kaptak. A növendékek levett kalappal állták körül a kegyelet jelét s a fiatakor lelkesedésétől énekelték a Szózatot. Majd Grószbauer József igazgató – helyettes intette őket megható beszédben hálára a múlt idők iránt, figyelmeztetve a kötelességre, mellyel minden honfi tartozik hazájának, nemzetének. Az emlékfák felavatását az ifjúsági dalkör éneke zárta be”.¹¹

A megyében a millenniumi ünnepségek sorozatát Hatvan városa nyitotta meg, az 1896. április 19-én tartott fényes ünnepséggel, melyet a polgári iskola termeiben rendezett bál zárt le. Nem sokkal ezután Parádon is készülődtek az ezredév megünneplésére. Parád faluhoz több telep és kisebb község tartozott: Bodony, Sasvár, Üveggyártelep, Ó-Huta, Bánya-fürdő és Cătrina (rézbányatelep), valamint a vadaskerti népes Sándorrét-tanya. „Az ünnepély sorrendje a következő:

- I. Szent mise. Te Deum Parádon, hol a fent nevezett községek és telepek népei és iskolai tanítókkal az eredeti zászlók alatt meg fognak jelenni. Megjelenik az összes úri közösség valláskülönbség nélkül.
- II. Az iskolai ünnepély, mely kevés különbséggel tér el a Kelemen Lajos által előírt szabályoktól. Az iskolai ünnepélyt minden község és telep otthon tartja saját iskolájában, részint egyházi, részint világi elnök elnökle mellett.
- III. A kirándulás. Színtere a parádi hársas erdő, mely nemcsak regényes hely, de az egymástól távol fekvő községek központja is. Itt azután lesz

gondoskodva frissítő italokról és jól elkészített magyaros ételekről. Minden község, úgyszintén a telep népei külön csoportokat fognak képezni. Minden község iskolái külön fognak étkezni saját tanítóik rendezése alatt. Valamennyi csoportnak külön cigánybandája lesz. Hasonlóképpen az intelligencia ugyanott, de külön étkezővel és zenekarral fog részt venni”.¹² – számolt be róla az Egri Híradó.

A községek egymás után tartották megemlékezéseiket, s május 9-én szinte valamennyi népiskola megünnepelte az ezredévés fennállást. A gyöngyösi katolikus nagygyimnázium tanári kara és ifjúsága a Gyöngyösi Lapok 1896. Május 3-i számában hívta meg ünnepelni a közönséget. Részletes programot is adnak az ünnepségről, így megtudhatjuk, hogy kik és milyen művel szerepelnek. A verseken és megemlékezésen kívül zenei művek is szerepelnek. Pl. Üsd össze a sarkantyúdat magyar népdal egyveleg, Tell Vilmos nyitánya Rosszinitől, Hunyadi-induló Erkel Ferentől.

Szinte valamennyi helybéli megyei lap elismeréssel szól az iskolai ünnepségekről és azok jelentőségéről. Tisza-Füred és környéke c. hetilap a következőképpen ír az ünnepi megemlékezés fontosságáról: „Tehát az ezredévés ünnep programja úgy van összeállítva, hogy abban az egész magyar nemzet, a nemzet minden rétege szívvel-lélekkel részt vehet. Részt vettek az iskolák, templomok is. Május 9-én az ország minden iskolája ünnepet ült, május 10-én pedig a templomokban tartottak Te Deumot és hálaimákat.

A nemzeti ünnep nem lett volna teljes, ha az iskolákban nem tartott volna ünnepet a második ezredév nemzedéke, a magyar ifjúság. Az iskolákban csak oly erős nemzeti munka folyik, mint a közélet bármely más terén. Az ország jövőjének fényes aranyszövetét szövik, fonják azokban. A jelen a miénk s megtarthatjuk, és javunkra fordíthatjuk az elszánt akarattal és hangesztéllyel: de, hogy mienk, maradjon a jövő, hogy hazánkat ezután is megtarthassuk a munka békés fegyvereivel, s ha kell kardunkkal is; az attól függ, hogy a család mellett képes-e jó magyarokat nevelni a nemzet fiatalágából a magyar iskola? Képes-e, akar-e? e kérdésre biztató és megnyugtató feleletet adtak május 9-én az iskolák, melyeknek szürke falai közé betörték a nemzeti lelkesedés viharos, napsütött hullámai, hogy magokkal ragadják a magyar ifjak szívét”.¹³ „Az egyház és iskolák ünneplését követve május 11-én az ünnepségek hosszú sorozatának fénypontja: heves vármegye díszközgyűlése. Eger város ünnepsége május 14-én a Szent-István-szobor környékén a várban folyt le, ezt követte délután az érsekkerti népmulatság, este a katonai zenekar dísztakarodója s a város fényes kivilágítása!”¹⁴

A fővárosban lezajlott országos ünnepségen ott voltak a megyénk képviselői is. Az első nagyobb küldöttség a május 2-án megnyitott országos kiál-

lításra ment. A Heves vármegyei pavilon épülete és kiállítási anyaga nagy közönségsikert ért el, a látogatók nevét és elismerő bejegyzéseit 8 vaskos album örökítette meg. A második nagyobb küldöttség a június 8-i országos felvonuláson vett részt, „... hódoló küldöttségünk csinos Dobó-korabeli hadi öltözetével általános feltűnést keltett, és tetszést aratott a százezrekre rúgó nézőközönség körében. A fővárosi lapok is magasztalólag nyilatkoztak a hevesi lovas díszbandériumról, melynek minden egyes tagja kék selyem atillát, pánczélinget, párducz kaczagányt és tollas sisakot visel”.¹⁵

Mind a vármegyei rendezvényeken, mind a fővárosi millenáris eseményeken a hevesiek megállták a helyüket, és méltóképpen ünnepeltek. A megemlékezés hónapjaiban Heves vármegyére is a társadalmi közmegebékélés köszöntött. Szünetelt a gyöngyösi mondvacsinált polgármesteri botrány és a vármegyei házi politikai csaták csak 1897-ben folytatódtak. Egyikük sem homályosította az ezredévi rendezvények fényét. Heves megye minden oktatási intézményében az 1900-as évek elejéig, több helyen pedig később is megünnepelték az 1000. év emlékét. A millennium emléke követendő példa lett, és a nemzeti érzés jelképévé nőtt.

Jegyzetek

1. Eger, 1881. június 23.
2. Eger, 1881. december 20.
3. Dr. Misóczki Lajos: Heves megye és a millennium (kézirat)
4. Uo.
5. Uo.
6. Hevesmegyei Tanügy, 1896. január 7.
7. Hevesmegyei Tanügy, 1896. március 15.
8. Uo.
9. Uo.
10. Uo.
11. Egri Híradó, 1896. április 25.
12. Uo.
13. Tisza-Füred és környéke 1896. május 14.
14. Borovszky Samu: Heves vármegye története. Bp., 1909. 635–636.
15. Uo. 636.

HEVES MEGYE POLITIKAI ARCULATA AZ 1990., 1994. ÉVI VÁLASZTÁSOK TÜKRÉBEN

Heves megye politikai arculatában bekövetkezett változásokat a Jelenkutató Alapítvány megbízásából és az OTKA valamint a Századvég Politikai Iskola Alapítványának támogatásával dr. Kiss László kollégámmal több területen is alaposan megvizsgáltuk.

Összehasonlító elemzéseinkben – melyeket szociológiai és politológiai eszközökkel végeztünk – kimutattuk a Heves megyében működő politikai szervezetek összetételében bekövetkezett változásokat. Elemeztük a Heves megyei politikai elit átrendeződését. Részletesen feldolgoztuk az 1990. és 1994. évi országgyűlési és önkormányzati választások Heves megyei eredményeit. Igyekeztünk ha nem is teljes, de átfogó képet adni az 1994-re bekövetkezett változásokról.

Regionális, megyei szintű jelenkortörténeti kutatásunk eredményeinek átfogó ismertetésére 15 perc nem elegendő. Ezért a rendelkezésemre álló időben csak a Heves megyében működő politikai szervezetek összetételében végbement változásokat ismertetem.¹

Összehasonlító elemzésemben azt vizsgáltam, hogy milyen okok rejlenek a politikai mozgások hátterében. Mely pártok szűntek meg, melyek az új politikai szervezetek? Hogyan alakult a pártok megyei taglétszáma, társadalmi bázisa, támogatottsága?

A pártokat *több szempontból* elemeztem és csoportosítottam. Figyelembe vettem – önmeghatározásukon túl – tevékenységük jellegét, politikai irányultságukat, történelmi kötődéseiket, parlamenti és parlamenten kívüli helyzetüket. Fontos szempontom volt, hogy milyen politikai törésvonal mentén jöttek létre; helyi, regionális, országos; etnikai vagy társadalmi csoportok; különféle korosztályok, szociális rétegek érdekeit jelenítik-e meg; avagy a környezetvédelem szempontjait kívánják érvényesíteni a politikában. Összevettem szervezeti felépítésüket, taglétszámukat, valamint területi elhelyezkedésüket, szórtságukat, helyi sajátosságaikat.

Végezetül igyekeztem felvázolni a megye új politikai térképét, választ keresve arra a kérdésre is: megmaradt-e változatlanul a régióban kialakult két politikai centrum – Eger és Gyöngyös – dominanciája.

A politikai rendszerváltozás során 1988 és 1994 között Heves megyében működő politikai vagy politikai jellegű szervezetek közül *ötvenkilencet* re-

gisztráltam. A szervezetek listájából kitűnik, hogy közöttük nemcsak pártokat és pártjellegű politikai szervezeteket találunk, hanem érdekképviselői, ifjúsági, kulturális, szakmai, kisebbségi és egyéb civil társadalmi szerveződések is.

Az 1990-es országgyűlési és önkormányzati választások idején 34 szervezet folytatott politikai tevékenységet a megyében. Közülük mindkét választást figyelembe véve 26 kísérelt meg jelöltet állítani, vagy választási koalíció formájában támogatni.

Az 1990-es országgyűlési választásokon – a független jelöltek támogatását is beszámítva – 20 párt és társadalmi szervezet kísérelte meg a jelöltállítás. Ezek közül a Bioszféra Párt, a Demokrata Nyugdíjasok Pártja, a Független Szociáldemokrata Párt, a Magyar Néppárt, a Magyarországi Zöld Párt és a Republikánus Nemzeti Párt jelöltjei nem tudták a 750 ajánlócédulát összegyűjteni.

12 pártnak és szervezetnek sikerült a jelöltállítás. 1. Fidesz az 1. és a 4. választókerületben, 2. FKGP a 4. választókerület kivételével minden kerületben, 3. Hazafias Választási Koalíció minden választókerületben, 4. KDNP minden kerületben, 5. MDF minden kerületben, 6. MSZDP 1., 2. és 5. választókerületben, 7. MSZMP minden kerületben, 8. MSZP minden kerületben, 9. Magyarországi Szövetkezeti- és Agrárpárt 2-6. választókerületben, 10. Nemzeti Kiszgazda- és Polgári Párt a 3. és az 5. választókerületben, 11. SZDSZ minden kerületben, 12. Vállalkozók Pártja az 1. sz. választókerületben.²

Az önkormányzati választásokon az említetteken kívül az alábbi szervezetek indítottak vagy támogattak jelölteket: Agrárszövetség, Magyar Cigányok Igazság Pártja, Magyarországi Cigányok Demokratikus Szövetsége, Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, Magyarországi Cigányok Szociáldemokrata Pártja, a faluszövetségek közül a tenki, a tarnaörsi és a sarudi.³

Ha az 1990-es és az 1994-es állapotokat összehasonlítjuk, megállapíthatjuk, hogy a *korábbi harmincnégy szervezetből 1994-ben is politizált tizenkettő, megszűnt nyolc*, a többi nem mutatott politikai aktivitást az 1994-es választásokon. 1990 óta *huszonöt „új” szervezet alakult* a megyében. **Összegezve: az 59 szervezetből 34 működött 1994-ben.** Ebből 21 kísérelte meg, de csak tizenhétnek sikerült képviselőjelöltet állítani.

Ha a két országgyűlési választáson induló szervezetek számát vetjük össze, láthatjuk, hogy nagyjából azonosak: húsz-huszonégy. Tíz megegyezik, ezek mindkét választáson indultak: 1. Fidesz, 2. FKGP, 3. KDNP, 4. MDF, 5. MSZP, 6. Munkáspárt, 7. MSZDP, 8. MZP, 9. SZDSZ, 10. Vállalkozók Pártja. Tíz nem tudott újra megjelenni, vagy azért, mert megszűnt, ill. feloszlott megyei szervezete, vagy visszalépett (RNP). Tizenegy új pártalakulat

jelent meg a választásokon a megyében: 1. Agrárszövetség, 2. EKGP, 3. Köztársaság Párt, 4. MÉP, 5. MIÉP, 6. MPP, 7. MTU, 8. NDSZ, 9. SZDP, 10. Természeti Törvények Pártja, 11. Zöld Alternatíva.⁴

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy az országban létező kb. 110–120 bejegyzett pártnak a fele 1990 és 1994 között fellelhető volt Heves megyében is (1990-ben is hasonló volt az arány: 66:32).

Ezek a politikai szervezetek különböző, egymást olykor keresztező politikai törésvonal mentén jöttek létre. Találtunk közöttük helyi szerveződésű, regionális érdekeket kifejezni akaró csoportokat éppúgy, mint országos pártokat. Megjelentek az etnikai, a szakmai valamint különféle korosztályok, szociális csoportok érdekeit felkaroló szervezetek is. Nem hiányoztak a zöld alternatívát felkínáló csoportosulások sem.

A Heves megyében 1990-ig megszerveződő pártok életében is vízválásztónak bizonyult az 1990. évi országgyűlési és önkormányzati választásokon elért siker vagy kudarc. Ez így történt az 1994-es választások után is.

A kudarcot szenvedett ún. „törpe pártok” jó része eltűnt a politikai sülyesztőben, s csak ötnek sikerült újra megjelenni az 1994-es választásokon. A helyi szerveződésű pártok közül a legjelentősebb az MSZAP megszűnt, a többről pedig kiderült, hogy nem regionális érdekeket, hanem egy-egy pártfrakció vagy pártvezető politikáját igyekszik képviselni.

Ez a folyamat máig is tart, 1996-ban megszűnt az NDSZ, megalakult viszont a Magyar Demokrata Néppárt megyei és 9 helyi szervezete (pl. Eger, Gyöngyös, Kömlő, Besenyőtelek, Kápolna, Pétervására, Kál-Kompolt).

1990-hez képest bővült a szakmai, főként vállalkozói csoportok érdekeit kifejező politikai szervezetek száma (LPSZ VP, KP, Agrárszövetség). Eltűntek viszont az etnikai és egyéb szociális csoportok érdekeit felvállaló szervezetek. Gondolok itt az Egri Szociális Unióra, A Demokrata Nyugdíjasok Pártjára, valamint a cigányság érdekeit védő korábbi szervezetekre. Ennek következtében űr támadt a nyugdíjasok és a szociálisan hátrányos helyzetben lévő csoportok, valamint a cigány etnikum politikai érdekképviselésében. Ez utóbbi helyzeten némiképp enyhítettek 1994-ben az önkormányzati és a kisebbségi önkormányzati választások.

Nyilvánvaló, hogy ezen jelenségek háttérében gazdasági és társadalmi okok húzódnak meg. A problémák országosan ismertek, de a megye gazdaságilag elmaradott északi és déli részén hatványozottabban jelentkeznek.

Ezek a csoportok nem tudták érdekeiket hatékonyan megjeleníteni, politikai részvételük csak a választásokra korlátozódik.

A kitörési pontot a *marginalizálódott* – főként a fiatal korosztályhoz tartozó – *csoportok* a jobboldali, olykor szélsőségekbe csapó szervezkedésekben találták meg. A nyugdíjasokkal ellentétben tehát erősödött a fiatal kor-

osztály politikai képviselőire vállalkozó bal- és jobboldali politikai szervezetek csoportja.

Megszaporodtak a zöld alternatívát képviselő szerveződések is. Számuk kettőről négyre növekedett, de a köztük lévő politikai és személyes ellentétek megakadályozták az összefogást, az *egy alternatív listán* való indulást.

A megyében zajló pártosodási folyamatot erőteljes perszónifikáció jellemzi.

Az országos pártok Heves megyei szervezetei az adott párt valamelyik vezéréhez, vezető politikusához, frakciójához kapcsolódnak. Egy-egy országosan ismert, Heves megyei kötődéssel rendelkező politikus *pártváltoztatása*, komoly következményekkel jár a párt megyei szervezetében. Ezt Fodor Gábor esete bizonyította a legjobban, de megfigyelhető volt a kiscgazdák esetében is. Egy párt megyei vezető politikus, a pártvezetésben kialakuló megosztottság révén, területi szinten „választási pártot” tud maga köré szervezni (lásd az EKGP példáját).

Ha az elemzett politikai pártokat és szervezeteket egy *bal-jobb skálán* helyezzük el, megállapíthatjuk, hogy bár a választás természetesen itt is baloldali-liberális győzelmet hozott, az inga mégis jobbfelé lengett ki: a szervezetek zöme a skála jobboldalán helyezkedik el. Balról a Munkáspárttól ill. a Marxista Ifjúsági Szövetségtől induló skála a centrumon keresztül a MIÉP-ig, a független magyar ifjakig ill. a nemzeti ifjakig tart. Bár az utóbbiak szerepe a megye politikai életében nem számottevő, de jelenlétük, aktivitásuk mégis figyelemreméltó országos viszonylatban is.

A *pártok szervezettsége* eltérő egymástól. Legstabilabbnak a baloldali pártok közül az MSZP, a Munkáspárt, a jobboldali pártok közül az FKGP, a KDNP és az MDF tűnt. Ezt bizonyítják a *taglétszámról és a szervezetek számáról* rendelkezésünkre álló adatok.

A *pártok szervezettségi szintjét a párt tagjainak és szavazóinak arányával mérhetjük*. Ez az arány Heves megyében 1994-ben a Munkáspárt esetében volt a legnagyobb 32,7% (1990-ben 12%). A Fidesznél viszont 2,7%-ról 1,4%-ra csökkent.

A felsorolt pártok kiépített megyei hálózattal rendelkeznek. A többieknek ha vannak is a megyében alapszervezeteik, inkább csak a választások idején aktivizálják őket, úgymond *választási párt mintájára működnek*. Szinte valamennyi jelentős párt, tanulva az 1990-es választás tapasztalataiból, a választási körzetek központjaiba telepítette helyi bázisait.

A *pártok társadalmi bázisára* és annak változásaira jóformán csak a jelöltjeikre és a listájukra leadott szavazatokból tudunk következtetni.

A *pártok megyén belüli területi megoszlásáról* elmondhatjuk, hogy az SZDSZ-nek a megye tengelyében, az Agrárszövetségnek Gyöngyös környékén, a Munkáspártnak Pétervására körzetében van erős szervezeti és egyben

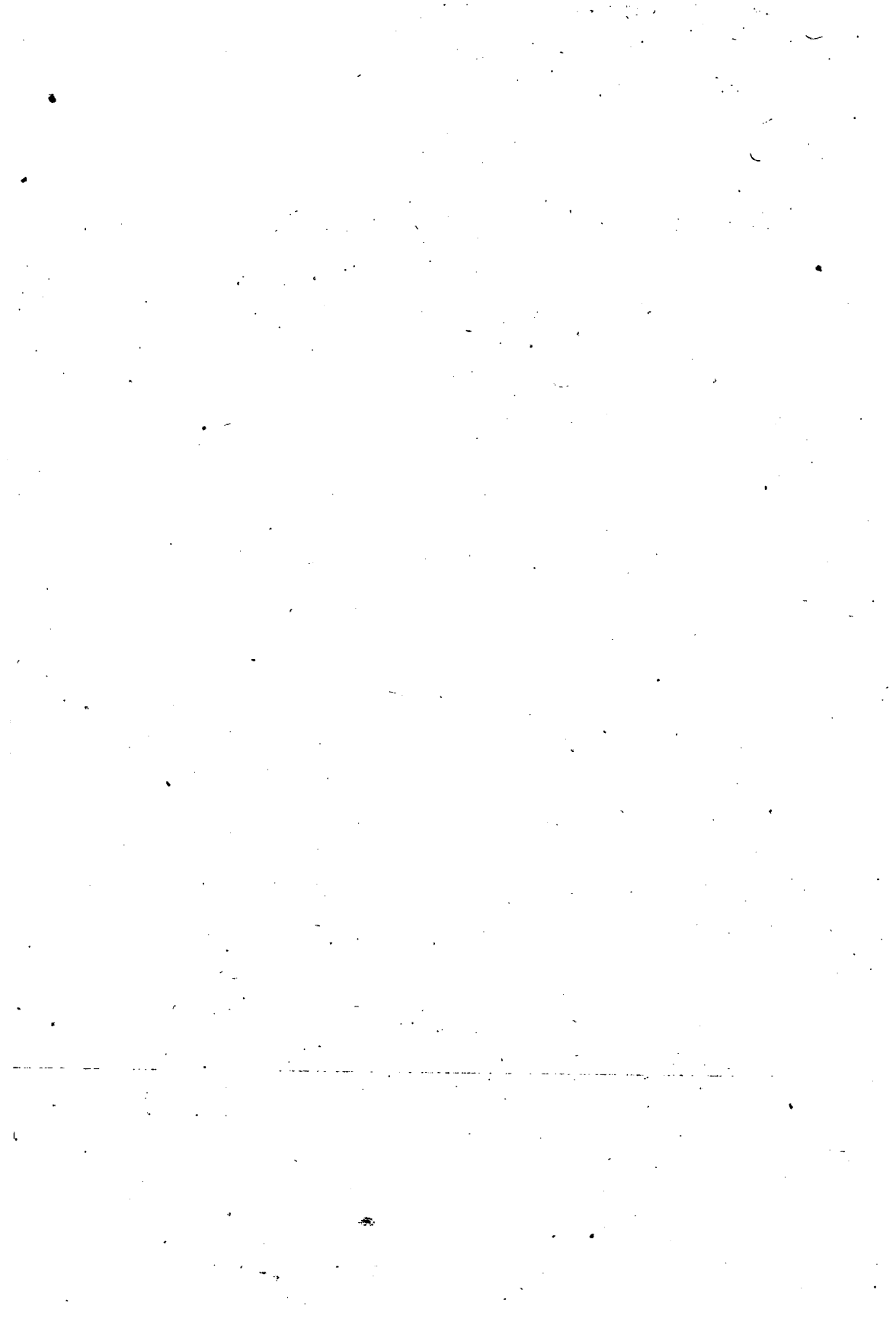
társadalmi bázisa. Az agrárpártok a megye déli, alföldi részén erősebbek. A többi pártnak vagy egyenletesebb a szóródása, vagy inkább csak a megye városaiban és közvetlen vonzáskörzeteiben vannak szervezetei.

A pártok szervezeteinek megyén belüli területi megoszlásából arra következtethetünk, hogy *három jellegzetes „régió” alakult ki Hevesben*: 1. a gazdaságilag leginkább elmaradott északi, pétervásári körzet, 2. a legfejlettebb középső tengely, 3. a megye déli, agrárjellegű alföldi része.

Az már 1990-ben feltűnt, hogy *Heves megyében gazdasági, társadalmi és egyéb okokra visszavezethetően, két markáns politikai centrum alakult ki: Eger és Gyöngyös*. Az 1990-es választások után az MSZAP eltűnésével, 1994 januárjában a Fidesz gyöngyösi szervezetének átmeneti megszűnésével, valamint az SZDSZ gyöngyösi területi irodájának felszámolásával Gyöngyös pozíciója gyengülni látszott. az 1994. évi országgyűlési választások eredménye azonban azt mutatja, hogy *Gyöngyös pozíciója újra megerősödött*. Ez az a város és körzete, ahol egyedül a megyében az SZDSZ színeiben indul *dr. Fodor Gábor* győzött. Rajta kívül a várost és vonzáskörzetét képviseli még az országgyűlésben a *szocialista Hiesz György, a független kiskazda Morvai Ferenc*, de némi megszorítással a KDNP országos listáján bejutott *Csépe Bélát* is beszámíthatjuk, mert egyéniben ebben a körzetben indult. *Ennek a Heves megyei városnak jóval sokszínűbb és erősebb a parlamenti képviselete, mint a megyeszékhely Egernek*. Elég tehát csak a választások eredményéről készült térképre tekinteni, és láthatjuk, hogy *a bipolaritás nem csökkent, hanem erősödött*.

JEGYZETEK

1. A tanulmány alapját képező megyei szintű jelenkortörténeti kutatást az OTKA és a Századvég Politikai Iskola Alapítványa támogatta. az előadás a szerző Az Agrárszövetségtől a Zöld Alternatíváig c. még nem publikált dolgozatának továbbfejlesztett és rövidített változata alapján készült, mely dolgozat a Miskolci Akadémiai bizottság 1994. évi pályázatán jutalomban részesült.
2. Dr. Kiss László: Az 1990. évi országgyűlési választások Heves megyében. In: Diktatúrából a demokráciába. A politikai rendszerváltozás Heves megyében. Szerkeszti: Kovács Ernő. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXI. Eger, 1994. 44. o.
3. Dr. Kiss László: Az 1990. évi önkormányzati választások heves megyében. In: im. 73. o.
4. Hacsí Lajos: Politikai pártok és szervezetek Heves megyében 1990. In: i. m. 18. o., Dr. Kovács Ernő–Hacsí Lajos: A politikai szervezetek adatait (1988–1991) uo. 125–126. o.

II.

TANULMÁNYOK A MAGYAR ÉS EGYETEMES TÖRTÉNELEM KÖRÉBŐL

GEBEI SÁNDOR

**BÁTHORY ISTVÁN LENGYEL KIRÁLY ÉS AZ
ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG KAPCSOLATA A
LIVÓN HÁBORÚ (1558–1583) BEFEJEZÉSÉNEK
KÜSZÖBÉN, 1579–1581-BEN**

Abstract: *(Die Beziehung des polnischen Königs István Báthori und der Siebenbürger in der endlichen Phase des livländischen Kriegs)* István Báthori beschwor – sowohl bei seiner Wahl zum König als auch bei seiner Krönung – daß er Polen – Litauen die von Russland eroberten livländischen Bereiche wiedererwibt, und die Einheit und Integrität des Landes wiederherstellt. Am polnisch-russischen Krieg von 1579 bis 81 nahmen vieltausend ungarische – aus Transsylvanien und Ungarn geworbene – Soldaten, besonders Infanteristen teil. Die Dokumente bestätigen, daß István Báthori den ungarischen Soldaten – den aus der polnischen Armee fehlenden Infanteristen – hervorgehobenen Sold bezahlte. Es waren welche, die für ihren treuen Militärdienst auch kleinere Besitzungen in Transsylvanien bekamen. Der Verfasser macht die Historiker mit dieser Abhandlung darauf aufmerksam, daß man die von dem bekannten Báthori-Forscher, Endre Veres zusammengestellten Dokumentbänder intensiver verwenden sollte.

Oroszország a Balti-tenger Libau (ma: Liepaja – Lettország)-és Narva (ma: Észtország) közötti partszakasz birtoklásáért 1558-ban megindított akciójával szemben a „livón konföderáltak” tehetetlenek voltak.¹ A Livón Rendből, a Rigai Érsekségből, a Derpti (Dorpat, ma: Tartu – Észtország) Püspökségből, a Kurlandi (Mitau, ma: Jelgava – Lettország) Püspökségből és az Öseli (Ozylia, ma: Saaremaa – Észtország) Püspökségből alakult konföderáció súlyos vereségeket szenvedett IV.Iván cáρ hadseregétől, Narva, Derpt (Dorpat), Felin stb. várai, városai orosz kézbe kerültek. Kilátástalan helyzetükön lengyel és svéd vazallusságba meneküléssel próbáltak javítani a szövetkezett államocskák. Az 1561. november 28-án kelt vilnói (ma: Vilnius – Litvánia) szerződés értelmében a Revel (Reval, ma: Tallin – Észtország) központú területek Svédország, a Riga – Mitau centrumokkal jelölt territóriumok Lengyelország fennhatósága alá kerültek. Ennek következtében a há-

ború eszkalálódott, már nem Oroszország – Livón Rend (konföderáció), hanem Oroszország–Svédország és Oroszország–Lengyelország viaskodott a Balti-tenger hegemoniájáért.

Még a magyar történészek között is kevésbé ismert az a tény, hogy a konfliktusból egyelőre kimaradt Litvánia 1566-ban Livónia orosz–litván felosztását javasolta Oroszországnak. A Moszkvába érkezett litván delegáció ilyenirányú kezdeményezését IV. Iván határozottan elutasította, a gazdag zsákmányon senkivel nem akart osztozni. A litvánok diplomáciai kudarcának természetes következménye a Lengyelországhoz való közeledés lett, ami 1569-ben a lublini reálunióban testesült meg.

A lengyel–litván egyesült állam egyesült ereje ugyanolyan hadi kudarcokat élt meg, mint az 1560-as évek Lengyelországa. *A stratégiai fontosságú Nyugati-Dvina folyó völgyét (Vityebszk, Polock, Düna/Dvinaburg) – Riga kivételével – az oroszok ellenőrizték*, Weissenstein (ma: Paide – Észtország), Pernau (ma: Parnu – Észtország) svéd és észt garnizonjai 1573-ban, ill. 1575-ben kapituláltak a támadók előtt. Revel (Reval) sikerrel kecsegtető ostromát 1577-ben maga IV. Iván cárral irányította, éppen akkor, amikor az 1576 májusában lengyel királynak koronázott Báthory István Danzig (Gdańsk) kereskedőváros engedetlenségét igyekezett letörni.

Miután a Danzighoz hasonlóan kereskedelemmel foglalkozó Visztulamenti városok – Thorn (Toruń), Marienburg (Malbork), Elbing (Elbląg) – egymás után hódolatukat nyilvánították az új koronás főnek, Báthory joggal várhatta el a legjelentősebb kikötő- és kereskedőváros hűségesküjét. Danzig ellenben megmakacsolta magát, feltételt szabott. Engedelmességi fogadalmát a városi privilégiumok megerősítéséhez és bővítéséhez kötötte. Hiába nyúlt a fegyverekhez, a kényszer eszközéhez Báthory, a város blokádja és az 1577 nyarán erőltetett ostrom nem hozta meg a remélt sikert. Viszont Oroszország baltikumi előretörése, IV. Iván Revel (Reval) és Riga falainál vezényelt ostrompróbái, a király és a város ellentétét a békés megegyezés felé terelték. A diplomáciai tárgyalások 1577. december 12-én sikerrel végződtek. Ezen a napon a danzigi küldöttség letette a hűbéri esküt Báthory kezébe, mire az uralkodói kegy csak négy nap múlva következett. 1577. december 16-i dátumot viseli az az oklevél, amely Danzig augsburgi mintájú kiváltságlevelét elismeri és a királyelődök adományait érvényesnek nyilvánítja ki. A teljességhez hozzátartozik az is, hogy a danzigiak Báthory bocsánatát és jóindulatát 200 ezer arany (öt részletben) lefizetésével, valamint a Danzig melletti Oliwában elpusztított kolostor helyreállításához szükséges 20 ezer aranynyi költség vállalásával nyerték el.²

Báthory Lengyelország–Litvánia iránti kötelelességérzete és elszántsága a későbbiekben is megmutatkozott, igaz, erre királyi esküje és az alkotmány is kötelezte. *Az állami egység, a livón háború előtti állapotok helyreállítása*

Stephanus rex legfontosabb feladatai közé tartozott. A Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség jogainak, kiváltságainak, szabadságainak megerősítésekor ünnepélyesen elhangzott, hogy a szomszédos országok által elragadott lengyel vagy litván területeket visszaszerzi a király, tehát az eredeti, az 1558. évi határookra szorítja vissza ellenségeit, országait csonkítani nem engedi, sőt gyarapítani igyekszik. A koronázáson (in Conventu Coronationis) tett ígéret idevágó részlete így szól:

„Item pollicemur, recipimus, ac spondemus, quod omnia per hostes finitimos injuste a Regno, Magnoque Ducatu Lithvaniae, et Dominiis earundem, quocunque modo occupata, vel bello, vel quovis alio modo distracta, ad proprietatem et unionem ejusdem Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lithvaniae: aggregabimus, neque fines Regni, et Magni Ducatus Lithvaniae minuemus, sed pro viribus nostris proferemus, et dilatabimus.”³ Szinte szóról-szóra ugyanez a formula került át a koronázás utáni első dekrétum 3. törvénycikkébe is: *Item pollicemur, ..., ac spondemus, ... = Przytym obiecuiemy, ..., y przyrzekamy. ... = Nem különben ígérjük, ..., és ünnepélyesen fogadjuk ... stb.*⁴

Báthory István lengyel király, litván nagyfejedelem ilyen előzmények után fogott az orosz térnyerés baltikumai felszámolásához. *Gyors és energikus intézkedéseinek hatására tekintélyes hadsereg kezdte meg a hadműveleteket 1579-ben a Nyugati-Dvina folyónál.*

Az 1579–1581-es hadjáratokban az Erdélyi Fejedelemségből verbuvált zsoldosok is részt vettek. Katonai szolgálatukról, hadi tevékenységükről számtalan dokumentum maradt fenn. Különösen értékesek azok a levéltári források, amelyeket a lengyel és magyar történészek gyűjtöttek össze és a 19. század második felében, a 20. század első felében dokumentum kötetekként publikáltak. Itt elsősorban olyan történészekre gondolunk, mint a lengyel Pawiński A., Polkowski I., Siemeński J.,⁵ az erdélyi magyar Veress Endre.⁶ Az utóbbiról legalább az a megjegyzés ide kívánczik, hogy a Békésen született, Bukarestben nevelkedett, Kolozsvárott oktató és kutató Veress Endre (1868–1953) gazdag tudományos örökséget hagyott az utókorra. Több mint ötven kötetnyi Báthory-korra vonatkozó archívanyagot gyűjtött össze Európa különböző levéltáraiban, és ezeknek nagy részét maga szerkesztette és jelentette meg. Sajnos, a gazdag örökség hasznosítása mind a mai napig nem történt meg, hiányoznak a mai tudományos életünkből a Báthory Istvánról szóló cikkek, tanulmányok. (Ezen a nagyon kedvezőtlen „statisztikán” szeretnénk változtatni mostani rövid írásunkkal és majdani közleményeinkkel.)

Az 1579–1581. évek lengyel – magyar, pontosabban szólva, lengyel – erdélyi viszonya Báthory István oroszellenes hadjáratai miatt még szorosabbá vált, és pedig azért, mert Erdélyből több ezer katona – gyalogos és lovas

egyaránt – kiemelt fizetségért Báthory szolgálatába szegődött. Vizsgálódásainkat ugyancsak a Veress Endre által közrebocsátott forrásgyűjteményekből, az ebben fellelhető zsoldfizetési listák alapján folytattuk le.

A magyar gyalogság már 1576-ban felbukkant Báthory mellett, csatába állításukra már 1577 nyarán sor került. Vadas Mihály, Török István, Rác Mihály, Nagy Ambrus, Somodi Ferenc, Károlyi István parancsnoksága alatt 530 magyar gyalogos harcolt Danzig falainál.⁷ 1578 januárjában már 632 főre fizették ki a 3484 lengyel arany (złoty) és 12 garas (groszy) járandóságot. A fizetési jegyzék áttekintésekor azonnal feltűnik, hogy a kapitányok = századparancsnokok bére között ötszörös a különbség. 66 arany/hó maximális juttatásban a Danzignál érdemeket szerző Vadas Mihály részesült, a minimumot, 12 arany/hó, egy újonc százados-kapitány kapta.⁸ A tizedesek és közkatonák zsoldjában is hasonló eltéréseket tapasztalunk az ütközetek számától, ill. a csatában mutatott helytállástól, bátorságtól függően.

Báthory hívó szavára és a megemelt zsold ígéretére az *erdélyi magyarok és a székelyek nagy számban jelentkeztek „fejedelmi katonának”*. Az első, az 1579-es, Moszkóvia elleni hadjáratba 1238 magyar huszár – a Báthory-hadsereg huszár állományának 20%-a – kísérté el a tekintélyes uralkodót.⁹ Pontos adatokkal rendelkezünk a király erdélyi gyalogságának 1579-es létszámáról is. Amíg 1579. január 26-án a zsoldjegyzék 632 főt vett nyilvántartásba, – éppen annyit, mint 1578-ban – addig 1579. május 26-án már 1093 gyalogos katona húzott fizetséget a kincstártól.¹⁰ A Vilnónál gyülekező had magyar gyalogsága július hónapban két ezredet alkotott, az udvari és a „transzilvániai” elnevezésűt. Az előbbiben 1024, az utóbbiban 956 fő szolgált. 1579 októberére némileg változott a létszám, az udvari ezrednél 1002, a „transzilvániai” 993 fő szerepelt a zsoldfizetési jegyzéken.¹¹ Abban az esetben, ha a királyi (lengyel) gyalogság 5000-es kontingenséről beszélő forrásoknak hitelt adunk, akkor *a magyarok két ezrede az összgyalogság 40%-át alkotta.*¹²

Nem lehet kétségünk afelől, hogy a magyarok a szokatlanul magas zsoldért kockáztatták életüket a livóniai fronton, ellenben a lengyelek, a litvánok, a kurlandiak, a livóniaiak az utolsó Jagelló király, Zsigmond Ágost által elveszített területek visszaszerzésének reményében fogtak fegyvert „moszkvai fejedelem ellen” (moszkovszkij knyaz). Az 1579-es polocki hadjárat előtt latin, lengyel, német és magyar nyelven is közzétett proklamációban (Edictum regium Svirensis ad milites Varsaviae, 1579.) minden egyes, orosz hadjáratban résztvevő katona – függetlenül attól, hogy melyik nációhoz tartozott – fellelhetette a számára fontos motivációt.

A lengyelekben és a litvánokban az elvesztett Livónia visszaszerzésével kapcsolatos revansérvén túl, egy igen erős bosszúvágy is munkálkodott. Az egy államba egyesült, az 1569. évi lublini unióval megszületett Nemesi

Köztársaság (Rzeczpospolita = Respublica) háborúba induló nemesei (slachticsok) főleg azért szomjúhoztak a bosszúra, mert a „moszkvai fejedelem” lovagiatlanul, a nemesi tisztességet semmibe nézően, *hadüzenet nélkül* támadt a Rzeczpospolitára. Bezzeg most, 1579-ben Báthory István lengyel király a szokásoknak és a nemzetközi jognak megfelelően, csak a hadakozás kinyilvánítása után indította el támadását a Nyugati-Dvina-menti várak ellen. A hadjárat külföldi katonáit – a tekintélyes zsoldról nem elfeledkezve – veszélyérzetük fokozásával kívánta Báthory a háborús célok mellett elkötelezni. Ez a Moszkóvia elleni háború a szomszédos országok biztonságát garantálja – hangoztatta a lengyel király – litván nagyfejedelem – erdélyi fejedelem –, mert a lánggra lobbant és tűzbe borult szomszédos ház oltásában segítkeznek.¹³

1579 augusztusában a Báthory-had Polockhoz érkezett, ahhoz a városhoz, amely a Nyugati-Dvina folyami hajózásra, szállításra vigyázott, amely a Riga felé irányuló kereskedelmi forgalmat, azaz a Balti-tengerre való kijutást ellenőrizte. Polock óriási faerődjét 6000 ember védelmezte, a város hombáiraiba és föld alatti raktáraiba Dorogosztojszkij polocki vajda = parancsnok több mint elegendő hadianyagot és élelmiszert halmozott fel. Az erőd tűzérési ereje nemcsak a mennyiségi, hanem a minőségi mutatóknak is megfelelt. 107 ágyújából 60 löveg nagykaliberű volt. Az ostromlók sem az ágyúpárbajban, sem a falak lerombolásában nem tudtak az ostromlottak fölé kerekedni három hét alatt. Az ostrom fordulópontja akkor következett be, amikor Rácz Péter és önkéntes csapata vakmerő támadással több helyen is felgyújtotta a gerendafalakat.¹⁴ A megfékezhetetlen tűzvész a vár és a város parancsnokát kapitulációra kényszerítette. Az augusztus 30-i feltételek értelmében a várvédők szabad akaratukból lengyel zsoldosnak szegődhettek, akik nem vállalták a lengyel szolgálatot, bántatlanul Novgorod, Szmolenszk orosz városokba vonulhattak. Polock lakossága a helybenmaradás vagy a távozás közül választhatott.

Még be sem fejeződött a kapitulációs feltételek teljesítése, a győztesek táborában máris komoly viszály ütötte fel a fejét. A lengyelek és a magyarok között arról robbant ki a vita, majd az ellenségeskedés: vajon kinek köszönhető a győzelem? Mielecki koronahetman is, de a magyarok vezére, Bekes Gáspár is, sajátjainak tulajdonította Polock bevételét. Mikołaj Radziwiłł litván hetman nemcsak a magyarokra haragudott, hanem a király favoritjára, Jan Zamojskira is, mert a kancellár hozzájárult ahhoz, hogy Báthory 100 – 200 aranyakat osztogasson a magyaroknak jutalmul, miközben a lengyel és litván katonák teljesítményét 26 – 26 tallérral honorálta a király. Ráadásul, a Polockban szerzett zsákmány – egyébként szerény zsákmány – javarészt Bekes magyarjainak jutott. Báthory csupán „egyetlen” hadi trófeára, a pravoszláv kolostor könyvtárára formált jogot.¹⁵ Nem hallgathatjuk el azt a

körülményt sem, miszerint a lengyel, litván panok és slachticsok már korábban megorroltak királyukra Bekes Gáspár miatt, merthogy az egykori Báthory-ellenséget, protestáns-áriánus létére a lengyel nemességbe emelte és mindenkor megkülönböztetett bánásmódban részesítette.¹⁶

Báthory magyarok, székelyek iránti pozitív elfogultságáról más példákkal is rendelkezünk. Azok a zsoldosoknak elszegődött erdélyiek, akik becsülettel helytálltak a csatákban, huzamosabb szolgálat után, a szolgálatból való elbocsátáskor egyéb javadalmazásra is számíthattak. A szóbanforgó Rácz Péter, hőstettének elismeréseképpen például, október 15-i dátummal, egy később meghatározandó birtokra érvényes, adománylevelet kapott Báthory Istvántól.¹⁷ Fejérdi Bertalan azért érdemelt egy kisebb jószágocskát, mert mindenki szeme láttára, többször is próbálkozott a polocki várfalak felgyújtásával.¹⁸ Boldizsár Mihály, Székely Antal, Székely Balázs bátorságukkal kiérdemelték azt a kegyet, hogy az erdélyi fejedelem testőrségébe, a kék darabontok közé kerülhettek.¹⁹ Az uralkodói kegy, a királyi és fejedelmi gondoskodás az elesettek családjára is kiterjedt. A Polocknál életét veszítő Dózsa Mihály árvái – az 1579. november 2-i privilégium alapján – jogot nyertek arra, hogy a családtól 1576-ban elkobzott telket újra birtokukba vegyék.²⁰

Ezek a jutalmak, ill. adományozások magától értetődően az Erdélyi Fejedelemségben hatályosak, a magyar és a lengyel, litván hadiérdemek különböző elbírálását soha nem fogadták el a Rzeczpospolita urai. Gondolkodásukra jellemző, hogy a hadjárat sikere ellenére, Polock és a Polock környéki várak bevételeiben oroszlánrészt vállaló gyalogságot továbbra is lenézték, hadi dicsőségüket elvitatták, a lengyel, litván lovasság fölényéről, fontosabb voltáról szónokoltak. Ebből az alapállásból kiindulva sérelmezték a magyarok juttatásait, illetve tartották igazságtalannak a király intézkedéseit.

Báthory határozottságát és eltökéltségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a következetes, szilárd meggyőződésen alapuló politizálás, amellyel a legbonyolultabb kérdésekben is – például, vallási ügyekben – függetleníteni tudta magát környezetétől. *Az alkalmasság (idoneitas) Báthory István számára fontosabb szempont, mint a vallási hovatartozás.* Polocki vajdának (= megyeispánnak) – sokak megrökönyödésére – a kálvinista Mikołaj Dorochostajskit, polocki kastellánnak (= várnagynak) a katolikus kozákot, Zsuk(i) Ferencet nevezte ki.²¹ Személyes példaadással toleranciára igyekezett nevelni alattvalóit. A megbetegedett Bekes Gáspárt saját udvari orvosaival kezelte Báthory Grodnoban, kedvenc tartózkodási helyén. Sajnos, Bekes Gáspár nem épült fel betegségéből, s akkor a katolikus király a hadvezérét, az áriánus tanácsnokát Vilnóban temettette el nagy pompával. Özvegyét és két fiát gyámsága alá vette, anyagi ellátásukról gondoskodott.²²

A november végén Varsóban megnyílt szejmen a magyar ügyet újra napirendre tűzték. A lengyel rendek kikényszerítették Báthoryból azt az ígéretet,

•

hogy a magyarok a lengyelek, litvánok rovására nem élvezhetnek, illetve kaphatnak előnyöket a jövőben. Ezt a rendi követelést még teljesíthetőnek látta a király, de a külföldi katonák toborzásának leállításáról hallani se akart. Általában beszéltek a küldöttek az idegen zsoldosokról, ám egyértelmű, hogy a követelés éle az erdélyi magyarok ellen irányult. Báthory hadvezéri előrelátása és politikai bölcsessége egyaránt megmutatkozott, ahogyan leszerelte az elégedetlenkedőket. Hiába Európa legjobb lovassága a lengyel lovasság – hangoztatta a király –, ha mellette nincs gyalogság.²³ Az országgyűlési vitában totális győzelmet aratott Báthory, hiszen a féltékenykedő és rivalizáló lengyelek ugyanitt, ugyanekkor jelentős toborzási összegek kiadásához is hozzájárultak. Bornemissza János kapitány például 17 ezer forintot kapott magyar huszárok (!) felfogadására, Bekes Gábor – az elhalálozott Bekes Gáspár testvére – 30 ezer forintért gyűjthetett Erdélyben gyalogokat.²⁴ Tudomásunk van arról is, hogy Ernst Weier és Georg Farensbach toborzók németeket verbuváltak a küszöbön álló hadjáratához.

Báthory szilárd pozícióját a lengyel hadvezetés lecserélése sem ingatta meg, habár ezt a győzelmet sem adták könnyen Báthory számára. Amikor a sértődött Mielecki koronahetmant Jan Zamojskival váltotta fel a parancsnoki posztot a király, a lengyelek is, a litvánok is lázadoztak. A litvánok maguk közül szerettek volna hadvezért, mert a támadás litván területen, litván területekért indul, a lengyelek meg Zamojski slachtics, köznemesi származását kifogásolták, Mikołaj Sieniawski főnemesnek adták volna a hetmani buzogányt. Ezt a nehézséget is leküzdve, *Báthory Vilnó alá koncentrált a hadi-erejét, majd 1580. június 16-án megindította második támadását az oroszok ellen.*

A konkrét cél kitűzése csak a július 27-i vityebszki haditanácson történt meg. Itt döntötték el azt, hogy nem Szmolenszk, hanem a jelentéktlenebb Velikije Luki várát ostromolják meg. Velikije Lukit igaz hogy nem lehetett egy napon említeni Szmolenszkkal, Novgoroddal, Pszkovval, de a város környéke eddig még nem látott háborút, vagyis a hadsereg élelmezése, az állatok takarmányozása nem okozott problémát. A biztos utánpótlás mellett Velikije Luki elfoglalása Szmolenszk és Pszkov közé való beékelődést, egymástól való elszigetelésüket eredményezte, az orosz felmentő csapatok Livóniába való érkezését akadályozta meg.²⁵

Velikije Luki alaposan felkészült az ostromra. Polock példájából okulva, a Báthory-had megérkezéséig a faerődöt kívülről vastag földtakaróval vonták be, tehát a várfalak felgyújtásáról, erről a polocki sikeres módszerről le kellett mondani. A tüzéség sem boldogult a „földfallal”, nem maradt más hátra, mint a föld védőréteget kapával, ásóval, lapáttal eltávolítani. A szokatlan ostromot a lengyel, litván és a magyar katonák egymással versenyezve, Báthory és Zamojski külön-külön beígért jutalmáért folytatták. A lapá-

tolásnak és a föld elhordásának hamar meg lett az eredménye, hiszen a vár-
védők szabad elvonulás fejében átadták Velikije Lukit. Báthory garantálta a
vár-
védők bántatlanságát és parancsának végrehajtásával személyesen
Zamojskit bízta meg. A koronahetman jelenléte ellenére is súlyos atrocitás
történt. Az oroszellenes érzelmű katonák nemcsak a legyőzötteket, hanem
„az öregeket, a nőket, a gyermekeket” is lekaszabolták.²⁶ Sajnos, ebből az
öldöklésből a magyarok is kivették a részüket. Bekes Gábor emberei „nem
kímélték azokat a papokat sem, akik ikonnal a kezükben” kérték a kegyelmet
és az irgalmat.²⁷ A katonai vezetők közül jó néhányan – lengyelek, magya-
rok egyaránt – eleve megszabadították beosztottaikat a gyilkolás erkölcsi
gátjától mondván, hogy védekező és nem védekező ellenség között nincs
különbség.

Velikije Luki őrzésére és védelmére Báthory 1305 lovast és 1858 gyalog-
gost hagyott hátra²⁸, a magyarok arányát – források szűkszávasága miatt –
nem ismerjük. Arról viszont maradtak adataink, hogy Velikije Lukinál meg a
közeli Nevel elfoglalásánál különösen kitüntette magát Bornemissza János
és csapata.²⁹ Zavolocsje bevételeiben Károlyi István 800 gyalogja és a
Nevelből odairányított 600 fő magyar katona játszotta a főszerepet. Toropce
vára Borbély György 600 hajdúja előtt kapitulált.³⁰

Báthory ezúttal sem feledkezett meg a kiváló katonai teljesítményekről.
Gazdag jutalmat kapott Balázs Barabás Zavolocsjenél mutatott bátorságáért³¹, az elesett Pribék András érdemeit az árvaságra jutott családnak évente
kiutalt 6 mérő búzával ismerte el.³²

Az 1580. évi hadjárat kétségtelenül nem érte el stratégiai célját, Báthory
nem is engedte szélnek zsoldosait, hanem a határmenti városokban –
Grodnoban, Nevelben, Zavolocsjeben stb. – téli szálláson tartotta őket. Bá-
thory István lengyel király második hadjáratának eredményei méginkább
szerényebbnek tűnnek, ha a neves orosz történész, Szkrinnyikov – általunk
nem ismert forrásból vett – adatát igaznak fogadjuk el. Szkrinnyikov azt írja,
hogy „a lengyel királyi zászlók alatt 48 399 fő harcolt”.³³ Igaz, hogy pontos,
hadseregen belüli arányszámokra vonatkozó kimutatásokat sem közölhetünk,
mert nem tudjuk, hogy hány lengyel, hány litván, hány erdélyi, hány birod-
almi, hány skandináv zsoldos alkotta a közel 50 ezres hadat, ugyanakkor
fennmaradtak szerencsére azok a zsoldjegyzékek, amelyek a Litvániában
telelő kb. 4000 magyart számba veszik.

1032 magyar gyalogos – Vilnóban elszállásolt – 1580. december 26-án
8720 forintot vett át kéthavi (novemberi, decemberi) járandóságként. Ekkor
kapta meg kéthavi zsoldját az a 348 magyar huszár is, akiket Vilnóból
Grodnoba vezényeltek át. (A közhuszárnak havonta 3 forint járt.)³⁴ Nevelben
Gál János kapitánysága alatt 556 erdélyi gyalogos teljesített szolgálatot.
Voronyecben is magyar helyőrség volt, Király Albert kapitánnyal az élen.³⁵

A zavolocsjei magyar garnizon 387 emberből, azaz négy századból állt. Nagy Mátyás, Karácson Tamás, Hídvégi Tamás, Túri Ferenc vezették a századokat.³⁶ Báthory kedvenc városában, a Nyeman parti Grodnoban – 1580 decemberi, 1581 januári kimutatás szerint – 1018 magyar gyalogost és 348 huszárt kvártélyoztak be.³⁷ Utaljunk még a zsoldlistán külön csoportot alkotó „mesterekre” (artifices) – ácsok, kőfaragók, borbélyok, chirurgusok –, akik kiemelten megbecsült embereknek számítottak.³⁸ „Doctor Capir” például 130 aranyat vehetett át 26 Velikije Lukinál megsebesült magyar katona gyógyításáért.³⁹

1581 tavaszán eddig soha nem látott mértékben indult meg a toborzás Erdélyben, sőt Rudolf király engedélyével a Magyar Királyságban is. Báthory odaadó híve, Lónyai Albert 397 királyságbeli magyarral érkezett Vilnóba május 15-én, Kis Demeter pedig Kelet-Magyarországon fogadott fel lengyel zsoldba 253 magyart. Erdélyből 890 katonáskodásra vállalkozó embert hozott Károlyi István, Zoltán Ferencnek csupán 173-at sikerült a litván fővárosba vezetni. A július 26-án esedékes hópénzt 2482 főnek (magyarországi, erdélyi zsoldosnak) utalták ki 11 179 magyar forint értékben (= 12 417 lengyel forint, 23 garas, 6 selang).⁴⁰ Kiegészítjük a fentieket még azzal a megjegyzéssel, hogy az 1581. évi hadjáratban Báthory István király unokaöccse, Boldizsár is részt vett egy 135 fős huszár egységgel.⁴¹

Éppúgy, mint az első és a második hadjáratkor, 1581-ben is, júniusban indította meg Báthory seregét. *A harmadik hadjárat eseményeit részletesen tárgyalja a királyi kancellária deákjának, Jan Piotrowskinak naplója.* Ebből a naplóból szerezhettünk tudomást arról, hogy Polocktól Zavolocsjeig nagyon lassan haladtak előre a csapatok. A sűrű fenyőerdőben alig nyolc mérföldet voltak képesek maguk mögött hagyni a katonák naponta. A tábori élet minden kényelmetlenségét Báthory maga is vállalta. Egyszerűen étkezett, többször is katonáival együtt fogyasztotta el vacsoráját. Éppúgy a szabadban éjszakázott, mint bármelyik szolgálja, fegyverese. Személyes példaadása lelkesítőleg hatott az úttalan utakon vonuló seregére. Báthory a szó igazi értelmében a hadserege élén állt, a hadseregét vezette. Két hónapi megerőltető menetelés után, csak augusztus 22-én pillantotta meg Báthory és szűk kísérete a cél erődöt, Pszkovot.⁴² A vár és a város látványa a királyból csodálatot és haragot egyaránt kiváltott. Csodálatot azért, mert Pszkov impozáns látványt nyújtott az erős és magas, háromsoros (!) kőből épített várfalával. A külső várfal vastagsága elérte a három szazsenyt, azaz a több mint hat métert (szazseny = 3 arsin = 216 cm), a külső várfal védelmét még 37 kőbástya is erősítette. A pszkovi védők számát a városiakkal együtt 50 ezerre taksálták Báthoryék.⁴³ – Olyan forrás is akad, amely – talán tendenciózusan – az Iván Petrovics Sujszkij parancsnoksága alatt szolgáló védők nagyon alacsony létszámáról, mindössze 12 ezer (legfeljebb 15 ezer) főről tudósít. –⁴⁴ Amikor

a derékhad megérkezett Pszkovhoz és közvetlenül szemügyre vehette a várost, szinte azonnal szárnyra kelt a rémhír: 100 ezren zárkóztak be a várba.⁴⁵ Piotrowski kancellistára nagy hatással volt a látvány. Ilyen mondatot olvashatunk naplójában: „Ő, Jézus, hiszen ez a város olyan hatalmas, mintha egy második Párizs lenne.”⁴⁶

Szeptember 7-ig a várostromot előkészítő munkálatok folytak: elkészült a futóárkok rendszere, magas földsáncok emelkedtek az ostromágyúk számára. A pszkoviak ágyútűzzel igyekeztek lassítani az ostromlók szorgoskodását. Kezdetben az oroszok 40-fontos lövedékekkel ijesztgették az ellenséget, majd néhány nap elteltével már 50-fontos ágyúgolyók repültek egészen a lengyel táborig. Szeptember 2-i naplóbejegyzés szerint: a várból „70-fontos ágyúgolyókkal szórtak meg bennünket”.⁴⁷ Az oroszok tüzérségi teljesítménye lenyűgöző volt, de egyéb újítással is meglepték a lengyel király táborát. Éjszakánként olyan világító lövedékeket lőttek ki, amelyektől nappali világosság támadt és az ostrom előkészületeit kitörésekkel zavarhatták.⁴⁸

Az elszántság és a vakmerőség majdnem győzelemre vitte már az ostrom első, szeptember 8-i rohamát. Bekes Gábor és Kerekes Mátyás hajdúi, gyalogjai a lengyel Mniszek, Stadnicki, Peniazek, Orzechowski, Bokej kapitányok egységeit maguk után vonva, véres kézitusában feljutottak a várfalra. Sikerült négy sárkányfogas Báthory-zászlót kitűzniük a Pokrovszkaja és a Szvinszkaja bástyákra, de az áttörés meghiúsult.⁴⁹ Hatalmas vérvesztéssel szennvedtek a támadók, este héttől tizenegyig nem csináltak mást, csak halottaikat és sebesülteiket szállították táborukba.⁵⁰ A lengyelek a magyarokat hibáztatták a felesleges áldozatokért: „Ebbe a magyarok kevertek bennünket” (Eto, vengri nam zavarili) – mondogatták.⁵¹ Amilyen mértékben nőtt Báthory Pszkov alatti sikertelensége, olyan arányban emelkedett a magyarok iránti gyűlölet. Különösen kijutott a Báthory rokonoknak. Báthory Boldizsárról, a magyar hadak főparancsnokáról azt a megalapozatlan hírt terjesztették a lengyelek, litvánok, hogy Pszkov bevétele után a király Pszkov helytartójának és egész Livónia kormányzójának fogja kinevezni unokaöccsét. Az előkelő lengyelek, litvánok ezért nyíltan sértegették Boldizsárt, nem félve a király haragjától sem. „Öröm téged látni..., csak nem itt, Livóniában”⁵² – vágták Boldizsár szemébe a főurak. A másik unokaöccsre, Báthory Andrásra is ferde szemmel néztek a panok. A pultuszi jezsuita kollégiumból András a warmiai püspökség egyik kanonoki posztjára került, hogy a warmiai püspökséget elnyerhesse majd királyi nagybátyjától – legalábbis ezt állították a lengyel, litván előkelők. „Jól van ez így? Ezek az idegenek elveszik tőlünk, az itt született és a Rzeczpospolitának szolgáló lengyel nemesektől a Rzeczpospolita javait”⁵³ – kérdezték egymást az áskálódó urak. Az ilyen jellegű gyanakvásukat a háborúba sikeresen beavatkozó svédek (Narvát, Ivangorodot, Belij Kamenyt elfoglalták az oroszoktól)

méginkább elmélyítették, hiszen azt terjesztették a lengyelek között, hogy Báthory magyarokkal telepíti be Livóniát a háború után.⁵⁴

A panaszok kivizsgálására egy olyan speciális bizottságot alakított Báthory, amelynek tagjai lengyelek, litvánok, magyarok, németek. A kölcsönös vádaskodások továbbra sem csitultak, a panaszok orvoslása kudarcot vallott. Ez a torzszalkodás fokozatosan megosztotta a soknemzetiségű Báthory-sereget, a had morális tartása az év végére összeomlott. Amikor Báthory elhagyta a harcteret, hogy a varsói szejmen rendkívüli adókat szavazzasson meg a hadjárat folytatására, *a támasz nélkül maradt magyarok* – de a hidegtől és az éhségtől is szenvedő magyarok – *tömegesen dezertáltak és Pszkovban, az ostromlottaknál kerestek menedéket.*⁵⁵ Azokról a katonákról pedig, akik a téli, kegyetlen megpróbáltatások ellenére kitartottak fogadalmuk mellett, mindvégig hűségesek maradtak Báthory Istvánhoz, a Jam Zapolszkij-i fegyverszünet megkötése után (1582. január 15.) bőkezűen gondoskodott a király. Székely Mózes például, aki Báthorynál szolgált 1577 óta, Erdélyben jövedelmező, sőtishti hivaltalt kapott.⁵⁶ A fentiekben többször is emlegetett Bornemissza János a hűségéért és más érdemeiért Kerelöszentpálon birtokkal gyarapodott.⁵⁷ Károlyi István kapitány öt évi szolgálatának elismeréseképpen ugyancsak birtoklevelet vehetett át Báthorytól a pszkovi táborban.⁵⁸ Berzeviczy Márton, a lengyelországi erdélyi kancellária feje, még 1582 nyarán is „gyártotta” a háború résztvevőinek a nemesi címet és birtokot adományozó okiratokat.⁵⁹ Igaz, hogy a nemesi címhez nem mindenkor párosult a birtok, de az immunitas és egyéb nemesi jog következtében a megadományozott sorsa gyökeresen jobbra fordult.

Ez a tömeges – ha szabad így fogalmaznunk – kiváltságolás negatívan hatott az állami bevételekre, drasztikusan csökkentek Erdélyben az adó befizetések. Amikor az erdélyi fejedelmet helyettesítő triumvirátus, majd a kormányzó az adócsökkenés miatt szót emelt Báthorynál, Lengyelországból a következőket tanácsolta: *Erdélyben a lengyel gyakorlatot kell követni, vagyis be kell vezetni a forgalmi adót, a bor és a sör adását-vételét kell megterhelni adóval.* Egész Lengyelországban érvényes a sör és a bor forgalmi adója, – írja Báthory – minden hordó sör után két lengyel garas az adó mértéke. Egy hordó bor adója viszont négy (lengyel) forint, amelyből kettőt az eladó, kettőt a vevő fizet. Ezekből a pénzekből háborúzott Lengyelország, vallotta be a lengyel király, erdélyi fejedelem.⁶⁰ Nürnbergben az a gyakorlat, – említi továbbá az erdélyi fejedelemségéhez mindig ragaszkodó Báthory – hogy a pékeket adóztatják meg, mert a kenyér hajtja a legnagyobb hasznót, évi 40 ezer forintot a városnak.⁶¹ Javasolja levelében az erdélyi fejedelem, – nem parancsolta(!) – hogy az Erdélyben bőven található árukra vessék ki a forgalmi adót, így például a borra, a gabonára, a marhahústra. *Nem szabad félni az újításoktól, a hagyományok megsértésétől, mert azt, amit ma szokatlannak*

*és törvénytelennek mondanak, az idővel megszokottá és törvényessé válik – mondja ki a határozott végszót Báthory.*⁶²

Ilyen és ehhez hasonló radikális gondolat nemhogy megnyugtatta volna az erdélyi nemességet, ellenkezőleg, gyanakodni kezdett uralkodójára. A javasolt gazdasági reformokból és a Lengyelországban érlelődő törökellenességből fakadó gyanakvás olyannyira felerősödött Erdélyben, hogy az erdélyiek kezdeményezték a Portánál Báthory István fejedelem letételét. Amikor Báthory fülébe jutott a hír, sokatmondóan megjegyezte: mindenki tudja, a török is, hogy az én hazám – az Erdély.⁶³

RÖVIDÍTÉSEK A JEGYZETEKHEZ

- Besala, 1992. Besala, J.: Stefan Batory. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, 1992.
- FRH III. Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek Magyar- és Erdélyországi adalékai (Collegit et edidit: Veress Endre) Fontes Rerum Hungaricarum t. III. Bp., 1918.
- Gyulai, 1897. Gyulai Pál: Commentarius rerum a Stephano rege, adversus magnum Moschorum ducem gestarum, Anno 1. 5. 80. Claudiopoli in officina Relictae Casparis Helti. Anno 1. 5. 81.(Fordította és közléteszi Koncz József) In: Hadtörténelmi Közlemények 1897.
- MHHD XLII. Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria vol. XLII. Báthory István levélváltása az erdélyi kormányval (1581–1585) (Közrebocsátja Dr. Veress Endre) Bp., Kiadja az MTA, 1948.
- Nagy, 1994. Báthory István emlékezete (A bevezető tanulmányt és az epilógust írta, valamint a regesztákat és a kötetet szerkesztette Nagy László) Bp., Zrínyi Kiadó, 1994.
- Szádeczky, 1888. Szádeczky Lajos: Báthory István hadjáratai az oroszok ellen In: Hadtörténelmi Közlemények 1888.
- Veress, 1896. Veress Endre: Lengyelországi adalékok hazánk és főleg Erdély XVI–XVIII. századi történetéhez In: Értekezések a történettudományok köréből 16. kötet 9. szám Bp., 1896.
- Veress, 1937. Veress Endre: Báthory István király (Terror Hostium) Bp., A Magyar Mickiewicz Társaság kiadása, 1937.
- Veress, 1944. Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése II. kötet (1576–1586) (Közrebocsátja Veress Endre) Kolozsvár, 1944.

JEGYZETEK

1. A livón háborúról: Szbornyik Russzkovo Isztoriceszkovo Obscsesztva (RIO) RIO 59. k. -Pamjatnyiki diplomatyicseszkih sznosenyij Moszkovszkovo

- goszudarsztva sz Polszko-Litovszkim, 1533–1559. Szpb., 1887. RIO 71. k. - Pamjatnyiki diplomatyicseszkih sznosenyij Moszkovszkovo goszudarsztva sz Polszko-Litovszkim, 1560–1570. Szpb., 1892. RIO 129. k. Pamjatnyiki diplomatyicseszkih sznosenyij Moszkovszkovo goszudarsztva szo Svecijej, 1569–1586. Szpb., 1910. Forszten G. V.: Baltyijszkij voprosz v XVI–XVII sztoletyijah (1544–1648) I. k. Szpb., 1893. Koroljuk V. D.: Livonszkaja vojna Moszkva, 1954. Kruus H. H.: Baltyijszkij voprosz v XVI. veke v zarubeznoj isztorieseszkoj lityerature In: Voproszū isztoriji 1959/6. sz. Donnert E.: Rosszija i baltyijszkij voprosz v polityike Germanyiji 1558–1583 gg. In: Isztorieseszkiye zapiszki 76. k. Moszkva, 1975. Liv-, Est- und Kurlandisches Urkundenbuch. Begründet von F. G. Bunge im Auftrage der baltischen Ritterschaften und Städte Bd. 1–12. Riga-Leipzig, 1853–1914. Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbstständigkeit (Hrsg.: von G. Schirren) Bd. 1–8. Reval, 1861–1881. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia vol. 1–19. Kraków, 1874–1927. Archiwum Jana Zamojskiego t. 1–4. Warszawa-Kraków, 1904–1948. Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864 t. 1–2. Warszawa, 1965–1966. Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej. z. V. Polska sztuka wojenna w latach 1563–1647. (Opracowali: Zd. Spieralski, J. Wimmer) Warszawa, 1961.
2. Čieslak E. – Biernat C.: Dzieje Gdańska. Gdańsk, 1969. 140–143. Lásd még Báthory és Gdańsk kapcsolatahoz: Simson P.: Geschichte der Stadt Danzig t. I–IV. Danzig, 1913–1918. Lepszy K.: Stefan Batory a Gdańsk In: Rocznik Gdański t. VI. 1932. Piwarski K.: Dzieje Gdańska w zarysie Gdańsk-Bydgoszcz-Szczecin, 1946.
  3. Volumina legum t. II. (ab anno 1550 ad annum 1609) Petersburg, 1859. 158.
  4. Ua. 160.
  5. Początek panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577. Listy, uniwersaly, instrukcje (Wyd.: A. Pawiński) In: Źródła Dziejowe t. IV. Warszawa, 1877. Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego (Oprac.: A. Pawiński) In: Źródła Dziejowe t. VIII. Warszawa, 1881. Księgi podskarbowinskie za czasów Stefana Batorego 1576–1586 (Wyd.: A. Pawiński) In: Źródła Dziejowe t. IX. Warszawa, 1881. Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Diariusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586 (Wyd.: I. Polkowski) Kraków, 1887. Archiwum Jana Zamojskiego t. I. (1553–1579) (Wyd.: W. Sobieski) Warszawa, 1904. t. II. (1580–1582) (Wyd.: J. Siemeński) Warszawa, 1909. t. III. (1582–1584) (Wyd.: J. Siemeński) Warszawa, 1913. Etienne Báthory. Roi de Pologne, prince de Transylvanie. Cracovie, 1935.
  6. FRH III., MHHD XLII. Lásd még: Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából (1571–1583) (Collegit et edidit: Veress Endre) Bp., 1911. Veress Endréről: Csátori D.: Veress Endre emlékezete. Gyula, 1960. Eröss I.: Veress Endre emlékezete. Vigilia 1964/4. sz.
  7. Veress, 1896. 25. Lásd még: Sunkó A.: Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században. In: Levéltári Közlemények 1998/1–2. sz. 99–131.
  8. Veress, 1896. 28–32.
  9. Ua. 34–35.

10. Ua. 36–37.
11. Uo.
12. Uo.
13. Szádeczky, 1888. 224–231.
14. Ua. 236., Veress, 1944. 133.
15. Szádeczky, 1888. 412., Besala, 1992. 281.
16. Szádeczky, 1888. 412–413.
17. Veress, 1944. 133.
18. Ua. 140.
19. Ua. 134–135.
20. Ua. 136.
21. Besala, 1992. 282.
22. Ua. 287., Veress, 1944. 141.
23. Besala, 1992. 288–289.
24. Ua. 291.
25. Gyulai, 1897. 468–469., 471.
26. Besala, 1992. 310.
27. Veress, 1937. 151.
28. Besala, 1992. 315.
29. Gyulai, 1897. 479.
30. Veress, 1937. 152.
31. Veress, 1944. 152–153.
32. Ua. 153.
33. Szkrinnyikov R. G.: Ivan Groznij Moskva, Izdatyelsztvo „Nauka”, 1975. 226.
34. FRH III. 95–105., 105–106.
35. Ua. 106–111.
36. Ua. 112–116.
37. Uo.
38. Ua. 138., 119–120.
39. Ua. 123.
40. Ua. 142., 147. (1 fl. = 33/6 gr.)
41. Ua. 153.
42. Nagy, 1994. 214., 218.
43. Veress, 1937. 162.
44. Szkrinnyikov: Ivan Groznij 227., Szovetszkaja Isztorieseszkaja Enciklopedija Moskva, 1968. 694.
45. Nagy, 1994. 240.
46. Ua. 218.
47. Ua. 220., 222., 224.
48. Ua. 224.
49. Ua. 226–227., Veress, 1937. 166.
50. Nagy, 1994. 227–228.
51. Ua. 228.
52. Ua. 252.
53. Ua. 232.

54. Ua. 253.
55. Ua. 254.
56. Veress, 1944. 187–188.
57. Uo.
58. Székely oklevéltár IV. k. 710. sz. oklevél
59. Veress Endre: Berzeviczy Márton (1538–1596) Bp., 1911. 152.
60. MHHD XLII. 111.
61. Ua. 112.
62. Ua. 112–113.
63. Ua. 141.

MELLÉKLET

(Illusztrációként néhány – szerkesztett, nem teljes – zsoldfizetési lajstromot mellékelünk.)

Solutio peditum mensis Octobris usque 26. diem mensis Decembris 1580 – Vilnae

(In: FRH III. 95–105.)

	Tisztek fizetése	Létszám (fő)	Kifizetett összeg
Ioannes Székelhidi cap.	40 fl.		
et Wolfgangus Rácza cap.	20 fl.	295	2554 fl.
Stephanus Lázár	40	103	888
Stephanus Fábiánházi	40	100	850
Paulus Nagy	40	101	866
Ioannes Horváth	40	100	852
Stephanus Nagy dec.	20		
et Lucas Sisloczi dec.	20		
et Stephanus Néma	20	149	1272
Gregorius Szabadkai	40	182	1430
Peditibus in Vilna ad servitium Mtis Regiae remanentibus soluti		1030 főnek	8712 fl.
Grodnae Ladislao Trencsényi et Ioanni Deli peditibus			8 fl.
		1032 főnek	8720 fl.

**Peditum in arce Newel 7. die mensis Decembris in 26. diem Decembris
praeteriti solutio**

(In: FRH III. 106-111.)

	Tisztek fizetése	Létszám(fő)	Kifizetett összeg
Ioannes Gál capitaneus	65 fl.	104 fő	506 fl.
Thomas Dercsényi	20	141	691
Lucas Emeőkey	20	92	393
Paulus Nehéz	20	100	443
Ladislaus Rác	20	118	520
Peditibus in Newel		556 főnek(sic!)	2553 fl.

Peditum in Zawolocz solutio (December anni 1580)

(In: FRH III. 112-116.)

Matthias Nagy	20 fl.	98 fő	421 fl.
Thomas Karácson	20	89	388
Thomas Hidvégi	20	90	394
Franciscus Thuri	20	74	268
Portariis peditibus	?	36	160
Peditibus Zawolocziansibus		387 főnek	1631 fl.
Peditibus in Newel et Zawolocz existentibus in universum		943 főnek	4184 fl.

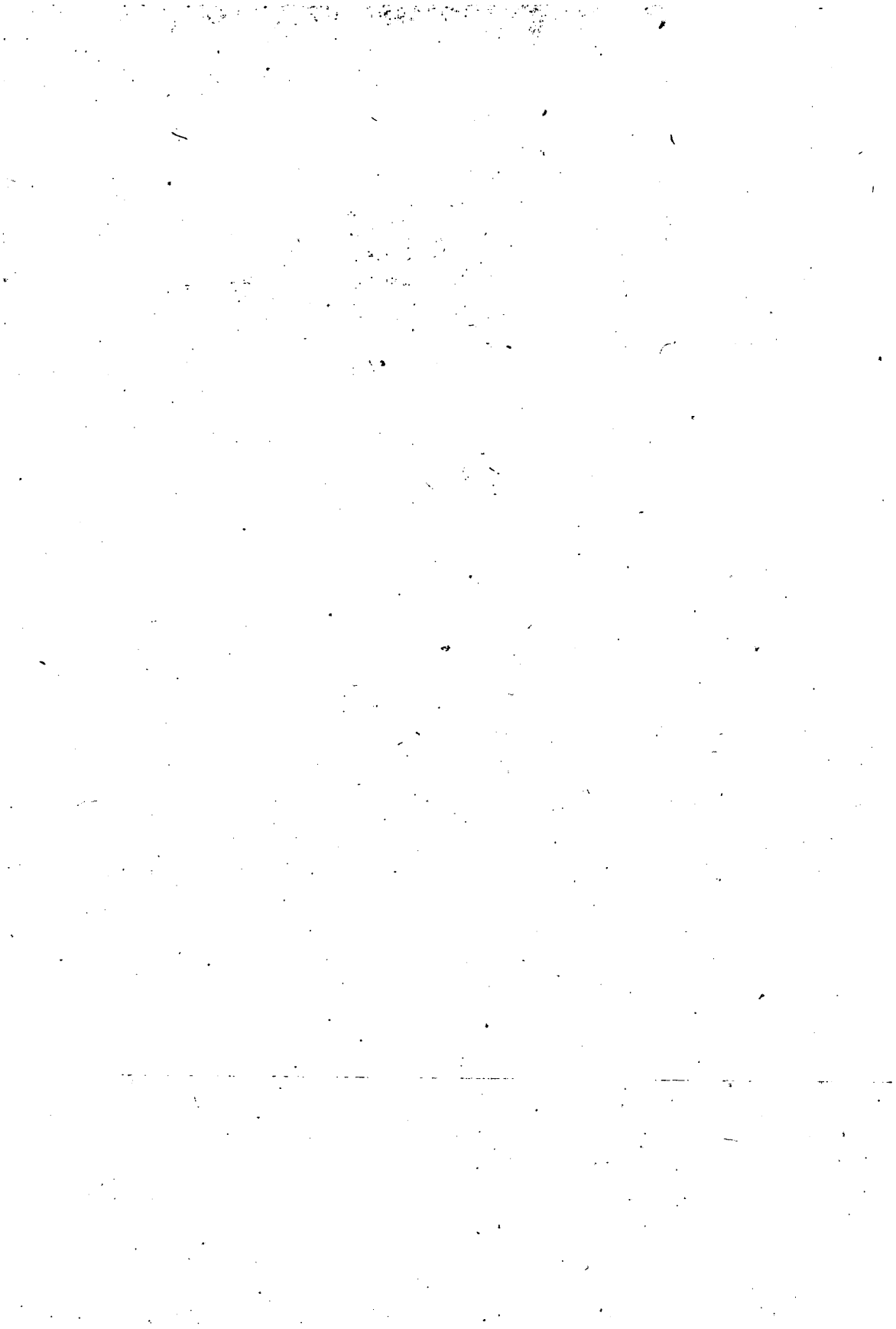
**Solutio peditum Grodnae existentium a 26. die Decembris anni 1580 usque in
26. diem Ianuarii anni 1581 Grodnae, 14. die Ianuarii facta.**

(In: FRH III. 119-120.)

	Tisztek fizetése	Létszám(fő)	Kifizetett összeg
Stephanus Lázár	32 fl.	110 fő	487 fl.
Stephanus Fábiánházi	20	101	436
Paulus Nagy	20	100	431
Lucas Sislóczi vicecap.	10	100	421
Stephanus Nagy vicecap.	10	100	420
Ioannes Horváth	?	99	407
Bartholomaeus Nagy	20	100	430
Stephanus Néma vicecap.	10	88	370

Artificibus:

Ioanni sartorio tertio	se fl.	30
Ioanni serario secundo	se fl.	8
Andreae barbitonsori	fl.	16
Francisco fabro		13
Petro pixides curanti		12
Petro canes curanti		10
Christiano chirurgo		4
Francisco ianitori		5
	805 főnek	3558 fl.
Peditibus aulicis	213	935
Summa	1018 főnek	4493 fl.

**A SÁROSPATAKI ÉS REGÉCI URADALOM
ZEMPLÉN MEGYEI TELEPÜLÉSEINEK
XVIII. SZÁZADI NÉPSZÁMLÁLÁSA**

Abstract: *(Die Volkszählung im 18.-n Jahrhundert in den zum Zemplener Komitat gehörenden Siedlungen der Sárospataker und Regécer Gutwirtschaften)* Die Bevölkerung der zu den Gutwirtschaften gehörenden Siedlungen (4 Flecken und 8 Dörfer) war nach der Volkszählung 1784/87 fast 15000 Mann. Die bedeutendste war Tállya, die von ihrem Wein weitberühmte Siedlung. Hier lebten am meisten, hier war die größte Bevölkerung (4388 Mann) Aus den 7273 hatten 779 Mann Adelsprivilegien (10,7%), 8% der Bevölkerung wurde als Bürger, 17% als Bauer, 24% als Häusler eingeordnet.

In die Kategorie „Sonstige“ fiel 6% der Bevölkerung. Die hohe Zahl der 1-12- und 13-17 – jährigen Jungen (zukünftige Soldaten und Arbeitskraft) vervollständigt die Skala der männlichen Bevölkerung.

Az első magyarországi népesség összeírást, az örökös tartományok 1777. évi felmérését követően, II. József rendelte el. A gondosan előkészített munkálatok végrehajtását az uralkodó katonai és polgári személyekre bízta. Az összeíró biztosok a korabeli ország terület 11 000 településén családonként, házanként, helységenként, megyénként négy példányban készítették el és összesítették az akkori népesség nemét, családi állapotát, foglalkozását, társadalmi helyzetét, korát stb. feltüntető kimutatásokat. Az 1784/87. évi első hazai népszámlálás az uradalmakhoz tartozó – Zemplén megyei – mezővárosok és falvak lakóiról a következő adatokat rögzítette:¹

Településnevek													
	Ardó	Csernahó	Károly-falva	Kis-Patak	Mogyorósk	Nagy-Patak	Petráhó	Rátka	S.új-hely	Tállya	Traut-zonfalva	Vámos-újfal	Össz.
Házak sz.	84	69	42	119	42	557	77	100	680	502	76	59	2407
Családok sz.	95	85	44	134	59	546	88	116	895	1007	85	62	3216
Jogi népesség sz.	484	386	233	629	312	2710	444	549	4037	4393	437	267	14881
Távollevők sz.	3	1	1	6	-	42	2	-	36	19	6	3	119
Időgegek sz.	-	-	-	-	-	18	1	-	22	14	-	-	55
Tényleges népesség sz.	481	385	232	623	312	2684	443	549	4023	4388	431	264	14817
Nős férfiak sz.	96	78	36	121	65	483	83	115	709	882	78	55	2801
Nőtlen férfiak sz.	144	118	84	188	97	810	146	143	1243	1284	141	74	4472
Összes férfiak sz.	240	196	120	309	162	1293	229	258	1952	2166	219	129	7273
Összes nők sz.	244	190	113	320	150	1417	215	291	2085	2257	218	138	7638
<u>A férfiak közül:</u>													
Pap	1	-	-	-	1	5	1	-	14	5	-	1	28
Nemes	-	2	-	23	-	231	38	1	216	257	1	10	779
Tisztviselő	-	-	-	-	1	2	-	-	4	4	-	-	11
Polgár	1	-	-	2	1	74	-	-	133	57	-	1	269
Paraszt	44	47	32	79	19	104	48	92	60	52	63	30	640
<u>Polg. és paraszt.</u>													
Örökösei	41	41	26	69	17	138	56	60	152	84	52	24	760
Zsellérek	54	27	10	31	38	263	21	22	442	803	15	20	1746
Egyéb	8	5	2	4	14	76	4	6	150	156	9	4	438
Szabadságos katona	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sarjadék													
1-12 éves	76	59	38	85	55	287	50	55	518	568	60	30	1884
13-17 éves	14	12	12	13	7	70	10	21	124	159	16	8	466
Összesen	239	193	120	306	153	1250	228	257	1813	2145	219	128	2051 ²

A négy mezővárosra és nyolc falura vonatkozó adatsorokból megállapíthatjuk, hogy a házak számát a családok létszáma Nagy-Patak kivételével, mindenütt meghaladta. Egy lakóházra átlagosan 1,37 család jutott. Legkevesebb Károlyfalván 1,04, legtöbb Tállyán 2,01.

A házak, a családok és a „jogi népesség” számából a családok létszámára és az egy házban lakók számára is következtethetünk. A népesség és a családok számának hányadosa szerint egy-egy családban

Ardón	5,09	Petrahón	5,04
Csernahón	4,54	Rátkán	4,72
Kis-Patakon	4,69	Sátoraljaújhelyen	4,51
Komlóskán	5,30	Tállyán	4,36
Mogyoróskán	5,29	Trautzonfalván	5,14
Nagy-Patakon	4,96	Vámosújfaluban	4,31

Átlagosan 4,83 személy élt. (A legtöbb Komlóskán, a legkevesebb Vámosújfaluban).

Egy lakóházat

Ardón	5,76	Petrahón	5,77
Csernahón	5,59	Rátkán	5,49
Kis-Patakon	5,29	Sátoraljaújhelyen	5,94
Komlóskán	5,55	Tállyán	8,75
Mogyoróskán	7,43	Trautzonfalván	5,75
Nagy-Patakon	4,87	Vámosújfaluban	4,53

egyén használt. Az átlag 5,89. Legtöbben Tállyán, legkevesebben Vámosújfaluban laktak együtt.³

Mogyoróskán, Petrahón minden helybeli illetőségű egyén lakhelyén tartózkodott. Két helységben 1–1 (Csernahó, Károlyfalva), egyben 2 (Petrahó), kettőben 3–3 (Ardó, Vámosújfalva), egyben-egyben 6 (Kis-Patak), 19 (Tállya), 36 (Sátoraljaújhely), 42 (Nagy-Patak), összességében 116 távollévő személyt mutattak ki, azaz a jogi népességnek 0,78 százalékával, mint távollévővel számoltak.

Nyolc helységben nem találtak máshová valót. Petrahón egy, Tállyán tizennégy, Nagy-Patakon tizennyolc, Sátoraljaújhelyben huszonhét idegen illetőségűt regisztráltak.

A távollévők száma több mint kétszerese volt az idegenekének.

A tényleges számú (14817) népességből legkevesebben Károlyfalván (232), legtöbbben a szőlőműveléséről, boráról messze földön híres Tállyán (4388) éltek.

Két településen (Károlyfalva, Vámosújfalva)	200–300,
Ugyancsak kettőn (Mogyoróska, Csernahó)	300–400,
Háromban (Trautzonfalva, Petrahó, Ardó)	400–500,
Egyben (Rátka)	500–600,
Ugyancsak egyben (Kis-Patak)	600–700,
Még egyben (Nagy-Patak)	2000–3000,
Kettőben (Sátoraljaújhely, Tállya)	4000-nél több személyt találtak.

A katonai szempontból különösen fontos férfi lakosságot családi állapot alapján is nyilvántartották. Az összes 7273 férfiból nőknek 2801, nőtlennek 4472-őt minősítettek.

Az összes felnőtt férfiból

Helységnév	Nősként élt (%)	Nőtlenként élt (%)
Ardón	40,00	60,00
Csernahón	39,80	60,20
Kis-Patakon	39,16	60,84
Károlyfalván	30,00	70,00
Mogyoróskán	40,12	59,88
Nagy-Patakon	37,35	61,65
Petrahón	36,24	63,76
Rátkán	44,57	55,43
Sátoraljaújhelyen	36,32	63,68
Tállyán	40,72	59,28
Trautzonfalván	35,62	64,38
Vámosújfaluban	42,64	57,36

A legkevesebb nők férfit Károlyfalván, a legtöbbet Rátkán találták. A nőtlenek száma hét helységben (Ardó, Csernahó, Kis-Patak, Nagy-Patak, Petrahó, Sátoraljaújhely, Trautzonfalva) meghaladta a 60, Károlyfalván elérte a 70%-ot.

A házassági kötelékben és az anélkül élők átlagos aránya 38,55–61,45%-ra tehető.

A nők száma (7638) összességében 365-tel meghaladta a férfiakét (7273). Így a népesség nemek szerinti megoszlása 51,48–48,52% lehetett.

Egy férfira

Ardón	1,02	Petrahón	0,94
Csernahón	0,97	Rátkán	1,13
Károlyfalván	0,94	Sátoraljaújhelyben	1,07

Kis-Patakon	1,04	Táillyán	1,04
Mogyoróskán	0,93	Trautzonfalván	0,99
Nagy-Patakon	1,10	Vámosújfaluban	1,07 nő jutott.

Csaknem ugyanennyi nő élt, mint férfi Trautzonfalván, négy faluban (Csernahó, Károlyfalva, Mogyoróska, Petrahó) kevesebb, három faluban (Ardó, Rátka, Vámosújfaluba) és négy mezővárosban (Kis-Patak, Nagy Patak, Sátoraljaújhely, Táillya) pedig több.

A férfiak között huszonnyolc papot találtak. Az egyházi személyek fele Sátoraljaújhelyben lakott. Nagy-Patakon és Táillyán öt-öt, Ardón, Mogyoróskán, Petrahón, Vámosújfaluban egy-egy, négy településen Csernahó, Károlyfalva, Kis-Patak, Trautzonfalva egyetlenegy egyházit sem vettek számításba. Összességében „Isten szolgálói” a férfi lakosság 0,38%-át képezték.

Az országos összeíráskor három faluban (Ardó, Károlyfalva, Mogyoróska) nem találtak nemest. Rátkán, Trautzonfalván 1–1, Csernahón 2, Vámosújfaluban 10, Kis-Patakon 3, Petrahón 38, Sátoraljaújhelyen 216, Nagy-Patakon 231, Táillyán 257 nemesi származású férfi élt. A férfi lakosságnak Kis-Patakon 7,44, Vámosújfaluban 7,8, Petrahón 16,7, Sátoraljaújhelyen 11,9, Nagy-Patakon 18,5, Táillyán 11,99%-át minősítették kiváltságosnak. A 779 előjogokat élvező személy összességében a foglalkozás, társadalmi helyzet, életkor szerint megkülönböztetett, 18 évesnél idősebb férfiaknak 10,71%-át képezte.

Tisztviselőnek négy helységben 11, és pedig Mogyoróskán 1, Nagy-Patakon 2, Sátoraljaújhelyben és Táillyán 4–4 személyt minősítettek. Áranyuk jelentéktelen, mindössze 0,15%.

Az összeírók polgárt öt településen (Csernahó, Károlyfalva, Petrahó, Rátka, Trautzonfalva) nem találtak. Ardón 1, Kis-Patakon 2, Mogyoróskán 1, Nagy-Patakon 74, Sátoraljaújhelyen 133, Táillyán 57, Vámosújfaluban 1, összesen 269 egyént minősítettek annak. Összességében a felnőtt férfi lakosság 3,70 (Nagy-Patakon 5,92, Táillyán 3,14, Sátoraljaújhelyen 7,34) százaléka kapott ilyen besorolást.

Az egyes helységekben az ottani férfi lakosság alábbi százalékát nyilvánították parasztnak, azaz telkes jobbágnak:

Ardón	18,41	Petrahón	21,05
Csernahón	24,35	Rátkán	35,80
Károlyfalván	26,67	Sátoraljaújhelyben	3,31
Kis-Patakon	25,56	Táillyán	2,42
Mogyoróskán	12,42	Trautzonfalván	28,77
Nagy-Patakon	8,32	Vámosújfaluban	23,44, azaz 8,79%-át.

Figyelemre méltó, hogy a népesebb szőlőtermesztésből élő mezővárosokban (Táillyán, Sátoraljaújhelyben, Nagy-Patakon) milyen alacsony ez az arány. (A szőlőműveléshez ugyanis általában nem kellett igacsrő).

A polgárok és parasztok örököszeit külön kategóriába sorolták. A helyi örökösödési szokásokat követően nyilvántartott elsőszülöttek, nők és egyéb családtagok összevontan szerepeltetett száma (760) a felnőtt férfi lakosságnak

Ardón	17,15	Petrahón	4,56
Csernahón	21,24	Rátkán	26,31
Károlyfalván	21,67	Sátoraljaújhelyben	8,38
Kis-Patakon	22,33	Táallyán	3,92
Mogyoróskán	11,11	Trautzonfalván	23,74
Nagy-Patakon	11,04	Vámosújfaluban	18,75, átlagosan

10,45%-a.

Úgy gondoljuk, hogy a polgárok és a parasztok korábbiakban már említett létszámát figyelembe véve (269–640) és annak megfelelő arányokat feltételezve az örökösöknek közel egy, illetve kétharmada lehetett polgár és paraszt.

A zsellérek száma:

20 vagy kevesebb három (Károlyfalva, Trautzonfalva, Vámosújfalú),
21–60 közötti hat (Ardó, Csernahó, Kis-Patak, Mogyoróska, Petrahó, Rátka),

200–300 közötti egy (Nagy-Patak),
400-nál több egy (Sátoraljaújhely),
800-nál több egy (Táallya) helységben.

A zsellérek a felnőtt férfi lakosságnak összességében közel egy negyedét (24%-át) alkották.

Az egyéb kategóriába nyolc településen 10-nél kevesebb, egyben 14 (Mogyoróska), 76 (Nagy-Patak), 150 (Sátoraljaújhely), 156 (Táallya) személyt soroltak. Összességében az ebbe a csoportba tartozók száma (438) a felnőtt férfiaknak 6,03%-át tette ki.

Szabadságos katonát egyik településen sem találtak.

A sokkal népesebb fiatalabb (1–12 éves) és az alacsonyabb létszámú (13–17 éves) korosztályhoz együttesen 2350 fiút soroltak és ez a kategorizált férfi létszámnak

Ardón	37,5	Petrahón	26,20
Csernahón	36,22	Rátkán	29,46
Károlyfalván	41,67	Sátoraljaújhelyben	32,89
Kis-Patakon	31,72	Táallyán	33,56
Mogyoróskán	38,27	Trautzonfalván	36,07
Nagy-Patakon	27,61	Vámosújfaluban	29,46 %-át,
Összességében 33,39%-át képezte.			

A fentiek szerint a legtöbb leendő katonaköteles személyt Károlyfalván, Mogyoróskán, a legkevesebbet Petrahón és Nagy-Patakon írták össze.⁴

Az első magyarországi népszámlálás fennmaradt adatainak az alapján megállapíthatjuk, hogy az általunk vizsgált tizenkét faluban és mezővárosban élő felnőtt férfi lakosságból a kialakuló

polgársághoz (pap, tisztviselő, polgár, polgár örökös)	kb. 8
a nemességhez	11
a telkes jobbágysághoz (paraszt, paraszt örökös)	17
a zsellérséghez	24
az egyéb kategóriához	6
a fiatalabb fiú korosztályhoz	34 % tar-
tozott. ⁵	

Jegyzetek

1. Danyi Dezső–Dávid Zoltán 1960. 4–6., 272. 285. A felmérést feldolgozó és publikáló szerzőpáros szerint: Az összeírók a településeken található épületek mindegyikét – pl. a templomokat is – lakóházaknak minősítették, a távollevő nőket figyelmen kívül hagyták, a házasságok között szerepeltették a nők görög katolikus, görög keleti, református és evangélikus papokat is, a papok gyermekeit a zsellérekhez sorolták.
2. A birtokos nevét, a kamarát, – kivéve Komlóskát, ahol ekkor a földesúr Csáky Imre gr. volt – nem tüntették fel. Az összes férfiak számától (7273) a papokra, nemesekre, parasztokra stb. bontott részösszegek végső summája (7051) Ardón, Csernahón 3, Kis-Patakon 3, Mogyoróskán 9, Nagy-Patakon 43, Petrahón 1, Rátkán 1, Sátoraljaújhelyen 139, Tállyán 21, Vámosújfaluban 1, összességében 222 fővel eltér. Hozzánk hasonló létszámú népességgel számol Süli Zakar István 1980. 35–77., egy másik munkában: Sárospatakon 3753 lakos, 753 lakóház, 768 család, Vámosújfalun 462 lakos szerepel. Balassa Iván 1991. 36. Egyik agrártörténészünk szerint Sárospatakon 3300, Sátoraljaújhelyen 4023, Tállyán 4388 főnyi népesség élt. Orosz István 1995. 135.
3. Figyelemre méltó, hogy száz évvel később, a millennium idején ezekben a helységekben 4181 lakóházat 33711 főnyi népesség használt, s így egy házra 8,06 személy jutott. A többi uradalomhoz tartozó, de itt nem szereplő településen, 2002 lakóházban 11597 lakos, házanként 5,79 fő élt. Azaz az összes kettős uradalomhoz tartozó helység 6183 házában 45308 egyén, átlagosan 7,33, tehát házanként 1,44-gyel több mint egy évszázaddal azelőtt. Dr. Sziklay Jenő és dr. Borovszky Samu 1896: 284., 287., 318–321.; dr. Borovszky Samu é.n. 26., 34., 41., 50., 52., 54., 58., 80–1., 86., 202., 105–107., 116–118., 131–132., 134–135., 142–151.
4. Zemplén vármegye fennmaradt eredeti és a szomszédos Abaúj-Torna vármegye (Nagy Lajos után számított) teljes adatsora (Kassa nélkül) így állítható össze:

Mezőváros	26	11
Község	418	263

Praedium	14	6
Összesen:	458	280
Ház	29888	19173
Család	38765	24762
Jogi népesség	209861	132823
Távol lévő	1191	1652
Idegen	546	1277
Tényleges népesség	209216	132448
Férfi házas	41706	25807
nőtlen	64742	41362
Férfi összesen	106448	67169
Nő összesen	103413	65654
Férfiak közül		
Pap	361	186
Nemes	4928	5315
Tisztviselő	97	45
Polgár	1181	1206
Paraszt	14554	6335
Polgárok és parasztok		
Örökösei	14942	6911
Zsellérek	22209	15895
Egyéb	6023	4685
Szabadságolt katona	22	78
Sarjadék 1–12 éves	31200	19376
13–17 éves	7692	5434
Összesen	103209	65666

Danyi–Dávid 1960. 26.

T. K. egyik XIX. századvégi közleményében az adómentes férfiak között ugyanannyi lelkészt, nemest, tisztviselőt említ. Abaújban a nevezettekből kevesebbet (162, 4462, 41) mutatott ki. Szerinte az adómentes lakosság (férfi, nő) Zemplénben 10772, Abaújban 9330, az összes lakosság pedig 209861, 114833 volt. (Az adómentes személyek aránya: 8,12, ill. 5,13%).

Tagányi Károly 1896. 281.

Zemplén megyében – véleményünk szerint – a polgárság aránya 2,67, a nemességé 4,77, a telkeseké 27,49, a zselléreké 21,52, az egyéb kategóriáké 5,84, a szabadságos katonáké 0,02, a fiatalabb férfi korosztályoké 37,68%-ra számítható.

1. Egy másik műben a II. József korabeli népszámlálás idején Zemplénben 24 mezővárost, 419 falut, 18 pusztát, 28822 házat, 37144 keresztény, 1169 zsidó családot; 200687 keresztény, 5635 zsidó, összesen 206322 lakost említenek. Gulyás József–Kántor Mihály 1933. 276. A nemzedékek használata, nevezetesen „Hármas Kis Tükör”-ben, Losonczy István híres, először 1750-ben megjelentetett, majd ismételt kiadott könyvében Zemplénben 28 mezőváros, 423 falu, 115 pusztá

szerepel. Dongó Gyárfás Géza 1914. 190. Zemplén megye jobbágyságára még ifj. Barta János 1998. 232–48.

Felhasznált irodalom

- Balassa Iván: 1991 Tokaj-Hegyalja szőlője és bora. Tokaj. 36.
- Ifj. Barta János: 1998 Zemplén megye parasztsága a XVIII. század végén. In: Szabó István Emlékkönyv. Kovács Ágnes közreműködésével szerkesztette Rácz István. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 232–248.
- Borovszky Samu: Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely rt. Város. Apolló Irodalmi Társaság. Budapest, é.n. 26., 34., 41., 50., 52., 54., 80–81., 86., 102., 105–107., 116–118., 131–132., 134–135., 142–151.
- Danyi Dezső–Dávid Zoltán: 1960 Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest, 4–6., 26., 272–285.
- Dongó Gyárfás Géza: 1914 Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. Sátoraljaújhely. 190.
- Gulyás József–Kántor Mihály: 1933 Sárospatak és vidéke. Magyar Városok Monográfiája. Kiadóhivatala. Budapest, 276.
- Orosz István: 1995 Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század Második felében. In: Hagyományok és megújulás. Debrecen, 135.
- Süli Zakar István: 1980 Tokaj-Hegyalja és környékének népmozgalma 1787–1870 között. Borsodi Levéltári Évkönyv. Miskolc, 35–77.
- Sziklay Jenő–Borovszky Samu: 1896 Abaúj Torna vármegye és Kassa. Apolló Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest, 184., 287., 318–321.
- Tagányi Károly: 1896 Az 1787. évi első népszámlálás Zemplén megyei eredményei. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 281.

NÉPESSÉG, NEMZETISÉG, VALLÁS GYÖNGYÖSÖN A HÓDOLTSÁG UTÁN

Abstract: *(Die Bevölkerung, die Nationalitäten und Religionsverteilung in Gyöngyös nach der Türkenherrschaft)* Die Abhandlung korrigiert das in der Fachliteratur eingeführte Bild über die demographischen Fragen in Gyöngyös; Die städtische Gesamtbevölkerung war ein der gegebenen Epoche nach dem Verfasser nicht mehr als 3600–3700 Mann. Bis 1696 wurde sie um 1000 Mann verringert. Der Zuwachs der Bevölkerung begann erst nach 1720, infolge der Einwanderungen. Am Anfang des 19. Jahrhundert stagnierte die Bevölkerung, in der Mitte des Jahrhunderts ist sie wieder im Wachsen. Der Verfasser stellt fest – nach den archivarischen Angaben –, daß die natürliche Vermehrung neben anderen demographischen Faktoren eine wichtige Rolle spielte. Die Nationalitäten – und Religionszusammensetzung der städtischen Bevölkerung veränderte sich im 18. Jahrhundert, aber die eingewanderten Slowaken, Griechen, Armenier, Deutschen, Juden assimilierten sich schnell. So kann man wohlbegründet feststellen, daß Gyöngyös seinen ungarischeren Charakter und die chatolische Mehrheit der Bevölkerung auch vor 1848 durchgehends bewahrte.

Népesség

A török kiűzése után Magyarország népessége – kisebb-nagyobb megtorpanásokkal – gyorsan növekedett. A hódoltság teremtette népesedési űr a XVIII. század végére megszűnt, ami az ország településszerkezetének és nemzetiségi összetételének jelentős változásával járt együtt. A XV. században még virágkorukat élő magyar mezővárosok többsége a török korban elpusztult vagy népességük nagyarányban megcsappant, s ezzel termelőképességük is hanyatlásnak indult. Akadtak azonban olyan települések is, ahova a veszélyhelyzet ösztönözte a lakosságot. Ilyen népességgkoncentráló hely volt a Királyi Magyarország és a Török Birodalom határán fekvő Gyöngyös. Szakály Ferenc kutatásaiból tudjuk, hogy a város a XVI–XVII. században is nagy népességbefogadó és megtartó erejéről volt ismert és hódoltsági viszonylatban kiemelkedő népesség számmal büszkélkedhetett.¹ Az

oppidum a török korban sem pusztult el, bár lakói a császári és szultáni hadak elől időnként menekülni kényszerültek. A veszély elmúltával azonban rendre visszatértek házaikba, folytatva mindennapi munkájukat. A korban még bizonyos bevándorlással is számolhatunk a város életében. Mindenekelőtt felvidéki szlovák evangélikusok települtek be. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy gyakori volt a városból való elvándorlás is. A XVI–XII. században ennek ellenére Gyöngyös egyike volt azon kevés hódoltsági mezővárosnak, melyek népességük egy jelentős részét megtartották és a XVIII. századot nem lakóhelyük újjáépítésével kellett kezdeniük.

Arra a kérdésre, hogy hányan laktak a városban a hódoltság végén, nem könnyű választ adni. A Szent Bertalan plébániatemplomban vezetett keresztelési anyakönyv bejegyzései alapján Szakály 5200–9000 főre tette az oppidum össznépességet a XVII. század második felében.² Meglátásunk szerint azonban a becslés felső határa túlzottnak tekinthető. Annál inkább így van ez, mivel ekkora lélekszámot Gyöngyös csak II. József idején tartott nyilván.³ Úgy véljük, hogy az 5200-as népességszám is korrekcióra szorul. Ez a számítás ugyanis az anyakönyvből kikövetkeztetett 3500 katolikus mellett 1700 református lakost feltételez a városban. A reformátusok ilyen magas számára – források híján – erőteljes politikai akcióikból következett. Össznépességen belüli arányuk azonban nem valószínű, hogy ilyen magas volt. A XVIII. század végén és a XIX. század első felében a kálvinisták és lutheránusok együttes száma nem érte el a város egész lakosságának 2,5%-át.⁴ A hódoltság után, amikor a népesség erőteljesen nőtt elképzelhetetlen, hogy a protestánsok száma töredékére esett volna vissza. Annál inkább így van ez, mivel elvándorlásukról egyetlen forrás sem beszél. Érvelésünket közvetett módon alátámaszthatja az a tény is, hogy az 1640 táján betelepült evangélikus szlovákok rövidesen áttértek a katolikus hitre, amely bizonyára nem következett volna be, ha az oppidumban nagy számú protestáns közösséget találnak. Úgy gondoljuk, hogy a reformátusok és evangélikusok össznépességen belüli aránya 5%, azaz 170 fő lehetett. Ezek szerint a török kiűzését közvetlenül megelőző időben Gyöngyös lakossága nem volt több 3600–3700 főnél.

Igazolhatja fenti gondolatmenetünket a hódoltság után, 1696-ban készült adóösszeírás is, mely 308 nem nemes háztartást számolt össze a városban. A szakirodalom tanúsága szerint a korban 6–7 személy élt egy háztartásban. Az összeírás által felölet lakosságot tehát 2200 főben állapíthatjuk meg. A város nemesi társadalmát illetően csak becslésekre szorítkozhatunk. Ennek alapja az 1720. évi országos összeírás, mely 102 nemesi háztartásról tud.⁵ Az oppidum hosszú távú népesedési viszonyainak ismeretében úgy véljük, hogy ez a szám negyedszázaddal korábban sem lehetett sokkal alacsonyabb, hisz az általunk vizsgált korban a nemesség össznépességen belüli aránya igen

magas volt, 15–20% körül mozgott. Véleményünk szerint tehát a közel 500 nemessel együtt 1696-ban 2600–2700 ember élt Gyöngyösön.

Felmerülhet a kérdés, hogy mi volt az oka annak, hogy a lakosság bő két évtized alatt 3700-ról 3200-ra csökkent. Ebben elsősorban a várost súlytó óriási tűzvész, az 1679. évi pestisjárvány és a felszabadító háború pusztításai játszottak szerepet.

A szélesebbkörű tájékozódást szolgálja Gyöngyös és Eger XVII. század végi népességének összehasonlítása. A kamarai adminisztrátorok Egert 1687-ben lényegében lakatlanul találták. Bár az igen kedvező letelepdedési feltételek nagy számban vonzották a betelepülőket, egy 1695-ös összeírás szerint a 4000 lakos legalább felét fegyverfogásra kötelezett hajdúk tették ki.⁶ Nem minden tanúság nélküli Gyöngyös 1697-es és a szabad királyi városok 1787-es népesedési adatainak összevetése sem. Ebből ugyanis kiderül, hogy a civitások ötödének lélekszáma még II. József korában sem érte el a mátraaljai oppidum száz évvel korábbi lélekszámát.⁷

Értek információkat tartalmaz a XVIII. század első harmadára vonatkozólag Bél Mátyás munkája, melynek bevezető mondata így hangzik: „A Mátra ölében egy napsütötte síkságon fekszik ez a szép és népes város”.⁸ A kortárs tehát az egyik legjellemzőbb vonásnak a helység népes voltát tartja. A Magyarországot jól ismerő tudós ezen megállapítása megerősíti azt a meggyőződésünket, hogy Gyöngyös nemcsak hódoltsági viszonylatban, hanem országosan is a nagyobb lélekszámú városok közé tartozott.

A török kiűzésétől az 1730-as évekig terjedő időszakban az oppidum lakosságának növekedését több tényező is hátráltatta. Bél Mátyás tudósítása szerint „*Lakói átvészelték a török időket, megmaradtak... De bőven kivette részét a háborúk és forradalmak időszakának szenvedéseiből, pusztította a pestis és a gyakori tűzvész.*”⁹ A szerző nyilvánvalóan a Rákóczi-szabadságharc küzdelmeire és az 1709-es nagy pestisjárványra céloz, amely megtildelte a lakosságot.

Pontosabb eligazítást nyújt a népességről az 1720-as országos conscriptio, mely 102 nemes és 211 jobbágyháztartást írt össze a városban.¹⁰ Amellett, hogy a jobbágyháztartások számát – arányaiban – túlságosan alacsonynak tartjuk, forrásunk kiegészítésre szorul. Nem tartalmazza ugyanis a feudális társadalom két alapvető jogi kategóriáján kívül esőket és az idegen nemzetiségűeket. Mindkét réteg képviseltette magát a városban, de hogy pontosan mennyien voltak azt nem tudjuk. Ha figyelembe vesszük, hogy a vizsgált másfél század alatt Gyöngyösön a nemesség részaránya a lakosság 15–20%-át tette ki, és az összeírásban nemességre vonatkozó híradását hitelesnek fogadjuk el, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a jobbágyok és a conscriptioból kimaradtak együttes háztartásszáma 350–400 volt. Ez ösz-

szecseng az 1697. évi adatfelvétellel, amely szerint – mint már említettük – 308 nem nemes háztartást találtak az oppidumban.

Az 1720-as években tehát a város összesen 500 háztartásában 3200–3500 ember élt. A háborús pusztítások és pestisjárványok ellenére megindult népességnövekedés nem csupán a természetes szaporodásból eredt. A Királyi Magyarországról az egykori hódoltság felé irányuló belső vándorlás is komoly szerepet játszott benne. Gyöngyös ennek a népmozgásnak egyik kedvelt célpontja volt. Arra a későbbiekben fogunk kitérni, hogy miért szerettek a jövevények az oppidumban letelepedni.

A történeti demográfia becses forrása a II. József idején végrehajtott népszámlálás, mely az egész lakosságot számba vette és megbízható adatokat tartalmaz.¹¹ Gyöngyösön a népszámlálók 1571 házban 9837 embert írtak össze. Közel hetven év alatt tehát megháromszorozódott a város népessége. Adódhatott-e ez a növekedés kizárólag természetes szaporodásból? Ha egyenletes ütemű állandó növekedést feltételezünk, akkor átlagban évi 100 fővel kellett gyarapodjon a lakosság ahhoz, hogy az 1780-as évek végére a tízezres nagyságrendet elérje. Faragó Tamás megállapítása szerint „a kor-szakban nem számít különlegesnek egy település népességének évi 5–10 ezrelékes növekedése sem, vagyis 25 év népességszaporulata a kamatos kamatszámítás egyszerű elvét véve alapul és eltekintve a vándormozgalmaktól akár a 30%-ot is megközelítheti.”¹² Hasonló megállapítást találunk Wellmann Imre tanulmányában is, aki az esztendőnkénti természetes szaporodást 6–14 ezrelékre becsüli.¹³

A fentiekből kiindulva végeztük el számításainkat. Az alábbi táblázat 1720-tól kezdve negyedszázadonként vizsgálja a növekedés mértékét.

Időpont	Természetes szaporodás
1720	3500 fő
1755	4550 fő
1780	5915 fő
1805	7690 fő
1830	9997 fő

Kimutatásunk, mely a 30%-os növekedési ütemet vette alapul, meggyőzhet bennünket arról, hogy Gyöngyös 1787-ben összeírt 9832 fős lakossága semmiképpen sem származhatott pusztán természetes szaporodásból. Ekkora lélekszámot az oppidum csak az 1830-as években ért volna el. A város természetes szaporodásból származó növekedése 1720–1780 között legfeljebb átlag évi 40 ember volt, amely messze elmaradt a fentebb említett 100 fős értéktől.

Mindebből az következik, hogy a XVIII. század folyamán végbement népességyarapodásban a bevándorlás meghatározó szerepet játszott. Nagy telepítési akcióról nincs tudomásunk, a szűkre szabott belső és külső határ ilyet nem is tett volna lehetővé. Sokkal inkább spontán betelepedésről volt szó. A város jogállásából fakadó előnyök, a jó kereskedelmi lehetőségek és a századok óta művelt szőlőhegyek egyaránt vonzhatták a jövevényeket. Ehhez járult még az is, hogy a termelés folytonossága a török világban sem szakadt meg, így az ide érkezőknek életüket nem a határ újrafeltörésével, kultúrtájja alakításával kellett kezdeniük.

Arra az igen fontos kérdésre, hogy a betelepülők az ország mely vidékéről származtak, adatok hiányában nem tudunk pontos választ adni. Bizonyára nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy a sűrűn lakott felvidéki vármegyékből jöttek ide legtöbben. Erre enged következtetni Hont, Gömör és Borsod megyék panasza, melyet a Hevesbe irányuló jobbágyszökések miatt tettek. Szabolcs megye egyenesen katonai fellépéssel fenyegetőzik „*látván helységei romlását s utolsó pusztulását lakosságának Hevesbe törént veszedelmes átköltözése miatt.*”¹⁴

Átfogóbb képet kapunk Gyöngyös XVIII. századi népességfejlődéséről, ha eddigi eredményeinket összevetjük Eger, Heves megye, illetve az ország hasonló adataival.

A korábbi önmagához képest jelentős gyarapodást mutató Gyöngyös lakossága 1787-ben messze elmaradt a püspöki székhely lakosságától. Egerben ugyanis az összeíróbiztosok 2738 házban 16852 személyt számláltak össze.¹⁵ A század elején még 2000 fős város népessége a nyolcszorosára nőtt és az ország hatodik legnagyobb települése lett. Lélekszáma Gyöngyösnél sokkal dinamikusabban emelkedett, és a régió népesedési súlypontja ide helyeződött át.

Heves megye népesedési viszonyaiban is jelentős változások következtek be a korban. Lélekszáma hetven esztendő alatt csaknem kilencszeresére nőtt. Míg 1715-ben csak 15 000, 1786-ban már 132 000 ember élt a törvényesen egyesült vármegyék területén.¹⁶ Helytelen lenne ugyanakkor a megye és a megyeszékhely erőteljes gyarapodását a történeti környezettől és a kiinduló állapotoktól elvonatkoztatva szemlélni. A hódoltság idején és az azt követő évtizedekben Eger és a vármegye lélekszáma igen alacsony volt, népességfejlődésük mélyről indult. Véleményünk szerint a század folyamán a népesedési keretek feltöltődésének, az adott gazdasági-társadalmi viszonyok között lehetséges legoptimálisabb szint elérésének lehetünk tanúi. A növekedés nagyságrendje pedig részben attól függött, hogy mekkora különbség mutatkozott a kiindulópont és a telítettségi küszöb között. Ez a küszöb természetesen meggyenként, településenként változott és szoros összefüggésben volt a

természeti, gazdasági adottságokkal, a táj munkaerő-szükségletével és eltartó képességével.

A gyöngyösiek törökkori helybenmaradása azt eredményezte, hogy nem alakult ki akkora különbség a század eleji lakosságszám és a telítettségi küszöb között, mint a megye és Eger esetében, így a növekedés sem lehetett olyan nagyságrendű.

Figyelemreméltó változás következett be a népesség területi elhelyezkedésében is. 1715–20-ban Heves 15 ezres lakosságának még több mint 20%-a Gyöngyösön élt. A „kalapos” király idején az oppidum a megye lélekszámának már csak 7,4%-át mondhatta magáénak. A vidék erőteljesebb, benépesülését mutatja, hogy 1786-ban Eger és Gyöngyös lakossága együttesen is csak az össznépesség 20%-át tette ki.

A város népességfejlődése arányaiban leginkább az ország egészének népességfejlődésével rokonítható. Becslések szerint 1720-ban a Kárpát-medencében 4,3 millió ember élt.¹⁷ II. József adatfelvételei már 9,5 millió lakosról tudósítanak. Magyarország lélekszáma tehát több mint kétszeresére (120%), Gyöngyösé, mint már említettük közel háromszorosára (180%) nőtt.

II. József népszámlálásával kapcsolatban még két dologra kell felhívunk a figyelmet. Egyrészt az összeírás adatai visszaigazolni látszanak azt a korábbi feltevést, mely szerint egy háztartásban 6–7 ember élt. Ha ugyanis a népességet összevetjük a házak számával, akkor 6,2 fős értéket kapunk. Ez csak nő, ha a házzszámból leszámítjuk a nyilvánvalóan nem lakás céljára szolgálókat. Hasonló következtetésre juthatunk, ha a megye többi települését vizsgáljuk. A megyei átlagtól eltérő viszont az egy házra jutó családok száma. Míg a települések többségében egy házban átlag egy, legfeljebb másfél család lakott, addig Gyöngyösön 1571 házban 3105, azaz házanként átlag két család élt. Ennek oka elsősorban a belső határ szűkösségében keresendő.

Érdekes adalékokkal szolgál az összeírás a nemek és életkor szerinti tagozódásra vonatkozóan is. A férfiak és nők száma csaknem megegyezik, hiszen 4711 férfi mellett 4913 nőről tudósítanak a népszámlálók. A férfiak közül 1912-en házastársi kötelékben éltek, 1709-en pedig 17 éven aluliak voltak. A még nőtlenek vagy már özvegyek együttes száma 1090-re tehető. A házasság férfiakéval nyilvánvalóan megegyezik a férjezett nők száma. További megoszlásukról azonban a népszámlálás nem tájékoztat. Feltehető ugyanakkor, hogy a férfilekossághoz hasonló belső arányok jellemezheték a nők társadalmát is. Ha feltevésünk helyes, akkor a 17 éven aluli nők száma 1800 körül lehetett. Bonyolítja a mérlegelést az a körülmény, hogy míg a 17 éven aluli, családalapítás előtt álló fiúkat sarjadéknak minősítették, addig ez nem mondható el a hasonló korú lányokról, akik már eladó korúnak számítottak, sőt egy részük már bizonyára férjezett volt. Ezt támasztja alá a tudós pozsonyi professzor híradása, mely szerint „Szép hajadon leányt tizenöt éven

felül ritkán látni: amelyik lány szerethivaló, már tizenkét éves korában is elviszik. Amelyik lány tizenhat éves koráig nem megy férjhez, azt legényhez nem való vénlánynak tartják.”¹⁸ A sarjadék fiúk 80%-át az 1–12 éves, 20%-át a 13–17 éves kategóriába sorolták az összeíró biztosok. Amennyiben fejtegetéseink helyesek, megállapíthatjuk, hogy a város társadalmának 28%-a 12 éven aluli gyermek volt, akik a termelésben még nem, vagy csak korlátozott mértékben vettek részt.

A török világ és a Rákóczi-szabadságharc utáni békés időszakban a város régió belüli népességgkoncentráció szerepe csökkent, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy helyreállt a gazdaság és társadalom területi egyensúlya, megtörtént a természetes kiegyenlítődés.

Mindez nem jelenti azt, hogy Gyöngyös a XVIII. század végén jelentéktelen település lett volna. Johann Korabinsky 1786-ban megjelent német nyelvű művében például a következőket írja: *Ein volkreicher und angenehmer Ort im Hewescher Komitat*” vagyis „Sűrűn lakott helység Heves vármegyében, gyönyörű kis vidéken.”¹⁹ Hasonlóan nyilatkozott 1799-ben Vályi András, amikor a város ismertetését így kezdte: „Népes magyar mezőváros Heves vármegyében.”²⁰ A kortársak „érzéktisztikája” tehát országos viszonylatban is a népes települések közzé sorolta az oppidumot, ami össze-cseng Bél Mátyás korábban már idézett közlésével. A tudós szemlélők Gyöngyösről alkotott képe ezek szerint a XVIII. század folyamán nem változott.

A XVIII. század utolsó évtizedében a város népesedéstörténetének új fejezete kezdődik. A lakosság számára vonatkozó pontos adatok csak 1821-től kezdve állnak rendelkezésünkre, korábban ugyanis az egyházi sematizmusok csak a katolikusok lélekszámát rögzítették. Az össznépességet így csak becsülni tudjuk. A nem katolikusok 1821-ben a város lakosságának még csak 5%-át, 1855-ben azonban már 13%-át tették ki. Joggal feltételezhetjük, hogy ez az arány 1821 előtt sem haladta meg az 5%-ot. Mindezeket figyelembe véve készítettük el táblázatunkat, mely a II. József összeírásától 1855-ig terjedő időszakot öleli fel.²¹

Év	Lélekszám
1787	9832
1806	9856
1810	9756
1821	12151
1825	12941
1835	13865
1845	15703
1855	16235

A fenti adatok jól érzékeltetik, hogy az oppidum népesedéstörténetének ez a korszaka két jól elkülöníthető részre oszlik. Első felét a stagnálás és a lélekszám visszaesése jellemzi, a másodikat erőteljes növekedés.

Az 1787-től 1821-ig terjedő időszakban feltűnően lelassult a népszaporulat, sőt 1806–1810 között száz fővel csökkent Gyöngyös lakossága. Elképzelhető, hogy a városi társadalom egy szűk rétege valamilyen oknál fogva nem került összeírásra, de az is lehet, hogy elvándoroltak. Feltűnő mindenestre, hogy a népességszökkenés majdnem teljes egészében a város tulajdonában lévő Bene-pusztá lakóit érintette.

A XIX. század elejéig a gyöngyösiek az oppidum régi belterületén, árka-in, sövényein belül próbáltak elhelyezkedni, mindinkább földarabolva az egyébként is szűk telkeket. A teljes telítődés II. József idejére végbement és a népességszám növekedése leállt. A további terjeszkedést a beépíthető közföldek hiánya gátolta és a népesség gyarapodásának is útját állta. A választott tanács azért nem tudott házhelyet osztani, mert ekkorra a közterületek már sorra a földesurak kezébe kerültek. A XVIII. század fejlődését így hát hosszú, több mint harminc éves megtorpanás követte. Ez a megtorpanás időben egybeesett a nagy francia forradalom és a napóleoni háborúk nyomán kibontakozó mezőgazdasági konjunktúrával, amely országszerte a majorságok bővítésére, illetve jobb kihasználására sarkallta a birtokosokat. Így volt ez Gyöngyösön is, ahol a határbéli – nem túl nagy kiterjedésű – majorságokat emiatt sem lehetett az 1820-as évek elejéig házhelyosztásra felhasználni.

A házhelyhiányon túl a növekedést az egész országra jellemző tényezők is hátráltatták. Ilyen volt a francia háborúk vérvesztése a főleg hegyvidékeket súlytó katasztrofális termés 1816–1819 között és az ebből fakadó éhínség.

A szakirodalom közhelyszámba menő megállapítása, hogy a népességfejlődésben a stagnálás is visszaesést jelent. Beszédesen bizonyítja ezt Gyöngyös és Eger példája. A megyeszékhely ugyanis 1812-ben már húsz-ezer főt számlált, ami II. József idejéhez képest 20%-os gyarapodást jelentett.²² Ezzel szemben a mátraaljai oppidum 1810-re még az 1787-es lélekszámát sem tudta megtartani. Az is igaz viszont, hogy a püspöki város is elérte a telítettség szintet és lélekszáma a reformkorban tovább nem nőtt.

Eszterházy Miklós két telepítési akciójának eredményeként az 1821-es évektől gyors népességnövekedésnek lehetünk tanúi. Az uradalom a város fertályain kívül a Solymos utcai egykori temető mellett 22 hold majorsági szántóföldet osztott telkekre és taksásai közül a házhelyigénylőket szerződésben kötelezte arra, hogy két éven belül felépítsék házukat. A szorgos munka eredményeként az osztás után már egy évvel, 1821-ben az oppidum jegyzőkönyve azt adta hírül, hogy *„a város harmadik fertálya máris majdnem 130 házakkal kijebb terjedett.”*²³ Az 1830-as, 1840-es években tovább

nőtt az eredeti határon kívül épült házak száma, ami egyre nagyobb népesség elhelyezkedését tette lehetővé. Gyöngyös új részeit Hercegi Újvárosnak és Vizivárosnak nevezték.

Ismét felmerülhet a kérdés, hogy a város reformkori nagy lélekszámnövekedése természetes szaporodás eredménye-e csupán, vagy abban a bevándorlás továbbra is meghatározó szerepet játszott. Korábbi módszerünket alkalmazva vizsgáljuk meg, hogy a természetes szaporodás milyen népességszámot eredményezhetett, és azt hasonlítsuk össze Gyöngyös általunk már ismert adataival:

Idő	Népesség	Természetes szaporodás
1821	12 151	12 151
1825	12 941	12 637
1835	13 865	13 900
1845	15 703	15 290
1855	16 235	16 819

Eredményeinket elemezve aligha lehet kétséges, hogy az oppidum lakosságának gyarapodása az 1820-as évektől kezdve a természetes szaporodásnak köszönhető. A ki- és bevándorlás a XIX. század első felében is hozzájárulhatott a város népesedési viszonyainak alakulásához, korántsem olyan döntő módon azonban mint a XVIII. század folyamán. Az adott időszak népesedéstörténetének országszerte legjellemzőbb vonása is éppen az, hogy a gyarapodás majdnem kizárólag természetes szaporodásból származik.

A növekedés mértéke azonban jóval meghaladta az országos átlagot. Magyarország népessége 1787–1851 között 40–50%-al, az oppidumé 65%-al nőtt. Heves és Külső Szolnok vármegye is elmaradt Gyöngyös mögött annak ellenére, hogy a legerőteljesebb lélekszámnövekedést felmutató területek közé tartozott a maga 50%-os gyarapodásával.²⁴ A mátraaljai város ráadásul lakosságszámának gyors emelkedését fele annyi idő alatt érte el, mint az előbbiek.

Összefoglalóul elmondhatjuk, hogy Gyöngyös népességfejlődésének bő másfél százados történetét elsősorban három tényező befolyásolta: a lakosság törökkori helyben maradása, a külső és belső határok szűkössege, valamint az, hogy a jövevények szívesen települtek le itt. A növekedés nagyságrendje a korszak egészében felülmúlta az országos átlagot, a régió belüli népességkoncentráció szerepe azonban a kiegyenlítődési folyamat eredményeként jelentősen mérséklődött. Mindazonáltal a hódoltságtól a jobbágyfelszabadításig terjedő időszakban az oppidum a kortársak megítélése és a statisztikai adatok alapján is Magyarország népesebb települései közé tartozott. A népesedési viszonyokat a XVIII. században elsősorban a bevándorlás, a

XIX. század első felében pedig a természetes szaporodás befolyásolta. A reformkor nagy lendületű lélekszámnövekedése a polgári átalakulásra is hatással volt.

Nemzetiségi hovatartozás

A Mohács utáni török terjeszkedés és a nyomában járó pusztítás a Kárpát-medencén belül elsősorban a színmagyar lakosságú területeket érintette, tőlük követelve a legnagyobb véráldozatokat. Az ország közepe a XVII. század végére jórészt elnéptelenedett, településszerkezete átalakult. A XVIII. században a népesedési úr megszűnt, de az ország nemzetiségi összetétele alapvetően megváltozott. A nemzetiségek nagyarányú térfoglalása azt eredményezte, hogy a magyarság saját hazájában kisebbségbe szorult, és a nemzetiségi probléma hosszú távon a legfontosabb politikai kérdések egyikévé vált.

A hódoltság peremvidékén elhelyezkedő Gyöngyöst a törökök gazdagsága miatt szultáni, khász várossá nyilvánították, ami a szpáhi birtokoknál kedvezőbb adózási feltételeket jelentett és a portyázásokkal szemben fokozottabb védettséget biztosított. Jórészt ezen körülményeknek köszönhető, hogy a város középkori eredetű magyar lakossága nem hagyta el otthonát, kontinuitása megmaradt. Éppen ezért az idegen nemzetiségűek oppidumban való megtelepülése mindvégig szórványos jelenség maradt és össznépeségen belüli arányuk nem érte el a 10%-ot.

Az 1715–20. évi országos összeírás nem tudott arról, hogy a városban magyarokon kívül más nemzetiségűek is élnek, így a jelölésükre szolgáló rovatokat rendre üresen hagyta.²⁵ A híradás azonban nyilvánvalóan téves, hisz Gyöngyösnek ekkor zsidó, szlovák és görög lakói is voltak.

A zsidóság jelenléte a város társadalmában már a XV. századtól bizonyítható.²⁶ Időleges letelepedésükről a hódoltság alatt is tudunk. A XVII. század második felében budai és gyöngyösi kereskedő zsidók között üzleti kapcsolatok szövődtek.²⁷ Az oppidumban való végleges meggyökeresedésük csak a felszabadító háborút követő évtizedekre tehető. A jórészt házaló kereskedelemmel foglalkozó zsidók 1724-ben már zsinagógát is építettek, ami növekvő létszámukat és anyagi erejüket mutatja. A tanács és a földesurak zsidósághoz való viszonya ellentmondásos volt. Hol a kiűzetésüket szorgalmazták, hol kedvezményekkel látták el őket. A XVIII. század végétől gazdasági szerepük megerősödött, társadalmi súlyuk megnőtt. A reformkorban számuk látványosan emelkedett. 1825-ben 308, 1835-ben 429, 1845-ben 925, 1855-ben pedig 1085 gyöngyösi zsidóról adnak hírt forrásaink.²⁸ Össznépeségen belüli arányuk 1825-ben még a 2,5%-ot sem érte el, 1855-ben azonban a városlakó polgárságnak már közel 7%-át adták. Egy 1835-ös ösz-

szeírás szerint 70%-uk kereskedő, 20%-uk bérlő, 10%-uk pedig iparos volt.²⁹ Többen szolgáltak közülük a honvédseregben, ami a magyar nemzeti célokkal való azonosulásukra utal. Minden bizonnyal közrejátszott ebben a gyöngyösiek zsidósággal kapcsolatos magatartása, melyet a megértés és türelem jellemezett.³⁰

A török hódoltság alatt telepedtek le a városban azok a szerb, örmény, görög makedón stb. kereskedők, akiket a helyiek arnót vagy görög névvel illettek. 1710-ben saját kereskedő társulatot hoztak létre az ún. „Arnót Compániát”. Közösségüket választott bíró irányította.³¹ 1715 körül 200 görög adófizető kereskedőcsaládról van tudomásunk. Bél Mátyás fontosnak tartotta megjegyezni, hogy: „*Kereskedő boltot gyakran látni a piacon, főleg görögökét.*”³² 1741-ben vallási okok miatt kiűzték őket a városból, de többségük hamarosan visszatért. A kötelező hűségeskü letétele után a leggazdagabb családok kiemelkedő szerepet játszottak Gyöngyös kereskedelmi és hiteléletében. Ők voltak az egész vidék bankárai. A földesurak gyakran helyezték el náluk kamatra pénzeiket. Lélekszámuk azonban fokozatosan csökkent. A XVIII. század közepén még kb. 300-an lehettek. 1806-ban 40, 1848-ban pedig már csak 4 görög család élt a városban.³³ Létszámuk csökkenésével párhuzamosan veszítettek gazdasági jelentőségükből is. Gyöngyösön is végbement ugyanis az az országosan ismert folyamat, melynek eredménye a görögök kereskedelmi- és hiteléletből való kiszorulása lett. Gazdasági pozícióikat a zsidók foglalták el. A görög-zsidó váltás okait a szakirodalom máig nem tudta megnyugtatóan tisztázni.³⁴ A görögök visszaszorulása és a zsidók térfoglalása közötti kölcsönhatás ugyanakkor városunk esetében is nyilvánvaló.

Az oppidum társadalmának leggyorsabban asszimilálódó nemzetisége a szlovák, korabeli elnevezéssel a tót volt. Az 1640-es években betelepült kisebb népcsoportjuk rövid idő alatt elmagyarosodott és áttért a katolikus hitre. A XVIII. század első harmadában a kortárs „újabban bevándorolt” szlovák jövevényekről írt.³⁵ A majorsági szőlőkben szívesen alkalmazták őket idénymunkákra. Nagy részük a munka befejezése után hazatért, voltak azonban olyanok is, akik a városban maradtak és letelepültek. Róluk szól a tudósítás, mely szerint „*életmódjukban a magyarokat is, németeket is utánozzák. Lakásuk nem olyan tiszta, mint a németeké, beszédjük pedig olyan, mint a magyaroké, mert a magyar nyelvet úgy elsajátítják, mintha magyar-nak születtek volna. Nemcsak a városokban hanem a falvakban is magyarul beszélnek és magyarosan öltözködnek.*”³⁶ Lélekszámukról, népességen belüli arányukról nincsenek adataink. Annyit tudunk csupán, hogy a XVIII. század közepén a városlakó magyarokon kívül „kevés német, több szlovák” élt Gyöngyösön.³⁷ Számuk az 1790-es években már az egyébként sem túlságosan népes németiség lélekszámánál is kisebb volt. „Kevés tót mesterember”-

ről Fényes Elek is hírt adott, ami arra utal, hogy beolvadásuk nem volt teljes, vagy kisebb csoportok a XIX. század első felében is érkeztek a városba, akik egy ideig őrizték nyelvüket, szokásaikat.³⁸ Biztosan tudjuk, hogy a Szent Erzsébet templomban 1825-ben még tartottak szlovák nyelvű miséket.

A török kor után német telepések is érkeztek Gyöngyösre. „*A bevándorolt németek nemcsak testalkatban, hanem életmódjukban és lakásuk berendezésében is különböznek a magyaroktól. Az itteni természeti viszonyok nem teszik számukra lehetővé, hogy... szülőföldjük szokásai szerint éljenek, s ha erre mégis kísérletet tesznek rendszerint belebuknak, tönkremennek a magukkal hozott kevés pénzüket is elvesztik... Környezetük magyar nyelvért hamarosan elsajátítják, de öltözködésükben, szokásaikban megőrzik különállásukat.*”³⁹ A németek megjelenése Gyöngyösön azokra az évekre tehető, amikor meggyeszte jelentős földesúri telepítő akciókkal számolhatunk. (Pl. Grassalkovitsok/ Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy az elsősorban kézműves mesterségeket űző jövevények nem szervezett akció keretében érkeztek a városba. Bél Mátyás a XVIII. század első harmadában és Korabinszky 1786-ban a németekről szólva ugyanúgy a kevés jelzőt használta, mint Fényes Elek a XIX. század dőrekán.⁴⁰ Ez azt mutatja, hogy ez a nemzetiség csak kis mértékben volt jelen az oppidum társadalmában. 1750-ben a német ajkú lakosok arra kérték a ferences atyákat, hogy az 50 családot meghaladó közösség részére német papot adjanak, mivel többségük alig beszél magyarul.⁴¹ Másfél évtized múltán azonban a barátok Historia Domusa már 140 családról írt, melyek nagy része rövidesen asszimilálódott. Az 1790-es években csak 197-en nem beszélték közülük a magyart, főleg az idősebb generáció tagjai. A teljes elmagyarosodás azonban még a reformkorban sem ment végbe, hisz a Szent Urbán templomban az 1830-as években is tartottak vasárnaponként német nyelvű miséket.⁴²

Valószínű, hogy rövidebb-hosszabb ideig cigányok is éltek az oppidumban, még inkább annak határában. A rájuk vonatkozó legfontosabb adat érdekes módon éppen az, hogy az 1765–1771. évi megyei cigányösszeírásban egyetlen gyöngyösi cigánnyal sem találkozunk.⁴³ A vándorló életmódot folytató népcsoport esetleges megtelepedését a városban és határában kiépült, századok óta jól működő rendészeti szervezet is nehezíthette.

Összefoglalóul elmondhatjuk, hogy Gyöngyös középkori eredetű magyar lakosságának továbbélése a nagy nemzeti átrendeződés századában is töretlen maradt, társadalmának nemzetiségi összetétele alig változott. A XVIII. század folyamán görögök, németek és szlovákok is érkeztek a városba de azok nagy része hamarosan asszimilálódott. A nemzetiségek egyébként is a bevándorlóknak csak kisebbség hányadát adták, nem úgy, mint Eger vagy a megye esetében. A beolvadás ugyanakkor meggyeszte végbement, így a század végére népességének mintegy 90%-a magyar anyanyelvű volt. Min-

dezek alól kivételt a zsidóság jelentett, amely leginkább megőrizte nyelvi, vallási, életmódbeli különállását és egyre növekvő lélekszámával, gyarapodó anyagi javaival a reformkor történetének egyik fontos szereplője lett.

Felekezeti megoszlás

A legtöbb hódoltsági mezőváros lakossága a XVI. században protestánsná vált. A török vallási ügyekben tanúsított közömbössége is közrejátszott abban, hogy egyházszervezetük, hitéletük megerősödött. A felszabadító háborúk után a katolikus egyház ezekben az oppidumokban, csakúgy mint az egykori hódoltság egész területén elveszett pozíciói visszaszerzésére törekedett. Igyekezete azonban nagyrészt hiábavalónak bizonyult, hiszen az alföldi városok lakossága az üldöztetések ellenére állhatatosan megtartotta protestáns hitét, ragaszkodott vallásához.

Gyöngyös felekezeti megoszlásában a török uralom idején nem következett be gyökeres változás. Népesége megmaradt katolikusnak, bár a hitújításnak itt is voltak hívei. A katolicizmus a város vallásos életében mindvégig meghatározó maradt, befolyását a lakosság zöme felett töretlenül megőrizte.

Fontos szerepük volt ebben az itt megtelepült ferences és jezsuita szerzeteseknek. A ferencesek az 1400-as évektől éltek a városban. A XVIII. században Gyöngyösön működött Magyarország legnagyobb zárdája és papnevelője.⁴⁴ A jezsuiták a tanács többszöri kérése nyomán 1634-ben nyitották meg gimnáziumukat két páter vezetésével. A rendek a lakosság hitéletét templomuk falain kívül is erősíteni igyekeztek, vallási és jótékonyági társulatokat alapítottak.⁴⁵ A jezsuita rendet feloszlató 1773. évi határozat után a gyöngyösi rendház is megszűnt, templomuk pedig filiamentomná vált. A ferencesek csak úgy tudták elkerülni a II. József rendeletében foglaltakat, hogy az egri püspök 1788-ban plébániát engedélyezett nekik. A város, mely ez idáig a kegyúri jogot gyakorolta, a ferencesek számára létrehozott alsóvárosi plébánia estében lemondott a jogáról, mert nem akarta a ráháruló többletterheket viselni.⁴⁶ A közösség anyagi erejét a „tüzek városában” egyébként is eléggé igénybe vette templomaik gyakori újjáépítése, restaurálása valamint az oltárok gondozása.

A reformáció megjelenése Gyöngyösön az 1530-as évekre tehető. A lutheri eszmék terjedése itt – meglátásunk szerint – nem a katolikusok áttérésével, hanem jövevények beköltözésével kezdődött. Ezt támasztja alá egy 1606-ban Budán kelt szultáni parancs, mely a korábbi időkre visszautalva így fogalmazott: „... mintegy 20–30 magyar család jött máshonnan Gyöngyösre lakni s ott megtelepedett... kik vallásra nézve amazoktól különböztek.”⁴⁷ Az 1540-es évek körül már protestáns egyház működött a városban, melyről egy török levél tudósított.⁴⁸ A katolikusok kezdetben a városon kívül

lévő „apácák kápolnáját” adták át a lutheránusoknak istentiszteletek céljára. Ez azonban a portyázók miatt veszélyes volt. Az újhíteknek tekintett protestánsok erejét mutatja, hogy 1555-re megszerezték a város nyugati fertályán lévő Szent Urbán templomot minden haszonvételével együtt és azt a XVII. század végéig háborítatlanul használták.

A XVI–XVII. század folyamán számos jótevője akadt az egyháznak, akik alapítványokkal, birtokokkal, kisebb nagyobb pénzösszegekkel támogatták a közösséget.

1566-tól kezdve a lutheránusok közel fél évszázados sikertelen küzdelmet folytattak a város Nagytemplomának birtokbavételéért. Úgy véljük azonban, hogy ezekből az adatokból nem szabad messzemenő következtetéseket levonni a népességen belüli számarányukra vonatkozóan. Szakály Ferenc számítása szerint a hódoltság végén a protestánsok az összlakosság 1/3-át tették ki. Úgy tűnik azonban, hogy a Szent Bertalan templomért folytatott harc idején végrehajtott összeírás nem támasztja alá ezt a feltevést. A lutheránusok, akik azt állították magukról, hogy lélekszámuk eléri a katolikusokét a török hatóság döntőbíráskodását kérték. Miután Arszlán budai pasa egybehívatta a lakosságot és pontos kimutatást készíttetett a felekezeti megoszlásról kiderült, hogy a kivándorlással fenyegetőzők csak 52 családfővel képviselték magukat a város társadalmában, míg a katolikusok 728-al.⁴⁹

Meggyőződésünk, hogy felekezeti megoszlás tekintetében a reformáció megjelenésétől a jobbágyfelszabadításig terjedő időszak egészét nagyjából ezek az arányok jellemezték. II. József korában például a protestánsok egy folyamodványukban azt írták, hogy „... a türelmi parancs kedvezményre jogosító kellékekkel bírnak, mivel a gyöngyösi Helvet hitvallású családok száma a 100-at kiteszi.”⁵⁰ Véleményünk szerint ebbe a környékbeli falvak református szórványát is beleértették amint ez a XIX. században is szokásban volt. Alátámasztja ezen feltevésünket a városi tanács 1783-as adatfelvétele, melyben 60 protestáns családfőt írtak össze.⁵¹ Mindezt mérlegelve úgy gondoljuk, hogy a XVIII. század végén az oppidum protestáns lakossága nem lehetett több ötszáz főnél, ami az egész népesség valamivel több mint 5%-át jelentette. Amint a későbbiekben látni fogjuk, a XIX. század első felében lélekszámuk már az összlakosság 2,5%-át sem érte el.

Ha a fenti számadataink helyesek, akkor magyarázatra szorul a protestánsoknak az az erőteljes politikai tevékenysége, amely az 1710-es évekig tetten érhető forrásainkban. A felvetődő kérdésre a következőket válaszolhatjuk: a városnak szorult helyzetében a tehetős református egyház többször folyósított nagyobb kölcsönöket, amiért cserébe megpróbálták érdekeiket minél jobban érvényesíteni. Klimó Pál a gyöngyösi protestáns egyházak múlt századi historikusa a hódoltságvégi állapotokról például a következőket írta: „talán ez időben állott a... református egyház vagyoni jóllétének tetőpont-

ján. Nemcsak, hogy maga szükségét nem lát, de heverő pénzkészletéből magának a városnak is ad kölcsön nagyobb összegeket.”⁵²

A XVIII. században gyökeresen megváltoztak a hatalmi és politikai viszonyok és vészterhes időszak következett a református és evangélikus közösségek életében. Az egri püspök megtiltotta számukra a prédikátor és tanítótartást, valamint kizárták őket a városi tanácsból. A korszakban a „... református szülők gyermekei a Katholikus pap által kereszteletek a halottak szintén az által temettek és a házasságok is ez által kötöttek meg.”⁵³ 1714-től évi 100 forint stólapénzt is adtak a katolikus plébánosnak.

II. József türelmi rendeletének megjelenése után a gyöngyösi protestánsok megpróbálták régi jogukat, a vallási ügyekben egykor meglévő szabadságukat helyreállítani. A Helytartótanács engedélyezte szabad vallásgyakorlatukat, de régi templomukat nem kapták vissza. Új templomot, parókiát építettek s ezzel lezárult életükben az „elnyomatás időszaka”.

További vizsgálódást igényel annak megállapítása, hogy mikor következett be és hogyan ment végbe a lutheránus-kálvinista váltás a gyöngyösi protestantizmus történetében. Annyi bizonyos, hogy az 1555. évi egyezmény alkalmával a Szent Urbán templomot a katolikusok még a lutheránus híveknek adták át, 1667-ben azonban már a kálvinisták panaszolták sérelmeiket az egri diván előtt.⁵⁴ Az evangélikus közösség mindvégig része volt a város társadalmának, de a hódoltság második felétől kezdve meghatározó erővé a református egyház vált. Valószínűnek látszik, hogy az ország más területeihez hasonlóan a gyöngyösi magyarok is inkább a kálvinizmust tették magukévá, míg a lutheri eszmék elsősorban a németek körében terjedtek.

Katolikusokon és protestánsokon kívül éltek a városban az izraelita hitközséghez és a görögkeleti egyházhoz tartozó hívők is. Mindkét vallásfelekezet erősen etnikumhoz kötődő. Az izraeliták már 1724-ben zsinagógát építettek Gyöngyösön, ami arra mutat, hogy hosszú távú letelepedésre alkalmasnak találták a várost. A XVIII. század végén vallásos társulatot alapítottak, később jótékonyági szervezeteket hoztak létre. 1813-ban végleges zsinagógát építettek, 1839-ben pedig elemi iskolát nyitottak a hitközség kebelében.⁵⁵

Az ortodox vallású „görög” kereskedőket hitük miatt a XVIII. század első felében rendszeres támadások érték. 1741-ben még a városból is kiűzték őket, ám hamarosan visszatértek, és a kötelező hűségeskü letétele után már türelmesebb bánásmódban részesültek. Hozzájárult ehhez gazdasági erejük, melyet az oppidum kölcsön formájában többször igénybe vett, így éppen kiűzetésük évében is a Szent Bertalan templom restaurálása céljára.⁵⁶ 1784-ben imaházat építhettek, 1809-ben pedig templomot emeltek.⁵⁷

A XIX. század elejétől már átfogóbb képet rajzolhatunk a város felekezeti megoszlásáról, bár forrásaink 1821-ig csak a katolikusok számáról nyújtanak

pontos felvilágosítást. Ezek szerint 1806-ban a felsővárosi plébániához – Bene-pusztát is ideértve – 5387, az alsóvárosihoz kerekén 4000 hívő tartozott. Gyöngyös katolikus lakossága tehát ebben az évben 9387 fő volt.⁵⁸ A négy évvel későbből ránk maradt sematizmus már csak 9292 hívőt vett számba.⁵⁹ Az össznépességet is érintő lélekszám csökkenés lehetséges okairól korábban már szoltunk.

Az alábbiakban táblázatba foglaljuk forrásaink 1825–1855 közötti adatait, melyek már minden, a városban élő vallásfelkezetet felölelnek.⁶⁰ Jól érzékelhetjük a reformkorban végbement változásokat, ha számsoraink összeállításakor tíz éves periódusokat veszünk alapul:

Felekezeti megoszlás 1821–1855 között

Év	Plébánia	Kat.	Ref.	Evang.	Pravoszl.	Izr.
1821	Felsővárosi	7 167	34	10	39	160
	Alsóvárosi	4 341	273	14	11	102
Összesen		11 508	307	24	50	262
1815	Felsővárosi	7 733	32	10	36	180
	Alsóvárosi	4 509	295	8	10	128
Összesen		12 242	327	184	6	308
1835	Felsővárosi	8 378	56	25	20	260
	Alsóvárosi	4 664	275	18	–	169
Összesen		13 042	330	43	20	429
1845	Felsővárosi	8 858	79	33	15	620
	Alsóvárosi	4 861	279	24	1	305
Összesen		13 719	358	57	16	925
1855	Felsővárosi	9 090	100	64	22	696
	Alsóvárosi	4 960	271	17	1	389
Összesen		14 050	371	81	23	1085

A táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy a XIX. század első felében Gyöngyös lakosságának túlnyomó többsége a korábbiakhoz hasonlóan keresztény, azon belül katolikus volt. Bár a keresztények mindvégig a népesség legalább 90%-át adták, a város lakosságának nem keresztény részét alkotó zsidóság egyre nagyobb arányú gyarapodása első látásra szembevető. Itt kell megjegyeznünk, hogy az izraelita-zsidó fogalmakat szinonimaként használjuk, mert úgy gondoljuk, hogy korszakunkban tartalmuk nehezen választható szét és ezzel nem követünk el módszertani hibát.

Felekezetenként vizsgálva a táblázatot azt mondhatjuk, hogy a katolikusok és reformátusok száma hosszú egyenletes ütemben, nagyjából a természetes szaporodásnak megfelelően növekedett.

Az evangélikusok lélekszáma 1821–1825 között közel 1/3-ával csökkent, majd a következő évtizedben kb. 2,5-szeresére nőtt, és ez a tendencia a későbbiekben is folytatódott. A fogyás megmagyarázható a halálozásokkal, de a gyarapodás nem lehetett a természetes szaporodás eredménye. Feltehető, hogy a lélekszámnövekedés bevándorlás következménye volt, valószínűbbnek tűnik mégis az, hogy az 1830-as évektől a sematizmusok is a gyöngyösi közösséghez tartozónak tüntették fel a szórványban élő lutheránusokat.

A felekezetek sorában a görögkeleti egyház volt az egyedüli, mely ekortájt a sorvadás egyértelmű jeleit mutatta. Másfél évtized alatt elvesztette híveinek 60%-át és ez az apadás csak a szabadságharc utáni években állt meg, illetve fordult visszajára. A gyors lélekszámcsökkenés okát nem kereshetjük kizárólag az elhalálozásban. Bizonyos mértékű elvándorlással és vallási asszimilációval is számolhatunk. Annál inkább így van ez, mert ilyen kis létszám esetében egyetlen család elvándorlása vagy beolvadása is gyengítheti az egyház erejét.

A már korábban említett görög-zsidó „örségváltás” sajátos módon jelent meg a gyöngyösi pravoszláv egyház és az izraelita hitközség estében. Az 1821–1835 között másfél évtizedben az ortodoxia híveinek száma 60%-al csökkent, míg az izraelitáké 63%-al nőtt. Az izraelita hitközség lélekszáma egyébként negyedszázad alatt négyszeresére emelkedett, amely gyarapodás elsősorban bevándorlásból adódott. Különösen gyors változást figyelhetünk meg 1835 és 1845 között, amikor számuk 429 főről 935 főre nőtt.

A gondolatsor lezárásaként vessük össze az oppidumban élő zsidók lélekszámának alakulását az ország hasonló adataival! Azt találjuk, hogy Magyarország zsidó lakossága 1787-ben 80 ezer, 1804-ben 126 ezer, az 1840-es években pedig 250 ezer fő volt.⁶¹ A II. József uralkodásától a szabadságharcig eltelt hatvan év alatt tehát 3,1-szeres gyarapodásnak lehetünk tanúi. Táblázatunk adatai azt mutatják, hogy Gyöngyös izraelita vallású lakosságának növekedési üteme ennél jóval erőteljesebb volt, hiszen alig több mint harminc év alatt számuk 4,1-szeresére emelkedett.

Ezek után vizsgáljuk meg azt, hogy az egyes felekezetek milyen arányban képviseltették magukat a város társadalmában. Az alábbi táblázatunk ezt mutatja.

A vallásfelekezetek %-os megoszlása 1821–1855 között

Év	Katolikus	Református	Evangelikus	Pravoszláv	Izraelita
1821	94,7	2,5	0,19	0,41	2,15
1825	94,5	2,5	0,13	0,35	2,38
1835	94,0	2,38	0,31	0,14	3,00
1845	91,0	2,37	0,37	0,10	6,13
1855	90,0	2,37	0,51	0,14	6,95

Adataink azt mutatják, hogy a felekezetek belső arányában nagyobb átalakulás elsősorban a katolikus és izraelita egyházaknál történt. Ez a változás egyirányú és az egész időszakra jellemző volt. Ennek a legfontosabb jellemzője a katolikusok aránybeli csökkenése és a zsidók aránybeli növekedése. Ez a folyamat azonban úgy játszódtott le, hogy a térvesztés nem lélekszám-csökkenést jelentett, hanem csak a katolikus lakosság lassú ütemű gyarapodását, mely a természetes szaporodásnak felelt meg. Az arányeltolódást mindenek előtt az erőteljes zsidó bevándorlás okozta. A belső struktúra legjelentősebb változását az 1835–45 között eltelt évtizedben figyelhetjük meg, amikor is az izraeliták népességen belüli aránya 3%-ról 6%-ra emelkedett, a katolikusoké pedig ugyanennyivel csökkent. Fontos megjegyeznünk, hogy a nagyarányú zsidó betelepülés nem egyedülálló, hanem országosan is ismert jelenség ebben az időszakban.

A református, evangélikus és görögkeleti egyházak helyzete a reformkorban számottevően nem változott. A három felekezet együttesen is a népesség mindössze 2,5–3%-át adta. 1835-ben az izraelita hitközség lélekszáma már felülmúlta a református egyház lélekszámát és így a második legnagyobb vallásfelekezetté lépett elő. A lutheránusok és pravoszlávok csekély, fél százalék alatti aránya arra utal, hogy ezek az egyházak a XIX. század első felében Gyöngyös vallásos életét lényegesen nem befolyásolták.

Hasonlítsuk most össze Magyarország és Gyöngyös vallásfelekezeti megoszlását a XIX. század elején!

Vallásfelekezet	Magyarország %-ban	Gyöngyös %-ban
Katolikus	60	94,7
Református	15	2,5
Evangélikus	9	0,19
Görögkeleti	13,5	0,41
Izraelita	1,7	2,15

A táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy Magyarország és Gyöngyös vallásfelekezeti megoszlása között lényeges különbségek voltak. Az

oppidum társadalma vallási szempontból szinte egynemű, az országé sokszínű, meglehetősen tagolt. Hasonlóság mindössze az izraeliták népességén belüli súlyában mutatkozott. Bár mindkettőt a katolikus többség jellemezte, az arányok közel sem voltak azonosak. Míg a nem katolikus keresztények Magyarország lakosságának 37,5%-át adták, addig Gyöngyösön össznépességén belüli arányuk 3% körül mozgott. Ez arra vall, hogy a XVI–XVIII. század megpróbáltatásokkal teli kora sem bontotta meg a mátraaljai város felekezeti homogenitását.

JEGYZETEK

1. Szakály Ferenc: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In.: Havassy–Kecskés (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984. 147–179.
2. Uo.
3. Danyi Dezső–Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás. (1784–1787) Bp., 1960. 66–67.
4. Schematismus venerabilis cleri agriensis ad annum 1821 Agriac, 1821.
5. Heves Megyei Levéltár IV–7/a/1. Öi. 555.
6. Nagy József: Eger története. Bp., 1978. 179.
7. Thirring Gusztáv: Városaink lakosságának kereseti viszonyai a 18. század második felében. Gazdaságtörténeti Szemle, 1901. 133–134.
8. Bél Mátyás: Heves megye ismertetése 1730–1735. Fordította és magyarázatokkal ellátta Soós Imre. Eger, 1968. 97–102.
9. Uo.
10. Heves Megyei Levéltár IV–7/a/1. Öi. 555.
11. Danyi–Dávid: i.m.
12. Faragó Tamás: A történeti demográfiai kutatások főbb forrásairól. In.: Erdmann Gyula (szerk.): Rendi társadalom – polgári társadalom. 2. Gyula, 1989. 442.
13. Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században In.: Magyarország története 1686–1790. 1. kötet. Bp., 46.
14. Soós Imre: i. m. 34.
15. Nagy József: i. m. 205.
16. Soós Imre: i. m. 38.
17. Wellmann Imre: i. m.
18. Bél Mátyás: i.m.
19. Johann Matthias Korabinsky: Geographisches-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Preßburg, 1786.
20. Vályi András: Magyarországnak leírása. Budán, 1799. 2. kötet, 81–82.
21. Danyi Dezső–Dávid Zoltán: i. m., és Schematismus.... 1821, 1825, 1835, 1845, 1855.
22. Nagy József: i. m. 270.
23. Heves megyei Levéltár Gyöngyös városi protocollum. XI. 301, 312–313.
24. Soós Imre: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975. 38–39.

25. Heves Megyei Levéltár IV-7/a/1. Öi. 555.
26. Szakály Ferenc: i.m.
27. Uo.
28. Schematismus venerabilis cleri agriensis ad annum... Agriae, 1825, 1835, 1845, 1855.
29. Megyei zsidóösszeírás 1835. Heves megyei Levéltár IV-7/b/6. 18.
30. Misóczki Lajos: Fejezetek Gyöngyös művelődéstörténetéből a közgyűjtemények tükrében. In.: Havassy-Kecskés (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984. 626–629.
31. Dezséri Bachó László: A gyöngyösi templomok története Gyöngyös, 1944.
32. Bél Mátyás: i.m. 102.
33. Dezséri Bachó László: i. m.
34. Faragó Tamás: i. m. 86–89.
35. Bél Mátyás: i.m.
36. Uo.
37. Uo.
38. Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Bp., 1851. 1. kötet 69–70.
39. Bél Mátyás: i.m.
40. Uo., Korabinsky: i.m., Fényes Elek: i.m.
41. Dezséri Bachó László: i.m.
42. Uo.
43. Cigányok összeírása 1765–1771. HmL IV-1/g.
44. Vályi András: i.m.
45. Dezséri Bachó László: i.m.
46. Uo.: 173.
47. Uo.: 21.
48. Klimó Pál: A gyöngyösi evangelicus, református 1876. évtől Helvét és Ágostai evangélikus egyesült protestáns egyház történetének vázrajza. Gyöngyös, 1891.
49. Dezséri Bachó László: i. m. 18.
50. Klimó Pál: i. m. 15.
51. Uo.: 148.
52. Uo.: 6.
53. Uo.: 13.
54. Fekete Lajos: Gyöngyös város levéltárának török levelei Levéltári Közlemények, 1932. 10/1933. 11.
55. Misóczki Lajos: i.m.
56. Dezséri Bachó László: i.m.
57. Misóczki Lajos: i.m.
58. Schematismus venerabilis cleri agriensis ad annum 1806 Agriae, 1806.
59. Uo. 1810.
60. Uo. 1821., 1825., 1835., 1845., 1855.
61. Vörös Károly: A magyarországi társadalom (1790–1848). In.: Magyarország története 1790–1848. 1. kötet Bp., 473–485

RÁCZNÉ HORVÁTH ÁGNES

A MAGYAR POLGÁROSODÁS EREDMÉNYEI ÉS DILEMMÁI A DUALIZMUS KORÁBAN

Abstract: (*Verbürgerlichung in Lengarn Nach 1867*) Die Autorin leitet die Abhandlung mit der historiographischen Sinnerklärung der Definition „Bürgertum“ ein. Sie betont, daß die bürgerliche Umwandlung ohne infrastrukturelle Umformung nicht stattfinden kann. Die Dynamik und Tiefe der Umwandlung steht in engen Beziehungen zur Vollentfaltung der bürgerlichen Freiheitsrechte. Die Verbürgerlichung in Ungarn entfaltete sich nach 1867, in der Epoche des wirtschaftlichen, gesellschaftlichen, wissenschaftlich – kulturellen Aufschwungs. Der Träger der Verbürgerlichung war die sogenannte Mittelklasse [Beamten, die Intelligenzschicht, Werkleute und Kaufleute (meistens jüdischen Ursprungs)]. Aber der Adelsstand betrachtete die die Modernisierung representierende bürgerliche Lebensweise, das Lebensideal für „nicht ungarisch“, und behandelte das Bürgertum oft mißtrauisch.

A) Polgárság, polgárosodás

A XIX–XX. századi gazdaság-, társadalom- és politikatörténet e két alapvető kategóriájának meghatározása, értelmezése a dolgozat egésze szempontjából elengedhetetlen. A „polgárság” definiálása, e definíció tartalma nem egyértelmű a történetírásban. Három szinten lehetne megfogalmazni, melyek összefüggnek, nem létezhet csak az egyik vagy a másik értelemben vett polgárság, ugyanakkor az egyes területeken belül jelentős eltérések lehetnek.

Először is értelmezhetjük, mint gazdaságtörténeti kategóriát. Ebben az esetben a polgárság azon emberek csoportja, akik sajátos tulajdonosi, piaci helyzetükből adódó meghatározott érdekekkel rendelkeznek. A polgárok tehát a piaczgazdaság szereplői, vagy tulajdonosi, vagy munkavállalói minőségben, esetleg egyszerre mindkettőben, s az itt elfoglalt hely alapján képződnek a polgárság különböző csoportjai.

Másodszor a polgárság műveltségi kategóriaként jelenik meg. Olyan emberek, akik meghatározott iskolázottsággal, műveltséggel rendelkeznek, örökölt vagy a foglalkozással megszerzett presztízsük van. Ebben az érte-

leben beszélhetünk polgári létformáról, gondolkodásmódról, műveltségről (természetesen a polgárságon belül itt is jelentős a differenciálódás), vagyorról. A gazdaságban elfoglalt hely és a műveltség összefügghet, de lehetnek eltérések is a két kategóriában, pl. egy gyártulajdonos lehet fontos gazdasági szereplő, noha műveltsége, életvitele nem feltétlenül felel meg a „polgári” elvárásoknak.¹

Harmadszor a polgárság politikai kategória is: a polgár politikai, gazdasági és egyéni szabadságjogokkal rendelkező egyén. Ha csak ez a meghatározás szolgálna az értelmezés alapjaként, az athéni polgárok vagy a középkori szabad városok polgárai is megfelelnek ennek a kritériumnak. A modern értelemben vett teljes jogú polgárok egyéni és kollektív jogai már a XIX. században sokkal szélesebbek, mint a megelőző korokban.²

A polgárosodás folyamatának értelmezése hasonló problémákat vet fel, mint a polgárság meghatározása. Jelentheti egyrészt, hogy olyan társadalomról van szó, mely piaci viszonyok között az iparosodás és az urbanizáció korát éli, melyben a tulajdonosi réteg a társadalom egészéhez viszonyítva egyre szélesebb méreteket ölt, illetve a tulajdonos-bérből élő, bér munkás viszony válik meghatározóvá a gazdasági szférában. A polgárosodást a létező tulajdonosi rétegen kívül befolyásolja az adott társadalom gazdasági tőkéje (a lakosság mekkora hányadának van lehetősége arra, hogy valódi tulajdonossá váljon, vagy tulajdont szerezhessen), s az a társadalmi tőke,³ mely a tulajdonossá válás igényében rejlik.

A polgári átalakulás nem mehet végbe jelentős szintű infrastrukturális váltás nélkül, mert ez nem csupán a gazdasági fejlődés alapját jelenti, hanem az urbanizációét és az információ-ismeretáramlásét is egyben. Az infrastrukturális fejlődés teszi lehetővé Nyugat-Európa polgárosodásban élenjáró országaiban, hogy az urbanizációs találmányok, előnyök ne csupán a városokra korlátozottan, hanem a vidéken is teret nyerjenek. Ez nem jár együtt a településszerkezet átalakulásának megakadással, a városiasodás leállásával. A falun-városban élők arányának megváltozása a város javára továbbra is meghatározó marad.

A polgárosodás folyamata más megközelítésben a polgári létforma térhódításával egyenlő. Mit jelent ez? Azt a minimális műveltségi szintet, melyhez minden esetben minimum programként kapcsolódik az analfabétizmus felszámolása. A polgári műveltséget nem lehet egy szóval meghatározni – teljes körű elemzése most nem is feladatunk –, a dolgozat szempontjából ez esetben értelmezése a polgári életforma, (munka, lakás, életkörülmények) a kifinomultság, jólét és információ fogalmakkal lehetséges. Az információ – ma már tudjuk – hatalom. A polgárosodás folyamatának egyik legjellemzőbb vonása az ismeretáramlás felgyorsulása. Érvényes ez a gazdasági ismeretektől kezdve az új szokásjogra, kultúrára, az élet minden területére.” A pol-

gárosodás ütemének és mélységének megfelelő fokozatosságban szétválík egymástól a munkahely és a lakóhely, a közélet és a magánélet színtere, elkülönül az üzleti központ...”⁴ A lakások területén nagy a differenciálódás a gazdasági háttérnek megfelelően, de minimálisan két szoba kell egy polgári családnak. A család óriási változáson megy keresztül, a sokgenerációs együttélés megszűnik, általánossá válik, hogy egy családban csak a szülők és a gyermekek élnek együtt. Ennek megfelelően változik a családon belüli munkamegosztás is. A polgári létforma bizonyos szintjétől kezdve nélkülözhetetlen a cselédtartás. A jólét viszonylagos fogalom – általában szorosan összefügg a vagyonnal, de vannak ellenkező példák is: óriási vagyonnal rendelkező nagypolgári családoknál a puritanizmus legszélsőségebb megnyilvánulása is megfigyelhető.⁵

Végül, de nem utolsó sorban a polgárosodást meghatározhatjuk úgy, mint azt a társadalmi-politikai átalakulást, melyben egy meghatározott politikai közösség sikeresen leküzdí a feudális viszonyokat és a polgári szabadságjogok egyre szélesebb körének biztosításával a jogegyenlőség megteremtéséhez vezet. Ezek a polgári jogok az állam és az egyén, az egyén és a közösség egymáshoz való viszonyának megoldásaként a polgári társadalom szülöttei. A modern állampolgári jogokat Európában a felvilágosodás alakította ki, és az első polgári alkotmányokban nyertek megfogalmazást.⁶ Ez az értelmezés a polgári átalakulás két sarokpontján nyugszik. Az egyik szerint minden egyénnek azonos kell, hogy legyen a viszonya az államhoz (jogegyenlőség), ezzel megszünteti a rendiséget. A másik döntő mozzanat, hogy az állam fennhatósága nem terjed ki a társadalmi-gazdasági élet minden szférájára (ez a civil társadalom és az állam szétválása).⁷ A felvilágosodás először fogalmazta meg az emberi jogokat. Célja az volt, hogy körülírja azokat az emberi és társadalmi viszonyokat, ahol az állami beavatkozást meg kell szüntetni, vagy korlátozni kell. Ez az autonómia a magántulajdonnal rendelkező polgár autonómiája lett, a tulajdon szentségét és sérthetlenségét jelentette.

A tulajdon szabadsága mellé további jogokat is alkottak, mint a lelkiismereti, vallásszabadság, gyülekezési szabadság, gondolat-, sajtószabadság, tanszabadság, személyi szabadság. „Az emberi jogok fogalma tehát szabadságjogokként és kizárólagosan az egyéneknek az államhoz való viszonya meghatározásaként jött létre.”⁸ A XIX. század második felében az emberi jogok helyett egyre inkább az állampolgári jogok elnevezés válik uralkodóvá. A meghatározás módosulása fontos eszmei változásra utal: az államelmélet a jogokat egyre inkább úgy értelmezi, mint az állam által polgárai számára biztosított jogokat. A jogpozitivizmus a jogi normákon kívül nem ismer el állampolgári jogokat. A pozitívista jogértelmezés térhódítása jelentősen kibővítette az állampolgári jogok katalógusát. Az előzőek mellé beke-

rült már a XIX. században a választójog, a szociális biztonsághoz való jog, az állampolgári kötelességek (adófizetés, honvédelem, szabályok betartása), a XX. században a munkához való jog, a panaszjog is. „Az állampolgári jogok értelmét, szerepét, politikai funkcióját nem lehet logikai úton »kitalálni«. Az állampolgári jogok eszméi koronként változó funkciót töltek be, és ehhez képest megítélésünkben is alapvető módosulások következtek be. Hamis tehát minden olyan kép, amely az állampolgári jogokat valamiféle minden emberi társadalomban általános emberi jognak akarja feltüntetni, és minden országban, minden társadalmi rendszerben egyformán számon akarja kérni.”⁹ Az emberi jogokkal kapcsolatos eszmék ugyanakkor sohasem szorultak teljesen háttérbe. Ezek az eszmék általában az ellenzék programjában, az állammal szemben megfogalmazott újabb követelések formájában jelentkeznek.

Összefoglalva: a polgárosodás olyan gazdasági, társadalmi, politikai folyamat, melynek során meghatározóvá válik a piacgazdasági szerepvállalás, a feudális szokásjogot új értékrend váltja fel, és a jogegyenlőség alapján a társadalom egyre nagyobb csoportjai vívnak ki, kapnak meg olyan jogokat, melyek révén a döntési folyamatokba (legyenek azok gazdaságiak vagy politikaiak) érdemben be tudnak kapcsolódni.

B) A gazdasági fejlődés

• 1867-et követően a magyar gazdasági, társadalmi, politikai életben egy eddig még nem tapasztalt, hosszú, békés, felfelé ívelő szakasz következett. Ez a gyors ütemű fejlődés kisebb megtorpanásokkal ugyan, de egészen az első világháború kitöréséig tartott.

A 1867-es Kiegyezéssel megteremtett politikai stabilizáció elsöpörte a tőkés fejlődés utolsó nagy akadályát is, és a XIX. század utolsó harmadában rohamos ütemben kapitalizálódott a magyar gazdaság. A tőkés fejlődés adott állapota és a fejlődés lehetősége, valamint üteme között óriási különbség volt, mely feszültséghez vezetett a gazdaságban éppúgy, mint a politikában. A gyors gyarapodás ténye azonban vitathatatlan volt.

Az 1860-as évektől a XIX. század végéig Magyarország a gyors ütemben fejlődő európai országok közé tartozott. Kb. három évtized alatt teremtette meg az ipari forradalom feltételeit és hozta létre a modern, monopóliumokra épülő nagyipart. A nemzeti jövedelem átlagos évi növekedési rátája meghaladta a 3%-ot. Kedvező előzmény volt, hogy a tőkés rendszer gazdasági, társadalmi, és jogi feltételei a kelet-európai fejlődéshez képest viszonylag korán, a század derekán létrejöttek. Az 1848-as polgári forradalom és az 1853-as úrbéri pádens radikálisan felszámolta a jobbágyrendszert. Ez a régió lehetőségeihez képest jó lehetőséget teremtett a tőkés vállalkozás, a tőkebe-

hatolás számára, megteremtette az új tulajdonosi réteg egy jelentős csoportjának létalapját, és a tőkés gazdasági fejlődéséhez elengedhetetlen szabad munkaerőt.

A Nyugat- és Közép-Európában kibontakozó és teret nyerő ipari forradalom viszont a modernizáció két igen lényeges – Magyarországon csak nehezen megteremthető – feltételét hozta létre: a piacok dinamikus bővülését, és a termeléshez elengedhetetlen tőke és munkaerő importját.

A hitelszervezet kiépülése, a közlekedés, a mezőgazdaság modernizálása, az új iparszerkezet kialakulása csaknem egyidejűleg, egymást erősítve történt.

Tekintsünk át néhány gazdasági adatot, mely a dualizmus korszakában igazolja mindezt az óriási fejlődést, és mutatja a polgárosodás mélységét is. A gazdasági növekedésre vonatkozó adatok Berend T. Iván, Ránki György és Hanák Péter tanulmányai alapján feldolgozottak, hozzáférhetők.¹⁰

A gazdasági mutatókat a polgárosodás szempontjából két csoportban vizsgáljuk: egyrészt az anyagi gyarapodást, másrészt a foglalkoztatottságtulajdonosi arány változását tekintjük át röviden. A három évtized alatt a befektetett 7 millió korona egyharmada a mezőgazdaságba került, 40%-át a közlekedésre, 15%-át egyéb beruházásokra fordították. Legjellemzőbb a vasúthálózat növekedése, mely alapvető modernizáló tényező volt a gazdaságban és a társadalomban egyaránt. 1886-ban 2158 km, 1890-re 3000 km, 1896-ra 13 141 km hosszú volt a vasúti pálya az országban.

A bankintézetek száma	1867-ben	11,	1896-ban	156;
takarékpénztárak száma	1867-ben	29,	1890-ben	455;
lakóházak száma	1869-ben	2,5 millió,	1890-ben	3 millió;
a teljes banktőke	1867-ben	8,5 millió Ft.,	1890-ben	48 millió Ft. ¹¹

A XIX. században hosszú ideig a mezőgazdaság volt mind a befektetés, mind a felhalmozás fő területe. A polgárság jelentős része számára a föld volt a legbiztosabb befektetés (bár ezt nem csupán gazdasági okokkal magyarázhatjuk!). A hitelszervezet tevékenységének középpontjában is sokáig a mezőgazdasági hitelnyújtás és az ott képződött nyereség összegyűjtése állt. 30 év alatt öt európai méretű nagybank és ezekhez kapcsolódva mintegy 3000 kisebb bank volt az országban. Az 1870-es évek végétől a banktőke egyre nagyobb mértékben vállalt részt iparvállalatok alapításában, finanszírozásában.

A 1873–75-ös gazdasági válságot követően radikális változás zajlott a gazdasági szerkezetben belül. Az ipari forradalom kibontakozása és tetőzése megváltoztatta az alapozó szakaszban (1830–67–73) uralkodó fejlődésmentet és gazdaságpolitikai irányzatot. Az agrárius irányzatot védő földbirtokosok és a burzsoázia között megbomlott a kezdeti idők szövetsége, egyre nyilvánvalóbbá vált eltérő érdekeltségük.¹²

A gazdasági szereplők változásáról az 1/a., 1/b. táblázat alapján kaphatunk képet. Teljesen egyértelmű a gazdaságon belüli súlyponteltolódás, hiszen a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 11%-kal csökkent, míg az iparban foglalkoztatottaké 13,3%-kal nőtt. Mérhető lett a közalkalmazottak, házicselédek, alkalmi munkások rétege is. Ennél is szemléletesebbek talán azok az arányok, melyek a mezőgazdaságban, illetve az iparban és kereskedelemben a tulajdonos–foglalkoztatott (bérmunkás) megosztottságot mutatják.

A mezőgazdaságban dolgozók	35%-a kb. 2 millió fő önálló 65%-a kb. 3,5 millió fő munkás;
az iparban, kereskedelemben dolgozók	31%-a kb. 640 ezer önálló 5,6%-a kb. 100 ezer tisztviselő 63,4%-a kb. 1 300 000 munkás.

Az alapvető szektorok keretei között új arányok jönnek létre: a feudális gazdasági–tulajdoni rendszerhez képest jelentős mértékben megnőtt a tulajdonnal rendelkezők, az önálló „gazdálkodók” száma.

Az 1/b. táblázat az MSK 1910-es adataira támaszkodva szintén a tulajdonosi réteg megjelenését, kiszélesedését mutatja. A társadalom kb. 50%-a tartozik ennek alapján a már megfogalmazott kritériumok szerint a polgárság körébe. (E megállapításnál természetesen csak a gazdasági mutatókat vettük figyelembe.)

Az anyagi gyarapodás és a foglalkoztatottsági–tulajdonosi mutatók alapján megállapíthatjuk, hogy a dualizmus gazdasági fejlődése megteremtette Magyarországon a polgárosodás gazdasági feltételeit.

C) A társadalmi fejlődés

A gazdasági szerkezetváltás a társadalomban is ezt a folyamatot vetítette előre. A polgári átalakulás általános mozgástendenciája: a tőkés viszonyok uralkodóvá válása, a régi társadalom hagyományos elemeinek háttérbeszorulása, illetve új csoportok, rétegek felemelkedése a magyar társadalom fejlődésében is érvényesült.

Az 1910-es statisztikai adatok alapján Magyarország lakóinak száma: 20 886 487 fő – ez a dualizmus korszakában 1850-hez képest csaknem duplázódást jelent az akkori 13,2 millióhoz képest.¹³ A demográfiai robbanás, mint azt szerte Európában megfigyelhettük, elmaradhatatlan kísérője, feltétele az ipari forradalomnak. A 2. táblázat a társadalom szerkezetét mutatja.

A tömeges kivándorlás és a magas halálozási arány ellenére a lakosság gyors gyarapodása elsősorban a polgárosodásnak, az anyagi javak gyarapodásának és a tudomány eredményeinek köszönhető. A polgári állam – létfeltételeiből következően – magasabb szintre fejlesztette az oktatást, az

egészségügyet. Amit ma közoktatásnak és közegészségügynek nevezünk, alapjaiban a dualizmus korában épült ki.

Nagyon fontos az urbanizációs mutató: a városok lakosságának száma csaknem megduplázódik, míg a vidék lakossága csupán negyedével nő.

A magyar társadalom szerkezete tükrözi azt az átmeneti állapotot, mely a gazdaságban is megfigyelhető: a feudális és a polgári társadalom elemeinek együttélését. A nagy törésvonal az urak és az oda nem tartozók között volt: ez nem egyszerű vagyoni tagozódást jelentett: a birtok vagy a pénz mellé származás, rang vagy minimálisan érettségi – mint műveltségi cenzus – is szükséges volt. Az úri társadalom és a parasztokból, iparosokból, munkásokból, cselédekből, szolgákból álló „alsóbb” néposztályok között az átmenet elvileg lehetséges ugyan, de csak a századfordulóra kezd kialakulni a szakképzett munkásokból, művezetők, tanítókból, köztisztviselők, egyre szélesedő kispolgári réteg.¹⁴

Az „urak” társadalmi is éles belső határvonalakkal tagozódott arisztokratákra, nagybirtokosokra, dzsentrikre – nemesekre és bank-tisztviselőkre – iparos nagytőkésekre, -polgárokat. A századfordulón már viszonylag nagy a mozgás a nemesség és a polgárság között, de a különbség még a két világháború közötti időszakban is létezik.

Újabb határvonalak épülnek a „polgári normák” alapján: elkülönül – bár nem olyan mereven, mint az imént említett csoportok – a tulajdonosok és a tulajdonnal nem rendelkezők, a falusi parasztok és a városi munkások csoportja is. E törésvonalak, éppen a szabadversenyes kapitalizmus egyik eredményeként viszonylag könnyen átláthatók.

Témánk szempontjából nem jellemző a nemzetiségi hovatartozás, ezért a nemzetiségi megoszlásra külön nem térünk ki. Ami viszont nem kerülhető meg, az a különböző társadalmi csoportok nagyon rövid jellemzése elsősorban Hanák Péter, Gergely András és Szász Zoltán munkáira hagyatkozva.¹⁵

Az arisztokrácia a birtokaira, címeire és 1867-re támaszkodva megőrizte vezető szerepét Magyarországon. Ez a réteg adja az országos méltóságok túlnyomó részét: a főrendiház tagságának zömét, a diplomatákat, minisztereket, főispánokat, a parlamenti pártok központi magját. Jelen voltak minden nagyvállalat, egyesület, tudományos vagy jótékonyági társaságban – általában nem is egyben. Megtaláljuk képviselőiket a művészet közelében, – pártolóként vagy aktív művészként, de a radikális irányzatok soraiban is. Az arisztokrácia valódi gazdasági, társadalmi, politikai befolyással, presztízzsel, hatalommal rendelkezett, és bár hatalma javarészt múltjában gyökerezik, az arisztokrácia nagyon fontos, sokszor példaértékű szerepet töltött be a haladásban, a polgári átalakulásban.

A nagybirtokosok meghatározó részét az ezerholdasok, a dzsentri felső rétege alkotta, kb. 4–5000 család. Egy szűkebb részük be tud kapcsolódni a

tőkés fejlődésbe: gazdaságát mintagazdasággá, jól működő, fizetőképes, modern birtokká alakítja. A többség azonban a tőke (anyagi, kulturális, mentalitásbeli) hiánya miatt erre képtelennek mutatkozott. Gondolkodásukat, életmódjukat a hagyomány szabályozta – és történelmi érdemeikre való hivatkozással a helyi – középszintű hatalmat kívánták birtokolni – és kézben is tartották azt.

A nagypolgárság kisebb hányada a betelepedett német-osztrák iparosokból, nagykereskedőkből került ki, míg a bázisát a néhány évtized (XIX. század elejétől) alatt meggazdagodott zsidó bankár, nagyiparos és kereskedő kb. 50 család adta. Gazdasági hatalmával még nem volt összhangban társadalmi, politikai befolyása. Ezt a hatalmat nem személyesen, az első vonalból, hanem inkább közvetetten gyakorolta: a kormánypárti vezetőgárdán, az állami pénzügyek irányításán, sajtóvállalatain, gazdasági szervezetein keresztül. Az igazi „úri világ” bár elismerte az „újgazdagok” gazdasági potenciálját – valójában nem engedte sorai közé a vásárolt címek, birtokok ellenére sem. Belső társadalmi körét az ipari és kereskedő polgárság, a nagypolgári értelmiség, a tudós- és művészvilág felé építette ki, mely nemzetiségi összetételében, gondolkodásmódjában hasonló volt a nagypolgárokhoz.

A középosztály a nyugati polgári fejlődésben egyértelmű fogalmat takar: a polgári eredetet, érdek- és tudatazonosságot. A magyar középosztály – máig is sokak által kutatott jelenség – az egyik legjellemzőbb mutatója a kettős társadalomszerkezetnek. Ide tartozik a dzsentri jelentős, kis egzisztenciával rendelkező része: 1867 támasza, a konzervativizmus védőbástyája, a hagyomány, a tradíciók, a nemesi kiváltságok őrzője. Bár anyagi helyzete korántsem emeli az igazi vagyonosok sorába, öntudata, vezető szerepébe és elhivatottságába vetett hite megkérdőjelezhetetlen. Ugyanakkor a középosztályhoz tartozik – bár az úri középosztály nem tekintette hozzátartozónak – a tisztviselői kar zöme, az értelmiség, az iparos-kereskedő polgárság, mely nem elsősorban a hagyományok és címek, hanem a teljesítőképeség alapján akarja helyét megteremteni a társadalomban és a politikában egyaránt. Származását tekintve ezt a réteget javarészt zsidó családok alkották, amelyek tagjai érvényesülésüket tanulással, munkával igyekeztek megalapozni.

A parasztság külső jegyeiben is eltér a társadalom többi rétegétől. Bár a kapitalizálódás felbomlasztotta a feudális társadalom egyik meghatározó szegmensét, és a differenciálódás egyre látványosabb a birtokos parasztok, mezőgazdasági munkások és cselédek között, mégis ez a legnehezebben mozduló társadalmi csoport. Elkülönül a gazdag-, a közép- és a szegényparasztság – bár ezen kategóriák kritériumait nagyon nehéz, szinte lehetetlen adekvát módon meghatározni. A hagyományos életformát, szemléletmódot legtovább a parasztság őrzi – a „fejlődés vívmányai” – csak nagyon lassan jutnak el ehhez az óriási tömeghez.

A munkásság a gazdasági szerkezetváltozásnak az ipar előretörésének köszönhetően gyorsan növekvő csoportot képez. Kb. 1 millió főt sorolhatunk ide. Különösen gyors a nagyipari munkásság létszámának gyarapodása. E rétegen belül kiemelkedik a külföldiek nagy száma: osztrák, német, cseh, morva munkások jelentős aránya és szerepe. A robbanásszerű ipari fejlődés – a kettős szerkezetváltás miatt magas szinten valósult meg a gyáripar és a munkások üzemi és területi koncentrációja. A munkások életmódja érdekesen ötvözi a polgári és a paraszti elemeket (elsősorban a Magyarországról származó munkások körében) bár egyre szembetűnőbb a polgári kultúra: lakás, higiénia, műveltség, öltözködés stb. térhódítása.

A dualizmus társadalmát tehát sajátos kettősség jellemezte. A század utolsó harmadában felbomlott a feudális társadalomszerkezet, a régi osztályokat a tőkés gazdasági átalakulás átformálta és összekapcsolta az új polgári elemekkel, anélkül, hogy a társadalmi elkülönülés régi kereteit, tudati formáit ténylegesen feloldotta volna. A feudális maradványok a társadalom kevésbé rugalmas elemeiben hosszú ideig töretlenül tudják tartani magukat, ennek következtében a feudális eredetű régi és a modernizációval megjelenő egyre szélesedő polgári rétegek között alapérdekeikben közös, mégis nagyok sok súrlódást, „feket” tartalmazó együttműködés jött létre.¹⁶

D) A politikai szabadságjogok fejlődése

A szabadságjogok az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban javarészt megszülettek, de intézményesülésük az önkényuralom éveiben jó részt megakadt. Az 1867-es, 1868-as osztrák–magyar–horvát kiegyezéseket követő konszolidációval a szabadságjogok fejlődéséhez kedvezőbb lehetőségek nyíltak. A következő fél évszázad folyamán a szabadságjogok intézményrendszere valóban kialakult, de ez a folyamat sem volt mentes az elmentmondásoktól. A szabadságjogok fejlődését meghatározták a kor színvonalán készült törvénytervezetek, a társadalmi mozgalmak és a végrehajtásért felelős állami szervek.

Az emberi jogok történetileg egyre bővülő területeket ölelnek fel. A kapitalista gazdasági-társadalmi rendszer megszilárdítása érdekében Magyarországon központi kérdéssé vált a magántulajdon szentsége éppúgy, mint az ember élethez, szabadsághoz való joga. Ezek az „alapjogok” jelentős differenciálódáson mentek keresztül a polgárosodás folyamatában.

E „szakosodás” termékeként már 1848-ban Magyarországon is elismertté vált a tanszabadság, a személyi biztonság, a letelepedési szabadság, a lakás sérthetlensége, levél- és távirattitok védelme stb.

A gazdaságszerkezet teljes átalakulása, az urbanizáció és az általános műveltségi szint vívmányai jelentős mértékben kitágították az emberi-politikai közösségek hatótereit.¹⁷

A politikai szabadságjogok érvényesülésének határait a jogszabályok, a mindenkori kormányzati gyakorlat, a politikai légkör jelölték ki.

Az 1848-as népképviselői választójogi törvény Európa egyik leghaladóbb törvénye volt. Azt, hogy a társadalom csak viszonylag kis százaléka tudott ezzel valóban bekapcsolódni a politikai döntéshozatalba, nem a törvény, hanem a „polgárok” gazdasági helyzete magyarázza.

A politikai szabadságjogok nagyon szoros kapcsolatban voltak – vannak – egymással. Sokkal szorosabb ez az összefonódás, mint az emberi jogok esetében. Az egyik politikai szabadságjog hiánya vagy korlátozása a másik hatását is lerontotta, míg biztosítása a többire is előnyös lehet.

A gondolat szabadság teljes mértékben érvényesült azon római jogon alapuló felismerésre hagyatkozva, hogy a gondolat tartalmát az állam nem képes értékelés alá vonni.

A sajtó- és a szólásszabadság biztosítása már nem ennyire egyértelmű. A sajtószabadság ténylegesen megszületett a Nemzeti dal engedélyezés nélküli megjelentetésével, de ilyen formájában nem maradhatott fenn. A sajtószabadság teljes körű érvényesülését a törvény két kitétele korlátozta: egyik a lapalapítás és nyomdafelállítás vagyoni biztosítékhoz kötése, a másik, hogy a sajtóbüntettek magas büntetéssel sújtotta, pl. felségsértés esetén 6 év fogság volt a kiszabható ítélet.¹⁸

A sajtószabadság deklarálásának következményeként szélesebbé vált a sajtótermékek és a publikációk köre. 1867-ben 80, 1869-ben 134, 1870-ben 164 magyar nyelvű lap és folyóirat jelent meg. 1886-ra a magyar nyelvű kiadványok száma meghaladta az 500-at, és több mint 200 idegen nyelvű lapot szerkesztettek.¹⁹ A kormány különféle eszközökkel szűkítette a sajtószabadságot. A protekcionista sajtópolitika bürokratikus és gazdaságilag segítette a kormánypárti lapok megjelenését, míg az 1901–1903 közötti időszakra összeállították a postai szállításból kitiltott hírlapok és más sajtótermékek hivatalos jegyzékét.²⁰

A gyülekezési és egyesülési szabadság biztosítására az egész dualizmus korszakban nem született törvény, csupán rendeletekkel szabályozták a jogokat. A gyülekezési jogot 1868-ban, 1898-ban, végül 1913 folyamán szabályozták. Mivel nem volt törvényben biztosítva a gyülekezési jog, ezért a gyűlések engedélyezése mindannyiszor a rendőrhatalóság discretionális hatáskörébe tartozott. A mindenkori kormányoknak ez kényelmes megoldás volt az erősödő nemzetiségi, agrár- és munkásmozgalmakkal szemben.

A gyülekezési jog területén a klubok átmenetet képeztek a gyűlések és az egyesületek között. Eredetileg a klubot időszakonként ismétlődő gyűlések

összességeként határozták meg.²¹ A résztvevők szempontjából azért előnyös, mert vezetőik mentesülnek az egyesületek vezetőinek jogi felelőssége alól.

Az egyesülési szabadság jogi rendezésének főbb időpontjai: 1873, 1875 és 1914, amikor rendeletekben szabályozták ezeket a jogokat. E rendeletek értelmében az egyesületek sokféle változatban jelenhettek meg a politikai-társadalmi-gazdasági életben. Egy egyesület léte alapszabályának közigazgatási láttamozásától függött, így a mindenkori hatalomnak a rendeletekkel való szabályozás is kiváló eszköz volt a kezében a nem-kívánatos szervezetek létrehozásának megakadályozására. Rendkívül sok példa van erre a honvédegyleti, a demokrata és a nemzetiségi egyesületek létrehozásának esetében.

Különösen kiemelkednek a rendeletek differenciált érvényesítésében a különböző szabadságjogok megvalósítására létrejövő egyesületek. Ezek közül azok, amelyek az oktatás, felsőoktatás, tudomány ügyét képviseli szabadon, lényegében korlátozás nélkül létezhetett, míg pl. a nemzetiségi anyanyelvet ápolók már nem tartoztak e körbe. Az értelmiségi alkotóműhelyként működő egyesületek állami támogatást is élveztek.

Az eltérő kormányzati kezelésben három alapvető megfontolás játszott szerepet. Az egyik a magyar és a nemzetiségi elit tűrési-összhangolási készsége. A másik, hogy a fővárosban az értelmiségieknek több engedményt kellett és lehetett tenni, mint a vidékieknek. Végül, de nem elhanyagolható körülményként a mindenkori politikai légkört kell figyelembe venni.²²

A munkához való jogot a XIX. század folyamán csak elméleti munkákban említik – tényleges törvényhozási eljárás vagy rendeletek ezzel kapcsolatban nem születtek.

A választójogi törvény 1848-tól 1874-ig Európa egyik legdemokratikusabb törvénye volt – míg az 1874-es szigorításokkal ezt az előkelő pozíciót el nem veszítette. Az általános titkos választójogot az 1918. I. néptörvény biztosította.

A nemzetiségi jogok, a nemzetiségi egyenjogúság kérdése Magyarországon, illetve a Monarchiában megkerülhetetlen volt. Az 1868-as Eötvös-féle nemzetiségi törvényt máig Európa egyik leghaladóbb, példaértékű jogszabályának ismerik el, mégis csupán elméleti értékű, mert a gyakorlatban a dualizmus időszakában ezeket az elveket sok sérelem érte.

Végül tekintsük át a vallás- és lelkiismereti szabadság szabályozását. A katolikus államvallás monopóliumát nem csupán más felekezetek, hanem saját liberális gondolkodású hívei is korlátozni akarták. Az állam és az egyház „nagy szakításának” éve Magyarországon 1894. Ez év decemberében szentesítette az uralkodó az 1894: XXXI. tc.-et a házassági jogról a XXXII. tc.-et a gyermekek vallásáról, a XXXIII. tc.-t az állami anyakönyvezésről.

1895-ben újabb fontos törvény született: az 1895. XVIII. tc. kimondja, hogy mindenki szabadon követhet bármely vallást, a politikai jogok gyakorlása nem függ a vallási hovatartozástól. Ezzel lényegében Magyarországon, jogi szinten teljessé vált a vallásszabadság.

1895-ben a törvény három szintet különböztet meg a vallások között: a bevett (római katolikus, református, izraelita, evangélikus, román, szerb, görögkeleti), az elismert (baptista, iszlám) és az el nem ismert vallásokat, mint a nazarénus, adventista. Az első kategória jogvédelmet és állami kedvezményeket élvezett, a harmadik a rendészeti kategóriába tartozott. A lelkiismereti szabadságot 18 éves kortól engedik gyakorolni.

A XIX. század végére Magyarországon az emberi-állampolgári jogok biztosítását törvény szavatolta. Ezáltal megszűntek azok a jogi akadályok, melyek a polgári átalakulást lehetetlenné tették volna.

E) a polgárosodás dilemmái a századfordulón

A polgárosodás akadályait a századforduló Magyarországon három szempontban lehetne röviden vázolni: voltak a polgárosodásnak gazdasági, társadalomszerkezeti és tudati gátló tényezői.

A gazdasági okok közül elsődlegesen a hazai tőke hiányát kell kiemelnünk. Bár mint láttuk, általában tőkehiányról nem beszélhetünk, de a honi tőke korlátozott volta a magyarországi tulajdonos réteg kiszélesedését és megerősödését akadályozta. Az 1867-ben szabad versenynek induló gründolási versenyben a csekély vagy semmilyen tőkével nem rendelkező vállalkozók nehezen vehették fel a versenyt a külföldi beruházókkal. A kettős szerkezetváltás azt a gyenge lábon álló, de mégis létező kis tulajdonnal, kis vállalkozásokkal rendelkező tulajdonosi réteget semmisítette meg, mely a szabadverseny közepette még élhetett, de a monopóliumokkal már nem vehette fel a versenyt.

A társadalom szerkezetében is voltak olyan gócpontok, melyek a klasszikus polgárosodást sokszor akadályozták. Magyarországon a feudális társadalomszerkezet lassan bomlott fel, erős maradványai anélkül, hogy beolvadtak volna, beépültek a polgári társadalmi struktúrába. Ez egy történeti-társadalmi és egy gazdasági meghatározó tényezőre vezethető vissza. A történeti előzményt tekintve: a tőkés viszonyok kialakulásának kezdetén lezajlott polgári forradalom nem változtatta meg gyökeresen a régi struktúra hatalmi viszonyait, a nemesi-földbirtokos osztály maradt továbbra is az uralkodó elit, belőle került ki a politikai vezetőréteg zöme. E történeti tényezővel szoros kölcsönhatásban van a gazdasági: a kapitalizmus hazai fejlődésmentete, a mezőgazdaság primátusa elősegítette, alátámasztotta a felemás átalakulást.

A parasztság helyzete alapvetően más, mint Nyugat-Európában. Az 1853-as úrbéri pátenst következében állandósul a feudális földbirtokszerkezet, és a törvény adta lehetőségek ellenére is igen csekély a földbirtokok mozgása. Bár a parasztság így személyes szabadságjogait megkapja, mentesül a földesúri függőségtől és szolgáltatásoktól, de kb. kétharmada teljesen kiszolgáltatott helyzetbe, sokszor létbizonytalanságba kerül.

Ennek oka egyrészt az, hogy ha földet kapott is, csak kevesen rendelkeztek elég tőkével a termelés beindításához, biztonságosságához, nehezen tudták korszerűsíteni birtokaikat. Sokszor a megszerzett földbirtok a család nagysága miatt alkalmatlan volt arra, hogy biztos megélhetést nyújtson.

Ha pedig csupán személyi szabadságát kapta meg, először az ipar fejletlensége, majd 1875 után saját képzetlensége miatt ez a réteg nem tud bekapcsolódni a modernizációba. Alkalmi vagy betanított munkásként tud elhelyezkedni, de a 80-as évek közepétől a férfiak helyett egyre inkább a nőket és a gyermekeket alkalmazzák az ipari üzemek is.

A polgárság származása miatt, asszimilációs törekvései ellenére is – nemzetidegen maradt. A német és zsidó többségű polgárság 1867-ben – ha ismét nyugattal hasonlítjuk – óriási hátránnyal indul: mindössze a társadalom 6–8%-át alkotja. Ez nagyon szűk társadalmi bázis a polgári átalakulás teljes végigvitelére. A polgárság idegensége nem csupán származásából adódott, hanem abból is, mert új elemként jelent meg egy tradicionális szerkezetben.

A tudati okok közül kettőre kell felhívunk a figyelmet. Először a nemzeti ideálkép megrekedésére.²³ A XIX. század utolsó harmadában a nemesi elit a modernizációban a polgári életmódot, életeszmenyt, gondolkodást nem tekintette magyarnak, magát a polgárságot gyakran bizalmatlanul, a nemzeti eszme árulójaként kezelte. Ez visszavezethető az 1849-67 közötti abszolutizmus időszakára, amikor az állam (mely intézményrendszerében egyre több polgári elemet tartalmazott) korlátozta a származással szerzett jogokat. Ebben természetes támasza, szövetséges volt a polgárság. Mivel az abszolutizmus a független magyar állameszménnyel állt szemben, a nemességnek nem kellett különösebben megerőltetni fantáziáját, hogy az „áruló” kifejezésig eljusson a polgársággal kapcsolatban. Annál is inkább, mert míg a középnemesség a passzív rezisztencia, a tőkehiány és korszerűtlen birtokpolitikája miatt egyre inkább elszegényedett, a polgárság, ha bizonyos korlátok között is, de gazdaságilag gyarapodni tudott.

Nehezebben megfogható az általános politikai kultúra színvonala. Ahhoz, hogy valaki „polgár” legyen, a megadott jogokkal élni kell tudnia, akarnia kell a döntéshozatalban való részvételt. Magyarországon évszázadokra visszamenően a társadalom maximum 10%-ának volt gyakorlata a politikai szereplésben, az érdekérvényesítésben. A társadalom túlnyomó többsége megszokta, hogy a döntések nélküle születnek meg, és jobbik esetben végre-

hajtóként veszik igénybe. Ezt a tudati gátat nyugati mintára, a hazai megváltozott körülményeknek együttesen is csak nagyon nehezen sikerül fokozatosan áttörni, vagy inkább csak oldani.

1/a. táblázat: Foglalkoztatottság Magyarországon 1869-1910

Gazdasági ág	1869	1910
Mezőgazdaság	75%	64,%
Ipar	10%	23,3%
Közalkalmazott	nincs adat	3,3%
Házicseléd, alkalmi munkás	nincs adat	6%
Egyéb	15%	3,4%

1/b. táblázat: Tulajdonviszonyok Magyarországon 1910

Gazdasági ág	Önálló	Tisztviselő	Munkás
Mezőgazdaság	35%	1%	64%
Ipar – kereskedelem	31%	5,6%	63,4%

Forrás: Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Gondolat, Budapest, 1975. 350.

2. táblázat: A lakosság szaporodása 1869-1910

Év	Magyarország lakossága		Budapest lakossága		A városok lakossága		A vidék lakossága		Magyarország mai területére számított lakosság	
	száma	szaporodás %	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
1869	15 509 455	–	270 685	–	2 059 406	–	13 450 049	–	5 011 310	–
1910	20 886 478	34,6	880 371	215	3 965 296	92,5	16 921 191	25,7	7 612 114	52

Év	A házasságkötések	A születések	A halálozások	A természetes szaporodás
	<i>évi átlaga 1000 főre</i>			
1880–1890	9,6	44,2	32,6	11,6
1900–1910	8,9	37,0	25,7	11,3

Forrás: Magyarország a Monarchiában. Budapest, 1975. 344.

JEGYZETEK

1. A „polgárság” fogalmának értelmezéséhez Max Weber: Gazdaság és társadalom. KJK. Bp. 1987. képezte az alapot.
2. Uo.
3. David Osborne – Ted Gaebler: Új utak a közigazgatásban. Kossuth, Bp. 1994. 65–90.
4. Hanák Péter: A Kert és a Műhely. Gondolat, Bp. 1988. 17.
5. Gyáni Gábor: Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. (Szerk.: Hanák Péter) Bp. 1992. 27–51.
6. 1789. Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata, valamint az 1791-es francia alkotmányban is szerepelnek ezek a jogok.
7. Alkotmánytan. Szerk.: Kukorelli István. Bp. 1992. 102.
8. I. m.: 103.
9. I. m.: 107.
10. Berend T. Iván–Ránki György munkái közül a Gazdaság és Társadalom című tanulmánykötet, Hanák Péter A Kert és a Műhely, Magyarország a Monarchiában című munkáit lehetne kiemelni a teljesség igénye nélkül.
11. Horváth Zoltán: Magyar századforduló. Bp. 1961. 30.
12. Hanák Péter: Magyarország története 1890-1918. Bp. 1978. 25–31.
13. Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Bp. 1975. 312.
14. I.m.: 355.
15. Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Bp. 1975.
- Gergely András – Szász Zoltán: Kiegészítés után. Bp. 1978.
16. Uo.
17. Pecze Ferenc: A politikai szabadságjogok kodifikálása és érvényesülése 1848-1918. In: A magyarországi polgári államrendszerek. Szerk.: Pölöskei Ferenc, Ránki György. Bp. 1981. 243.
18. I.m.: 243.
19. I.m.: 244.
20. I.m.: 245.
21. I.m.: 250.
22. I.m.: 252.
23. Kende Péter: Polgárosodás és nemzeti önkép. In: Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában? Bp. 1994. 180.

A 35. HARCKOCSIEZRED AZ 1956. OKTÓBERI ESEMÉNYEKBE

(Ez a tanulmány az OTKA T 025164. sz. pályázatának anyagi támogatásával készült.)

Abstract: (*Das 35. Panzerregiment in Verpelét nach 1956*) Die Abhandlung beschäftigt sich mit der Rolle des 35.-n Panzerregiments in Verpelét in der Epoche der Revolution 1956. Nach den Erinnerungen der Offiziere aus dem Regiment und nach archivarischem Material ist der Verfasser in den Besitz neuer, tatsaufdeckender Angaben gelangt. Das Regiment kam aus Miskolc nach Verpelét und nahm auch an den Ereignissen um Eger teil. Interessante Angaben werden über die Beziehungen zu den sowjetischen Truppen veröffentlicht. Die Wendung am 4.- November und ihre Wirkungen auf das Regiment (zum Beispiel Fluchten) werden auch analysiert und vorgestellt. Bis auf 1957 wurde die Gesamtstärke und die Disziplin wiederhergestellt. Die zum ersten Mal veröffentlichten Angaben sind unerlässlich bei der weitumfassenden Bearbeitung des Themas. (die Rolle der Region in der Revolution 1956)

Dolgozatunk alapját a verpeléti 35. Nehézharcokosi-ezred 1957. január 3-án kelt jelentése képezi, amely a Magyar Néphadsereg Vezérkari Főnökének parancsára az alakulat történetét foglalja össze az 1956. október 23. és december vége közötti időszakban. Munkánk elkészítésében segítségünkre volt három, a tárgyalt időben Verpeléten szolgálatot teljesítő katonatiszt, akiknek emlékei reményeink szerint valamelyes életet lehelnek a hivatalos dokumentum meglehetősen száraz lapjai közé. Ez úton mondunk nekik köszönetet az önzetlen segítségért, és az adatgyűjtés során elszenvedett fáradalmakért.

Dolgozatunk elején célszerűnek láttuk adatközlőinket bemutatni:

A hadműveleti tiszt: „Lakatosnak tanultam, de amikor fölszabadultam a környéken nem volt munka. Ezért mentem Paksról Pestre. Ott adódott a lehetőség, hogy tiszti iskolára menjek. 20 évesen bevonultam Tatára, a páncélostiszti iskolára. A kétéves iskola elvégzése után Miskolcra kerültem szakaszparancsnoknak, mint páncélos hadnagy.”¹

A titkos iratokat kezelő iroda vezetője, az úgynevezett T tisztt: „1949. áprilisában vonultam be az Esztergom tábori páncélos alakulathoz tényleges katonai szolgálatra. 1950. szeptemberig sorkatonaként szolgáltam. Akkor önként jelentkeztem tiszti iskolára. Tatára kerültem a Rákosi Mátyás Páncélostiszti Iskolába. 1951. szeptember 16-án, a 11 hónapos tiszti iskola sikeres elvégzése után avattak páncélos alhadnaggyá. Az avatás után Miskolcra helyeztek a 35. nehéz harckocsi és rohamlöveg ezredhez. Harckocsiszakaszz-parancsnokként kezdtem, majd a törzsszázad parancsnoka lettem. 1955-ben a T iroda vezetőjét leváltották, és az ezredparancsnok engem bízott meg, hogy a T irodát ideiglenesen vezessem. 1956-ban tehát a titkos anyagokat kezelő, és azokért felelős tisztt voltam az ezrednél.”²

Az ezred törzsfőnöke: „Gyulai születésű vagyok. 1928. november 6-án születtem. Ott végeztem el a hat elemít, utána különbözettel a négy polgárit is. Ez 1944 áprilisában volt, mert a bombázások, és a közeledő harci cselekmények miatt előrehozták az évvárót. Kadétiskolára szerettem volna menni Nagyváradra. Többen is voltunk, akik a katonai pályát választottuk volna, sajnós azonban olyan nagyok voltak az anyagi követelmények, hogy azt a család nem tudta vállalni. Így aranykalászos tanfolyamra kerültem, amit 1946-ban végeztem el, majd 1947-ben mezőgazdasági gépkészítői vizsgát tettem. Biztos megélhetésre volt szükség, már a család miatt is, hiszen apámat német nemzetisége miatt elvitték málenkij robotra, és ottmaradt Sahtiban, a Donyec medence egyik bányájában. Akik hazajöttek mondták, hogy meghalt hastífuszban. Hivatalos értesítést az óta se kaptunk. Amikor olvastam a Kossuth Lajos Katonai Akadémia toborzási felhívását, azonnal jelentkeztem. A jelentkezési lapomat maga Nyíri Sándor országgyűlési képviselő, a parasztpárt politikusa vitte fel Pestre. 1948. április 15-én kaptam meg a behívót Szekszárdra. A szekszárdi csapatgyakorlat már az akadémia előkészítője volt. 1948. októberében vonultunk be az akadémiára. Én a rohamtüzérséghez kerültem. Nem voltunk sokan. Társaim közül – Mórocz Lajos, Nagy Lajos, Csémi Károly, Kiss Sándor – később többen magas beosztásokba kerültek. 1949. július 17-én avattak fel alhadnaggyá, ami azt is mutatja, hogy az eredetileg 4 évesnek hirdetett akadémia tanulmányi idejét alaposan megrövidítették. Tisztté avatásom után a tatai Rákosi Mátyás Páncélostiszti Iskolára kerültem egy rövid időre, majd az aszódi önálló páncélos zászlóaljhoz helyeztek, onnan pedig ütegparancsnoki beosztásba Süttőre. Közben felvételiztem a különleges tanfolyamra, s ennek eredményeképpen 1950. novemberében a Szovjetunióba kerültem a Sztálin Páncélos Akadémiára. Egy éves előkészítő után kezdhettük el a négy éves akadémiát. 1955. augusztus 9-én végeztem harckocsizó, és gépkocsizó lövész magasabb képzettségű tisztként. Innen kerültem Verpelétre századosként.”

A 35. nehézharckocsi ezred 1956 októberében Verpeléten állomásozott. A Horváth István alezredes parancsnoksága alatt lévő alakulat hadsereg közvetlen egységnek számított, mert a Bérces Emil alezredes által vezetett gyöngyösi székhelyű 4. hadosztályt, melyhez a verpelétiak korábban tartoztak, 1956 nyarán feloszlatták. Az egykori hadosztályparancsnok a szerzővel folytatott beszélgetés során viszont úgy emlékezett, hogy a 18. páncéloshadosztály székhelye volt Gyöngyös, és nem a negyediké. Ezt az alakulatot oszlatták föl, s így kerültek a verpelétiak hadsereg közvetlen állományba.³ Bérces Emilnek ezt a közlését eddig ismert forrásaink nem erősítik meg.

Az alakulat Miskolcra került Verpelétre. Erre az eseményre az ezred egykori hadművelleti tisztje a következőképpen emlékezett: „Aldebrőn voltunk nyári táborban, és onnan már nem is mentünk vissza Miskolcra, hanem Verpelétre helyezték az egész ezredet. Az addig ott állomásozó ezred ugyanis nagyon rosszul szerepelt a szemlén. Nem megfelelő minősítést kapott, és akkoriban az volt a szokás, hogy amelyik ezred nem megfelelő, azt felosztatják. Ráadásul akkortájt kezdték a páncélosokat a városokból vidékre helyezni. Rongálják a kövezetet, mondták, meg a mozgatásuk is nagy feltűnéssel járt. Hát így kerültünk Verpelétre.”⁴ Nem kétségsbe vonva a visszaemlékező közlését úgy véljük, hogy a fentiekben kívül az 1953-ban, a hadseregben megindult leépítések is szerepet játszhattak a korábbi verpeléti alakulat felosztatásában.

Ugyanez az időszak az ezred hajdanvolt törzsfőnökének emlékezetében a következőképpen él: 1955. októberében, szinte a 35. nehézharckocsi-ezreddel együtt, melyet szintén akkor helyeztek ide Miskolcra, kerültem Verpelétre. A 4. gépesített hadosztály kötelékébe tartoztunk, amelynek központja Gyöngyös volt, parancsnoka pedig Bérces Emil alezredes.”⁵

Nem mindenben egyeznek a törzsfőnök által elmondottakkal a T iroda egykori vezetőjének emlékei: „1953-ban az alakulatot Verpelétre helyezték. Gyakorlaton voltunk a környéken, és a gyakorlatról már nem is mentünk haza Miskolcra, hanem egyenesen behúztak minket ide, Verpelétre. A lakatnya akkor még félkész állapotban volt. Telephely nem is volt, azt a lőszer-raktár területén helyeztük el ideiglenesen. A körülmények meglehetősen mostohák voltak.

„Az ezrednek 66 harckocsija és rohamlövege volt, – folytatta az egykori törzsfőnök – és rengeteg tisztje, hiszen minden harckocsi parancsnoka tiszt volt. 195 tiszt szolgált a harckocsi-ezrednél. A technikánk ISZ-2 nehéz harckocsiból és ISZU 122-es rohamlövegekből állt. Nemcsak nehéz fegyverek voltak, de a kezelésük is nagyon nehéz volt – szúrta közbe a T tiszt. Ezek még második világháborús típusok voltak, az sem kizárt, hogy harcoltak is ott. Sajnos a sebességváltó, a kihajtómű, és a motor kis teljesítményűek voltak. A kihajtóművön ugyan módosítottak, hogy nagyobb erőt fejtsen ki, de

az eredmény az lett, hogy egymás után robbantak szét a sebességváltók, mert nem bírták a megterhelést. Előfordult, hogy 11 harcocsival indultunk egy gyakorlatra, de csak egy ért oda, a többi útközben lerobbant. Jött a „tadó”, a hadosztály tanácsadója, egy szovjet ezredes, és kérdezte: „törzsfőnök, hol vannak a harcocsik? Lerobbantak – válaszoltam. Hát mit csinálnak maguk, hogy állandóan lerobbannak? Nem mondhattam, hogy ilyen technikát kaptunk, pedig ez volt az igazság.”⁶

A tisztek hangulata meglehetősen feszült volt, hiszen akkortájt napirenden volt a hadsereg csökkentése. Az állandó leszerelések nagy bizonytalanságban tartották őket. „Rengeteg tisztet leszereltek az ezredtől – idézi vissza a törzsfőnök. Szakaszparancsnokokat, kocsiparancsnokokat, technikusokat. A magasabb parancsnoki állomány zömében maradt, bár az én elődömet, a törzsfőnököt is leszerelték. Ugyanakkor sok új tiszt is került ide. Például Medvegy Mihály, az 1. Harckocsi zászlóalj parancsnoka. Rövidesen új ezredparancsnokot is kaptunk Horváth István alezredes személyében, akit Kalocsáról vezényeltek hozzánk”.⁷

A feszültséget az is fokozhatta, hogy „tishti lakások nem voltak, a nős tiszteknek a családjuktól távol kellett élni, ugyanakkor parancs volt arra, de a szolgálati szabályzat is előírta, hogy tiszt a laktanyában nem lakhat. Így aztán a községi tanács közbenjárásával kiközvetítettek bennünket házakhoz. A tanács felmérte, hogy hová, hány embert lehet elhelyezni. Tehát kint laktunk házaknál – emlékezett a T iroda vezetője.”⁸ „A tiszteket akkortájt magánházaknál helyezték el – mesélte a hadműveleti tiszt. Nekünk kellett fizetni az albérletet. Én például 100 forintot fizettem egy ágyért, ami egy fűtetlen szobában állt. Itt ismerkedtem meg a feleségemmel, és 1955 őszén megnősültem. Akkor lettem igazán verpeléti lakos.”

1956. október 24-én 03.15-kor a vezérkari főnök riadókészültségbe rendelte az ezredet. A parancsot 05.40-re teljesítették.⁹

„Ügyeletes tiszt voltam október 23-án, amikor kitört a forradalom, vagy ahogy később mondták ellenforradalom – emlékezett az egykori hadműveleti tiszt.”¹⁰ Éjszaka egy óra körül csörgött a telefon. Egy rejtjelezett távmondattal érkezett. A távmondatot leadó megkérdezte, ki vette a távmondatot. Megadtam a fedőszámom, és megkérdeztem, ahogy ez a szabályzatban volt, hogy ki adta az üzenetet. Ő is megadta a fedőszámát. Amikor a táblázaton azonosítottam melegelem lett. Közvetlenül a HM ügyeletes tábornoka telefonált. Azonnal visszahívtam, és megerősítettem a távmondatot. A HM igazolta is, és utasított hogy sürgősen fejtsem meg. A távmondattal a megfejtés után így szólt: Harci riadó. Készüljön fel menetire, Budapestre. Gondolkodtam, mi van, mert mi ott, abban a nem túl központi fekvésű faluban nem tudtunk semmit. Felhívtam az ezredparancsnokot, de előbb megint visszahívtam a HM-et, hogy igazolja a parancsot. A parancsnok utasított, hogy rendeljem

el a riadót, azonnal jön. Az alakulat megkezdte a riadó végrehajtását. Élesre málháztunk. Jött az ezred pk. az ezred besorolt a telephelyre és menetre kész volt. Ez volt az utolsó parancs. A tisztek pisztolyában éles lőszer, a harckocsikban úgyszintén. Aztán vártunk. Indulási parancs nem jött, így helyben maradtunk.”

Október 23-án jöttem vissza Pestről – idézi emlékeit a T tisz. Budapesti származású vagyok, rokonaim ismerőseim mind ott élnek. Ha tehettem, haza utaztam. Előző nap, október 22-én a Móricz Zsigmond körtéren sétálva, – azon a környéken laktunk – arra lettem figyelmes, hogy az újságárosok körül hatalmas tömeg verődik össze, és az emberek szinte verekednek az újságért. A Petőfi Kör valamelyik vitájáról volt benne tudósítás. Nekem 23-án reggel kellett szolgálatba lépnem, így az éjszakai vonattal hajnali fél ötkor érkeztem Verpelétre. Egész nap rendesen ment a munka. A Pestről később érkezett tisztek már felháborodott tömegről számoltak be, de különösebbet nem tudunk. 24-én hajnalban helyeztek bennünket riadókészültségbe. A kiértécsítők, – akkor még gyalog jártak – kijöttek, a tisztí állomány bevonult a szolgálati helyére. A katonák előkészítették a harci technikát, és megkezdtek a bemáhlázást. Felkészültek a menetre. Az alakulatnak három óra alatt kellett elérni a harckészültséget. Akkor két óra 25 perc alatt teljesítettük. A parancsnok összehívta a tisztí állományt a parancsnoki épület elé, és eligazítást tartott. Akkor rendelte el, hogy minden tiszt köteles a géppisztolyát is magához venni. Abban az időben nekünk nem volt kiadva a géppisztoly, csak oldal-fegyver, azaz pisztoly volt nálunk. Felvettük a géppisztolyainkat és a parancs szerint éles lőszert táraztunk. Egyelőre vártunk, mert más parancs, menetparancs nem érkezett. A zászlóaljnak besorolási rendben álltak az alakuló téren. Parancs azonban nem jött. Még a riadókörlet elfoglalására sem. Így hát maradtunk a laktanyában.

Ezekre az órákra a törzsfőnök másképpen emlékezik. „Október 24-én hajnalban helyeztek harckészültségbe bennünket. Behívtuk a tiszteket, de úgy emlékszem, hogy a technikát nem készítettük elő. Arra emlékszem, hogy hallgattuk a rádiót, és a rádióból lövöldözést lehetett hallani. Az ezredparancsnok által tartott eligazítást nem tudom pontosan felidézni. Arra sem emlékszem, hogy a Pestre vonulás szóba került volna. A riadókör szükséges munkák maradéktalan elvégzésére, a riadókörletbe való kivonulás pontos előkészítésére hívta fel a figyelmet. Arra is emlékszem, hogy ez alatt beszélgettek az emberek. Beszélgettek, és ugyanúgy éreztek, mint én, vagyis hogy valami változás szükséges, de ugyanakkor arra is határozottan emlékszem, hogy az ezredparancsnok kijelentette, az ezredet együtt kell tartani, fegyvert nem adunk ki.

Az ezred tehát maradt és várt. A honvédelmi minisztériummal kapcsolatot létesíteni szinte lehetetlen volt, ha mégis felvették a telefont, mindig az a

válasz érkezett, hogy a parancsnok döntsön saját hatáskörben belátása szerint. Az ezred jelentése csak egy október 24-i parancsnoki intézkedésről számol be: 21 órakor 20 fővel megerősítették a Mátravidéki Féművek gyárőrségét.¹¹

Október 25-én két távmondat is érkezett a vezérkari főnöktől. Az egyik alapján, amelyet 11.30-kor vettek, az ezred felkészült a Budapestről vidékre tartó, vagy a fővárosba igyekvő fegyveres csoportok lefegyverzésére, a másik értelmében pedig 15.15-kor a laktanyát címer nélküli nemzeti színű zászlóval lobogózták fel. A zászlót a kapura tűzték ki. 21 órakor 25 fős váltást küldtek a Mátravidéki Féművekbe. Hogy mi történik Budapesten és az országban, arról az ezred semmiféle hivatalos tájékoztatást nem kapott.¹² „Nem tudtunk mi semmit – emlékezett a hadművelleti tiszt. Az Ács Jancsi volt a Dunántúlon, és amikor visszajött, már nem volt vállapja meg sapkarózsája. Ő mondta, hogy nagy balhé van Budapesten.”

A törzsfőnök szerint: „a tisztek hangulatára október 24-e után a felszabadultság érzése volt jellemző, bár lehet, hogy ezt csak én láttam így, mert számomra az volt. Igaz, hogy nem ismertem a beszolgáltatások, a padlássöpörések, és a Rákosi korszak egyéb jellegzetességeinek gyötrelmeit, hiszen én azok alatt az évek alatt a Szovjetunióban voltam iskolán, s a rövid nyári szabadság alatt az ember egész mással volt elfoglalva itthon. De nem voltunk vakok. 5 évet töltöttem a Szovjetunióban. Rengeteget kellett tanulnunk, de azért volt időnk ismerkedni is. A nyelvet tökéletesen megtanultuk, lányoknak udvaroltunk, s azt láttuk, hogy a valóság egészen más, mint amit mondanak nekünk. Mert mit gondoljon az ember, ha hazafelé utazva egy állomáson a vonatot a helybeliek szinte megrohanják kenyérért. A büfékocsik ugyanis mindig fel voltak töltve. Azt is láttuk, hogy hogyan él a nép odakint, és az sehogy sem egyezett a propagandával. Persze erről még egymás között sem beszéltünk. Nem lett volna tanácsos, ha el akartuk végezni az iskolát. Fülek ugyanis mindenütt voltak. Nohát ezért volt nekem felszabadultság érzésem az októberi napokban. Reméltem, hogy valami jobb jön.”

Október 26-án az egri rendőrkapitányság értesítette az ezredparancsnokságot, hogy fegyveres csoportok tartanak Vercselét irányában Budapest felé. Az értesítés után, a vezérkari főnök parancsa szerint lezárták a településen átvezető utakat. A hajnali órákban, egy Tarnaszentmária irányából érkező, három tehergépkocsiból álló konvojt tartóztattak föl az útelzárók. A teherautók utasait, – 210 embert – lefegyverezték, és őrizetbe vették. 45 darab, különböző típusú puskát, és két pisztolyt koboztak el. A lefegyverzést 40 fő hajtotta végre két tiszt irányításával. Az akció során fegyveres összetűzésre nem került sor.¹³

„Én az egri úton voltam az útelzáróknál – idézi emlékeit a hadművelleti tiszt. Két harcokocsival mentünk. A tankok megálltak egymás mellett. Nem

szorosan, hanem az út két szélén, aztán keresztbe fordították a csöveket. Úgyhogy ott átmenni nem lehetett. De nem is jött arra senki.”¹⁴

A T tisztt a Tarnaszentmáriai útelzárók között volt. „Egerből a rendőrségtől jött az értesítés, hogy Mezőkövesden lefegyverezték a rendőrséget, és a fegyveresek Verpelét felé tartanak. Sötét volt, még amikor kimentünk a közvetlenül a laktanya mellett elhaladó Tarnaszentmáriai útra. Itt egy harckocsi az út mellé állt, a katonák pedig két oldalt az út menti árokba húzódtak. Nem emlékszem hányan voltunk. Amikor a Tarnaszentmária felől érkező gépkocsik elérték az árkokban lévő katonák sorfalát, a harckocsi kiállt az útra és feltartóztatta a menetet, ugyanakkor a katonák két oldalról a teherautók mellé lépve a gépkocsik elhagyására szólították fel az utasokat, majd az úton felsorakoztatták őket. Feltartott kézzel kellett bevonulniuk a laktanyába, ott vették el tőlük a fegyvereket. A motozásnál néhány fiatal gyerek zsebéből, ha hiszi, ha nem csúzli került elő. Azok is odakerültek az elkobzott fegyverek közé. 5 vagy 6 sorkatona is volt a csoportban, és ha jól emlékszem nyolc nő. Az egyik csecsemővel. A katonákat a fogdába vitték, a többiek szobákban meg a parancsnoki épület pincéjében lettek elhelyezve. Másnap parancsot kaptunk a fogva tartottak elengedésére. Hogy hova mentek tovább azt nem tudom. Sokan nem ültek vissza a teherautókra, hanem gyalog indultak a községen keresztül valamerre. A termelőszövetkezet párttitkára még meg is próbálta feltartóztatni őket, ami persze nem sikerült, és a laktanyából kért segítséget. Akkor mondtuk neki, hogy parancs érkezett a szabadon bocsátásukra.”

„A miskolciakat mi már vártuk – idézte fel a törzsfőnök. Elvettük tőlük a fegyvereket, és a legénységi étkezdében helyeztük el őket. Ott kaptak élelmet, – mi étkeztettük őket – de ágyakat nem tudtunk adni, mindenki aludt, ahol tudott. Két napig ott voltak. Utána jött ugye, hogy forradalom, mindenkit haza köll engedni. Akkor elengedtük őket. Engem küldtek, hogy közöljem velük, a kormány határozata értelmében szabadok. A fegyvereiket nem kapják ugyan vissza, de szabadon távozhatnak. Arra emlékszem, hogy én már sapkarózsa nélkül mentem be. Ujjongva fogadtak, hogy már nincs vörös csillag a sapkámon. A csoport fiatalokból állt, főiskolásokból, egyetemistákból. Nők nem voltak velük. Én legalábbis nem emlékszem, hogy lettek volna.”

Az ezredparancsnok a jelentés szerint is október 26-án rendelte el a sapkarózsák s a címerek levételét. Ugyanakkor utasította Beke Árpád hadnagyot, hogy két harckocsival vonuljon Egerbe, a megyei pártbizottság védelmére.¹⁵

Október 27-én, mint arról fentebb már beszámoltunk, a letartóztatottakat szabadlábba helyezték, és a három tehergépkocsit visszaindították Miskolcra.¹⁶ Ezen a napon megmozdulás volt a Mátravidéki Fémművekben. Hogy ez

pontosan mit jelent, azt a dolgozat alapjául szolgáló forrás nem említi, csak a tényt regisztrálja, és megemlíti, hogy 20 főt küldtek az események megfelelő mederben tartására. A gyárban megalakult munkástanáccsal való megegyezés alapján az objektum őrzését és védelmét az ezred vette át.¹⁷ Gyűlések és tüntetések voltak a környező községekben és Verpeléten is. Az alakulat mindenütt gondoskodott a közrend védelméről. A verpeléti tömeggyűlésre például az 1. zászlóalj személyi állományát vezényelték ki. Rendbontás nem történt. Az egyik résztvevő úgy emlékezett, hogy: „voltak ugyan akik hergelni akarták a népet, de hogy úgy mondjam, nem vették a lapot.”

A faluban semmiféle atrocitásra nem került sor. „A tanácselnököket leváltották. Lehet, hogy meg is fenyegették ezt nem tudom, de elképzelhető. A megalakuló forradalmi tanácsnak Répa János bácsi, azaz Molnár János lett az elnöke, őt választották meg” – idézte fel a hadműveleti tiszt.

Október 28-án az ezredparancsnok utasítására Verpeléten és környékén megalakult a nemzetőrség. Feladata a közrend védelme volt. Fegyvert a verpeléti laktanyából kaptak. Ezek nem hadipuskák, hanem a feltartóztatott miskolciaktól elkobzott, és a civilektől bevont fegyverek voltak. „Amikor a nemzetőrség megalakult, mi azokat, és csak azokat a fegyvereket adtuk ki nekik, amit a miskolciaktól elvettünk. Ezek nem voltak komoly fegyverek. Kispuskák voltak. Hadipuska nem volt közöttük. Ezeket adtuk ki Recskre, Parádra, meg ide Verpelétre is” – magyarázta a törzsfőnök.

Verpelét nemzetőrparancsnoka Pióker László főhadnagy lett. A nemzetőröket segítő Kovács Miklós főhadnagy 10 fővel járőrszolgálatot látott el a környéken. A hadműveleti tiszt az ezredparancsnok utasítására szintén a nemzetőrség állományába került. „Az én feladatom ez után az ezredparancsnok utasítására az volt, hogy a faluban ügyeljek a rendre. Én ki is mentem egy tisztársammal, Pióker Lászlóval. Ettől kezdve én csak rádión tartottam a kapcsolatot a laktanyával. Hogy miért esett rám a választás, gondolom, mert akkor még legényember voltam, jól futballoztam, így ismertek a faluban, talán mondhatom, hogy a sport révén népszerű voltam.”¹⁸

„A Pióker is focizott – emlékezett a T tiszt. A futballmeccsek eseményszámba mentek a faluban. Egy-egy mérkőzésen nagyon sokan kint voltak. A focistákat mindenki ismerte és tisztelte. Talán ezért esett a parancsnok választása őrá.”

Minthogy a felsőbb parancsnokságoktól csak elvétele kaptak információt, az ezredparancsnok úgy döntött, hogy tájékozódás céljából Budapestre küldi Gubacs Gábor, és Kalocsai Tamás főhadnagyokat.¹⁹

Október 29-én a Honvédelmi Minisztérium utasítására az elvtárs megszólítást bajtársra cserélték. A környező községek kérésére az alakulat több teherautóval segítette a fővárosba történő élelmiszerszállítást.

„Szállítottunk élelmiszert Pestre – idézte emlékeit a jelentést olvasva a törzsfőnök. Összeszedtük a faluban és felküldtük. Tulajdonképpen nem is kellett összeszedni, mert mindenki hozta, nekünk csak a szállításról kellett gondoskodnunk. Az egyik pesti útról visszatérve egyik tizedesünk, – a nevére már nem emlékszem – jelentette, hogy egy ávos támadást kísérelt meg ellenük és ő lelőtte. A hírt nagy ovációval fogadták a laktanyában. Az ezredparancsnok azonnal előléptette szakaszvezetővé, bekerült a napiparancsba, amely a szakaszvezetőt példaképül állította az állomány elé. A fordulat után ezt a napiparancsot a parancsnok javaslatára átírtuk. Később ezt számon kérték rajtam.

„Én is voltam Pesten élelmet szállítani – mesélte a hadműveleti tiszt. A forradalmi bizottság kihirdette, hogy akinek valamije van a pestiek számára, hozza a tanácsházára. Hoztak is szép számmal, sonkát, szalonnát, kenyeret. Azokat a nagy házi kenyereket, amiket az otthoni kemencékben sütöttek. Először a Pióker Laci volt Pesten három teherautó élelemmel, katonai kísérettel, azután én. Szintén három katonai teherautóval és egy civil fakarusszal. Én a civil kocsiban ültem a sofőr mellett, minket követtek a többiek. Felértünk a Baross térre, a Keleti elé. Sajnos ott olyat láttam, amit nem vártam a felkelőktől. Egy katonaruhás férfi, valószínűleg ÁVO-s volt lábánál fogva egy teherautó után kötve, és ott húzták a téren körbe, körbe. Nagyon megbotránkoztatott a dolog, pedig szimpatizáltam a felkelőkkel. Két géppisztolyos, viharkabátos felkelő minket is megállított, levetették a csillagot a sapkáról, és a váll-lapot is a rangjelző csillagokkal, aztán lefegyvereztek. Ez megint felháborított, hiszen velük voltunk, nekik vittük az élelmet, de nem volt mese, elvették a pisztolyomat és a katonák fegyvereit. Csak egy pár kézigránátom maradt, mert azt eldugtam. Az egyik viharkabátos felült előre a sárhányóra, és azt mondta, majd ő elvezet oda, ahová az élelmet kell vinni. Azt hiszem a Korányi kórházban voltunk, ott pakoltunk le az élelem egy részét, azután a felkelők főhadiszállására vittük, ami a kocsin maradt. Hogy ez hol volt, arra már nem emlékszem, ők mondták hogy ez a főhadiszállás. Az úton hazafelé nem volt semmi baj. Nem tartóztattak fel bennünket, csapatmozgásokat sem észleltünk. Hazaérve számomra megint elcsendesedett minden.

A T tiszt is volt Pesten. „Bár én november 4-e után – mesélte. Azért emlékszem, mert már kétnyelvű igazolványunk volt, és az orosz parancsnok is aláírta. Egy honvédségi cseppel mentünk. Stimecz őrmester volt a kísérőm. Verpeléten és Kisnánán vettünk fel egy-egy fél kocsi élelmet. Volt abban hús, bab, krumpli, meg minden, amit nélkülözni tudtak. Bor is. Civilek is jöttek a községből. Budapesten a Korányi Kórházban akartuk leadni az élelmet, de ott már nem fogadták. Azt mondták, hogy ott már annyi élelem van, hogy nem tudják hova tenni. Mi meg mit csináljunk ezzel, vissza csak nem visszük, úgy döntöttünk, hogy kiosztjuk a lakosságnak. Megálltunk a Móricz

Zsigmond körtéren. Jöttek az emberek, mi meg, kinek kell liba, kinek kell kacs, kinek hús, krumpli, úgy adogattuk le. Egy férfi bort szeretett volna vinni; de, mivel semmiféle edénye nem volt, azt kérte, legalább a hordóból had igyon. Amikor minden elfogyott leadtuk neki a csövet, hogy szívhasson a hordóból. Tisztességesen megszívta, Mi nem szóltunk, a sofőrnek, hogy várjon még egy kicsit, az meg látva, hogy a kocsi kiürült, elindult. A borszerető polgár csövel a szájában szaladt utánunk még egy darabig. Visszafelé Gödöllő környékén a szovjetek megállítottak bennünket, és kérdezték, van nálunk fegyver. Mondtam, hogy nálam van, de van engedélyem is. Azt meg is mutattam. Kérdezték, hogy a többieknél van-e, mondtam, hogy nincs. Nem tudtam, hogy a Stimecz őrmester, bár mondtam neki, hogy ne tegye, mégis hozott fegyvert. Ez a motozásnál ki is derült, úgymint bevitték bennünket a parancsnokságra, és nem kis nehézségembe került, míg sikerült elérnem, hogy elengedjenek.

Október 30-án háromtagú küldöttség indult az ezredparancsnok vezetésével Miskolcra, az ottani forradalmi munkástanácsához. Miskolcon egyébként volt a verpeléti ezrednek egy alakulata, egy kivonuló tüzérosztály. Indulás előtt a parancsnok felszólította az elhárító tiszteket, hogy foglaljanak állást az eseményekkel kapcsolatban. Válaszukban: „elítélték az ÁVH-sok piszkos magatartását, bejelentették, hogy nem azonosítják magukat bérgyilkosokkal, hanem harcolnak a függetlenségért.”²⁰ Ugyanezen a napon parancs érkezett a Honvédelmi Minisztériumból, amely elrendelte a forradalmi katonatanácsok megválasztását.²¹

A katonatanács megválasztására az ezred jelentése szerint a következő napon, október 31-én került sor. Tagjai a következők voltak: Szendrő Géza főhadnagy, Dinnyés László főhadnagy, Deres István hadnagy, Takács László hadnagy, Duka Félix szakaszvezető, Zérci István szakaszvezető, Barabás József tizedes, Koseczki Barnabás tizedes és Oravecz József őrzővezető. A jelentés nem nevezi meg a katonatanács elnökét. Az egykori tisztek úgy emlékeztek, hogy Dinnyés főhadnagy töltötte be ezt a tisztséget, de van olyan forrásunk is, amelyik Szendrő Gézát teszi meg elnöknek.²² A katonatanács megalakulása után két határozatot hozott. Megszüntette a politikai apparátust, és a politikai munkások parancsnokhelyettesi beosztását az ezrednél, majd a Központi Forradalmi Katonatanács utasítására az elhárító tiszteket – korábbi nyilatkozatuk ellenére – eltávolította az alakulattól. „A III/4 csoportfőnökség állományába tartozó elhárítók arra kértek, hogy adjak nekik gépkocsit, hogy elköltözhessenek. Nem volt különösebb baj velük, de féltő volt, hogy őket, vagy családjukat támadás éri, ezért családostul elköltöztettük őket” – adta meg a magyarázatot a törzsfőnök.

A parancsnok Miskolcra visszatérve, az ottani munkástanáccsal kötött megegyezés alapján 5 tiszteket és 75 katonát útba indított a borsodi megye-

székhelyre, az ezred ottani raktárainak őrzésére. A honvédelmi miniszter parancsa értelmében október 31-én az ezrednél megszűnt a váll-lapok viselése.

November 1-én megkezdődött az ezred körkörös védelmi tervének a kidolgozása. A jelentést készítőik tudni vélték, hogy a községben listát állítottak össze a kivégzendőkről, s ezen a korábbi párt és tanácsí és termelőszövetkezet vezetőinek neve mellett az ezredparancsnok és több tiszt neve is szerepelt.²³ Ez a lista eddigi ismereteink szerint csak az ezred jelentésében fordul elő. Más forrás nem említi. A nap folyamán megjelent a laktanyában Peres Sándor mérnök hadnagy, és azzal a felkiáltással, hogy „mit keresnek még itt a Sztálinista és Rákosista tisztek,” követelte a forradalmi katonatanács összehívását, és a volt politikai apparátus tagjainak letartóztatását.

November 4-ig forrásunk semmiféle eseményt nem örökített meg.

„Továbbfolytattuk a közbiztonsági járőrözést a faluban – idézte fel a hadműveleti tiszt, aki a nemzetőrség egyik irányítója is volt. Vigyáztunk a rendre. Szovjet harckocsik is vonultak át a falun. Hogy mikor arra nem emlékszem. Medvegy Miska ment eléjük, mert megtudtuk, hogy a civilek meg akarják támadni az oroszokat. Ebből pedig semmi jó nem jött volna ki a falu, de elsősorban a támadásban résztvevők számára. Medvegy százados jól beszélt oroszul, hiszen kint végzett, hadmérnök volt. Ő beszélt velük. Hogy mit azt nem tudom pontosan, de az értelme az volt, hogy vonuljanak át gyorsan, akkor elkerülhető az összetűzés. El is mentek. Éjjel aztán ébresztenek engem, hogy egy súlyosan sebesült polgári személyt kell kórházba szállítani. Azért jöttek hozzám, mert, a kijárási tilalom miatt a mentő nem jött ki Egerből, nekem pedig volt egy második világháborús orosz kis GAZ szolgálati kocsim. A sebesült nagyon rossz állapotban volt. Állítólag nekiment az egyik szovjet tanknak. Fel akarta borítani. Verpelét híres bortermő terület. Október a szüret ideje. Nem kizárt, hogy a murci adta a tanácsot a támadónak. Kérdeztem az egyik katonámat, akit jól ismertem, mert a futbalcsapat kapusa volt, bejön-e velem Egerbe. Azt mondta, be. Akkor fogd a géppisztolyt meg néhány gránátot és gyerünk. Elmentünk az emberért, és a sógorával együtt felvettük. Elindultunk. Szalók után a Kápolna környékén, a nagy kanyarnál harckocsik nyomait vettem észre. Rövidesen bele is futottunk egy orosz harckocsi egységbe. Megállítottak bennünket. Én nem tudtam oroszul, ezért kézzel-lábbal próbáltam magyarázni, hogy beteget viszek kórházba, de a szovjet százados nem akart engedni. A tankok sakktáblaszerűen zárták el az utat, csak közöttük szalamozva lehetett volna továbbmenni. Ez reménytelen volt. Azt ajánlottam a századosnak, hogy cseréljünk embert. Az én egyik katonám itt marad, ő pedig elküldi velem az egyik emberét, és, majd ha visszajövünk, kicseréljük őket. Ebbe ő nem ment bele, illétve csak úgy, hogy én hagyjam ott az egyik emberemet, de ő nem küld velem senkit. Eb-

ben maradtunk. Elindultunk tovább, kerülgettük azokat a böhöm monstrumokat, nem T 34-esek voltak, és igyekeztünk a kórházba. Egerben a fő utcai kórház már tele volt, ott nem fogadtak, mondták, hogy menjek a másikba. Igen ám, de én nem voltam ismerős Egerben. Fogalmam sem volt merre kell menni. Egy fehér köpenyes férfi felajánlotta, hogy megmutatja, én meg megígértem neki, hogy visszavitetem a sofőrrel. Valahova a minaret környéke mentünk. Ahogy odaértünk, a sebesültet azonnal a műtőbe vitték. A sofőr visszament a kalauzunkkal. Amint várok rá kivágódik a bejáratí ajtó, az én sofőröm rohan vissza a kísérőnkkel, és mondja: hadnagy bajtárs nagy baj van. Mi az? Rám lőttek az oroszok. Hogy ez hol történt azt nem tudom, de rögtön arra gondoltam, nekünk sürgősen haza kell menni. Fel kellett még vennünk az orosz páncélosoknál hagyott katonánkat is. A civil már nem mert velünk jönni. Mentünk, ahogy tudtunk. Mire az orosz útzárhoz értünk leégett a kuplungunk. Felvettük a katonánkat, de messzire már nem jutottunk a kuplung miatt. Úgy toltuk be a kocsit Szalókra. Hogy a javításhoz világosságot gyűjtsunk ott az úton az nem tűnt jó ötletnek.”

November 4-én hajnalban az alakulat parancsnoka riadót rendelt el. Összehívta a forradalmi katonatanácsot és a vezető beosztású tiszteket, és megbeszélést folytatott velük. Ennek eredményeképpen arra az elhatározásra jutottak, hogy az ezred harci technikájával együtt kivonul a riadókörletbe.

November 3-án éjszaka valahonnan telefonáltak, hogy nagy csapatmozgások vannak a 3-as úton – folytatta az emlékezést a T tiszt. Jöttek vissza a szovjetek. De akkor már hallottuk a rádióban Nagy Imre felhívását is. Tudtuk, hogy megkezdték Budapest ostromát. A déli órákban egy civil ember jött a laktanyába, és mondta, hogy szovjet csapatok érkeznek Egerszalók felől. A Verpelét–egerszalóki összekötő út nagy, beláthatatlan útkanyarulatában állnak a tankok. A parancsnok úgy intézkedett, hogy három fő, Medvegy Mihály százados, Nyíri István főhadnagy és jómagam menjünk ki, nézzük meg mit csinálnak a szovjetek, és tudjuk meg mi a szándékuk. Kitértük a fehér zászlót és elindultunk. Akkor már olyan híreket is kaptunk, hogy szovjet tankok szétlőtték Füzesabonyban a templomtornyot. (Ez Mezőkövesden történt K.J.) Kiértünk a kanyarhoz, ahol valóban ott álltak a harcokocsik. T 54-esek voltak. Amikor a szovjet katonák megláttak bennünket, beugráltak a tankokba és lezárták a nyílásokat. Medvegy Mihály, aki jól beszélt oroszul, hiszen a Szovjetunióban végzett, megpróbált beszélni velük, de egyelőre nem akartak előbújni. Aztán nagy nehezen egy tiszt mégis kitudta a fejét, és akkor Medvegy százados közölte, hogy az ezredparancsnokunk utasítására jöttünk, és kérjük, tájékoztassanak szándékaikról. A tiszt azt mondta, hogy neki mondanivalója nincs számunkra, de felveszi a kapcsolatot az előljárójával, és a tőle kapott utasításoknak megfelelően fog eljárni. Beszélt is valakivel rádión. A túlvégről azt kérdezték milyen alakulat tartózko-

dik a községben, milyen fegyverzettel rendelkezik, mennyi a létszáma. Amikor a kérdésekre válaszoltunk előjöttek a tankokból, és lefegyvereztek bennünket. Elvették a géppisztolyainkat, de a pisztolyokat meghagyták. Utasítottak bennünket, hogy menjünk vissza a laktanyába, és a hajnali órákban jöjjünk vissza, és közöljük, mi az ezredparancsnokunk elhatározása. Medvegyszázados közölte, hogy mi a parancsnokunk utasítására jöttünk, semmiféle intézkedési jogunk nincs, és ígéreteket sem tehetünk, tehát csak azt mondhatjuk, hogy visszamegyünk a laktanyába, és tájékoztatjuk a parancsnokot. Hogy visszajövünk vagy sem, az az ő parancsaitól függ. Ahogy jöttünk visszafelé, a szovjet tankok is elindultak, és Verpelét fölött a Kerékkötő parton harcállást foglaltak, a laktanya felé irányított lövegsövegekkel. Mi visszajöttünk a laktanyába, Medvegyszázados jelentette Horváth alezredesnek a történeteket. Horváth alezredes azt az utasítást adta, hogy hajnalban menjünk ki, és közöljük, hogy mi is csak az előljáróink utasítására cselekedhetünk. Hajnalban, amikor visszamentünk, a szovjeteket már nem találtuk ott. Úgy értesültünk, hogy a községen keresztül haladva távoztak. Azt nem tudtuk, hogy merre. Az áthaladásnak azonban volt egy sebesültje. Egy italo ember megpróbálta megállítani őket. Azt minden további nélkül eltaposták.

November 5-én, a délelőtti órákban egy helikopter jelent meg a laktanya fölött, majd a laktanya mellett leszállt. Ha jól emlékszem, egy szovjet ezredes szállt ki belőle, és a parancsnokkal tárgyalt. Hogy miről, azt én természetesen nem tudom, de az tény, hogy amikor a szovjet tiszt elment, az ezredet visszarendelték a riadókörletből. A bevonulás még a délutáni órákban megkezdődött, és rendben megtörtént. Olyan persze előfordult, hogy gépkocsi felborult, hiszen esős idő volt, de személyi sérülés nem történt.”

November 5-én – írja a jelentés – a szovjet katonai parancsnokság képviselője megjelent az ezrednél, és tájékoztatót adott. Az ezredparancsnok megismerve a valóságos helyzetet visszarendelte az alakulatot az elhelyezési körletbe, majd parancsot adott a harci technika és a fegyverzet karbantartására, valamint a lőszer leadására.²⁴ Hogy miről szólt ez a tájékoztató, azt eddigi ismereteink szerint nem lehet rekonstruálni.

„Azt hiszem november 4-én, vagy 5-én – kutat az emlékeiben a törzsfőnök – egy szovjet tiszt érkezett a laktanyába, és tárgyalt az ezredparancsnokkal. Úgy emlékszem egy szovjet páncélozott harcjárművön, egy BTR-en érkezett. A páncélkocsi légfékjének a hangja, ahogy megállt a laktanya előtt, még most is a fülemben cseng. Hogy helikopteren érkezett volna, arról én nem tudok. Lehet hogy olyan is volt, de én egy BTR-re emlékszem. Ott voltam a tárgyaláson is, de sajnos szöveghűen már nem tudom felidézni, miről volt szó. Az biztos, hogy az ezred állapota, technikája felől érdeklődött, azt is megkérdezte, hogy milyen tevékenységet folytattunk az elmúlt időkben. Másra nem nagyon emlékszem. Egy azonban tény. Minket nem támadtak

meg, nem fegyvereztek le, technikánkat nem vették el és nem is hatástalanították. A tárgyalás után elment, s hosszú ideig felénk se néztek.”

November 5-én éjszaka és 6-án hajnalban az ezred legénységének mintegy 15–20 százaléka megszökött. „Fegyverrel, vagy a nélkül, gépkocsikkal és motorkerékpárokkal.”²⁵ A szökésekben közre játszhatott az is, hogy elterjedt a katonák között, a szovjetek lefegyverzik az alakulatot, és fogságba viszik a legénységet. Ugyanakkor Séra őrnagy, Gubacs és Dinnyés főhadnagyok a harcosokkal beszélgetve azt tanácsolták, hogy ha már szervezeten nem sikerült ellenállni a szovjeteknek, akkor menjen, ki merre tud, és kezdjenek partizánharcot.²⁶

„Aznap egységügyeletes voltam – idézte fel a T tisztt. Mire az egység bevonult, már sötét volt. Az éjszakai órákban – pontosan nem emlékszem mikor – a telephely ügyeletese jelentette, hogy a telephely kapuján keresztül katonák tömegesen hagyják el a laktanyát gépjárműveken, fegyverrel. Mire én odaértem, ott már senki sem volt. Bizonyára figyeltek bennünket, mert amíg én a telephelyen voltam, addig a laktanya hátsó kapuján folytatódott a szökés. A tisztikar otthon volt a szállásán. Összesen hárman vagy négyen voltunk benn tisztek a laktanyában. Nem tudtuk megakadályozni. Egyébként, amikor a katonák elhagyták a laktanyát, kezdték a magukkal vitt fegyvereket eldobálni. Egészen a vasútállomásig szegélyezték az utat az eldobált fegyverek. Ezeket mi gyűjtöttük be, csakúgy, mint az elvitt gépjárműveket, mert azok is ottmaradtak az úton, ahol kifogyott belőlük az üzemanyag. Ezután a tisztek adtak őrséget a laktanyában és a lőszerraktár körül.

November 17-én a szökések még nagyobb méreteket öltöttek.

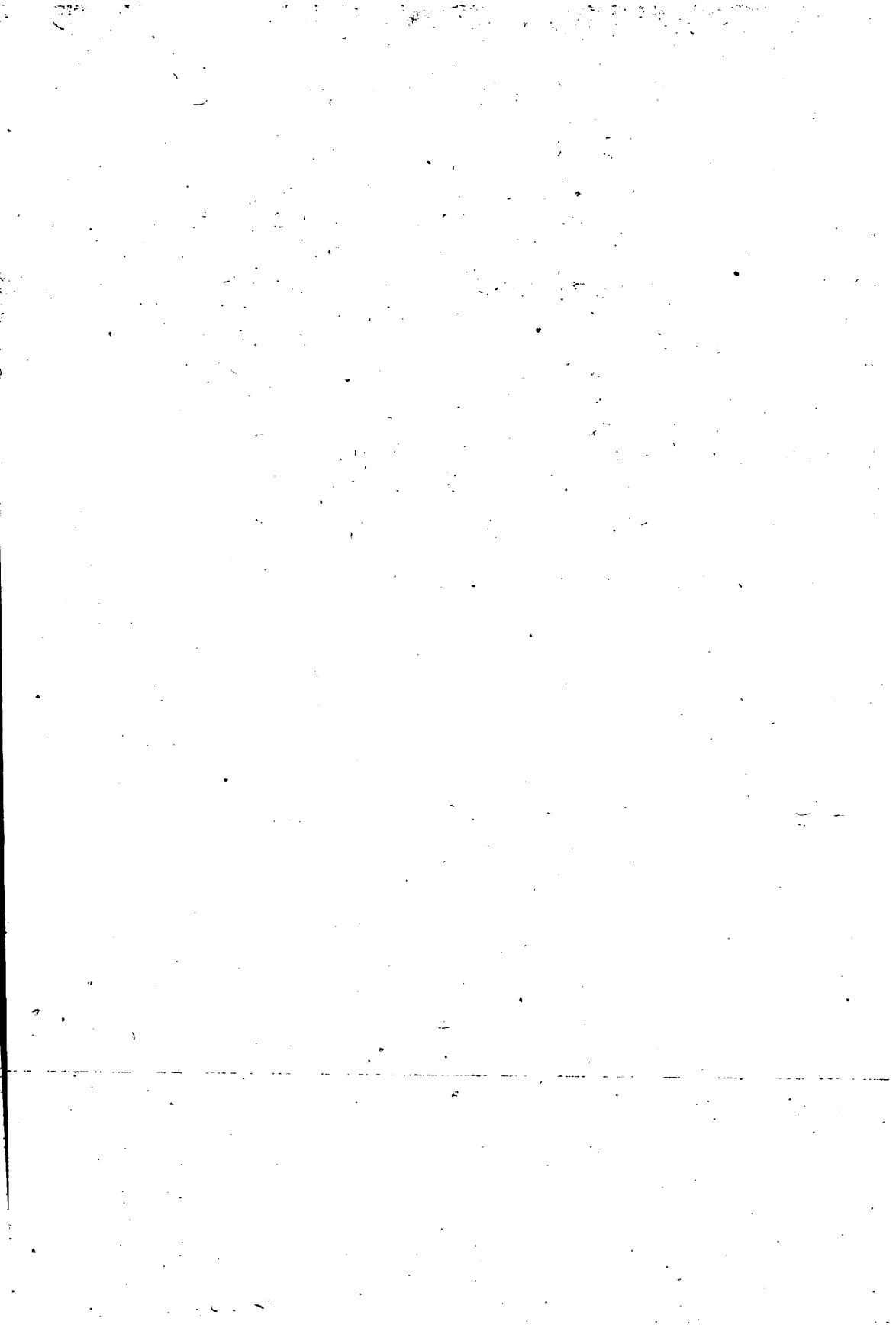
„Megkezdtük a szétszéledt katonák összeszedését, – emlékezett a decemberi napokra a törzsfőnök – mert november 4-e után tömegesen menekültek. Gyalog, motorkerékpáron, autón. Ki mivel tudott. Még műhelykocsit is elköltöttek. November első fele azzal telt, hogy a megszökött személyi állományt visszahozzuk. Kiszálltunk az illetékes hadkiegészítő parancsnokságokra, és egy ottani tiszttel felkerestük az önkényesen hazavonulókat. Magam is részt vettem ebben a munkában. A fűzesabonyi kiegészítő parancsnokával még össze is veszttem, mert azt mondta, nem kéne már zaklatni ezeket az embereket. Én viszont azt tartottam, hogy aki nem szolgálta le a katonai idejét, az jöjjön csak vissza. Az öreg katonákat persze leszereltük. Olyan is volt, aki csak az egyenruháját küldte vissza. Ilyenkor csak az egyenruha került a kocsira. Az emberek belátták, hogy vissza kell jönniük, s nem is volt vita közöttünk. Azt persze nem állítom, hogy repestek az örömtől, amikor megjelentünk.”

1957. január elejére, – bár az egyéni fegyverekben és személyi felszerelésben mutatkozott némi hiány – az ezred személyi állományának nagy része, és a harci technika ismét együtt volt.²⁷

Ezzel dolgozatunk végére is értünk. Nem állíthatjuk, hogy részletes és pontos eseményleírást adtunk az ezred 1956. október–novemberi történetéről, hiszen sok forrás vár még feldolgozásra, így az eddig feltárt tények által kínált következtetések levonása is elhamarkodott lenne. Azt azonban kijelenthetjük, hogy a felső vezetés nélkül maradt alakulat tisztikara igyekezett minden olyan feladatot megoldani, – közrendvédelem, élelmiszerszállítás, katonai objektumok biztosítása – amelyet a forradalmi napok ráróttak. Hogy a szovjet csapatokkal nem vették fel a harcot, az csak katonai felkészültségüket mutatja. Hiszen a győzelem leghalványabb reménye nélkül pusztult volna a laktanyával együtt a település is.

Jegyzetek

1. Tumpek Jánossal készített interjú (A továbbiakban Tumpek János)
2. Flórián Lászlóval készített interjú (A továbbiakban Flórián László)
3. Bérces Emillel készített interjú
4. Tumpek János
5. Kilián Ferencsel készített interjú (A továbbiakban Kilián Ferenc)
6. Kilián Ferenc
7. Kilián Ferenc
8. Flórián László
9. A 35. Nehézharcokosi-ezred eseményjelentése. Hadtörténeti Levéltár 1956-os gyűjtemény 4. Örzési egység 87. 1. (A továbbiakban Jelentés)
10. Tumpek János
11. Jelentés 87.
12. Jelentés 90.
13. Jelentés 87.
14. Tumpek János
15. Jelentés 87.
16. Jelentés 87.
17. Jelentés 87.
18. Tumpek János
19. Jelentés 88.
20. Jelentés 88.
21. Jelentés 88.
22. Az 1956-os ellenforradalom alatt Heves megyében létrejött ellenforradalmi szervezetek BM Történeti Hivatal 57.
23. Jelentés 89.
24. Jelentés 90.
25. Jelentés 90.
26. Jelentés 90.
27. Jelentés 90.

MAKAI JÁNOS

ANDREJ BOGOLJUBSZKIJ A SZOVJET KORSZAK TÖRTÉNETÍRÁSÁBAN

Abstract: (*Andrei Bogolubski in der Geschichtsschreibung der sowjetischen*) Die Persönlichkeit und Tätigkeit vom Fürsten Andrej Bogolubski in Vladimir behandelten die sowjetischen Historiker, die die Geschichte des russischen Reich in Kiew untersuchten betont, obwohl kein selbständiger Band über ihn in der sowjetischen Epoche gemacht wurde. Unter den Werken, die der Verfasser der Abhandlung erforscht hat gibt es kein einziges, das den Fürsten vollständig negativ beurteilt. Die sowjetischen Historiker hielten Bogolubski im allgemeinen für einen bedeutenden oder außerordentlichen Staatsmann. Seine Tätigkeit im Nordosten des Reiches anerkannte auch Tolotschko als bedeutend, der ihn übrigens – die ganze Geschichte des Reiches betreffend – nicht für wichtig hielt. Die führenden Historiker, wie zum Beispiel B. D. Grekow und B. A. Ribakow betonten sowohl die positiven als auch die negativen Eigenschaften des Fürsten, während M. D. Priszolkow, I. U. Budownitz, N. N. Woronin, Ju. A. Limonow ihn absolut positiv beurteilten. Größere Auseinandersetzungen entwickelten sich nur in zwei Fragen: Die Forscher äußerten sich nur über dem Versuch des Zustandebringens der Wladimirer Metropole und über das Ermorden des Fürsten und dessen Folgen unterschiedlich. Die Abhandlung legt auch diese Diskussionen dar.

Andrej wlagyimiri fejedelem (1157–1174) a keleti szlávok középkori történetének egyik főszereplője volt, Magyarországon azonban még szakmai berkekben is kevésbé ismert. Ez utóbbi talán indokolná, választott témánk viszont nem igényli tevékenységének bemutatását. A közelmúlt magyar nyelvű publikációi egyébként is viszonylag részletes ismeretanyagot tartalmaznak.¹

Az 1917 előtti orosz nemesi, hivatalos és polgári történészek nagy figyelmet szenteltek a fejedelem bemutatásának, míg a progresszív gondolkodók keveset foglalkoztak vele. Véleményünk szerint az orosz historiográfiában a leghelytállóbb Bogoljubszkij-értékelést V. O. Kljucsevszkij hozta létre, melynek lényege a következő: az uralkodó kiemelkedő történelmi sze-

mélyiség volt. Hatalmának növelése érdekében saját fejedelemségét „zord és szeszélyes gazda”-ként irányította, és beavatkozott a többi orosz terület ügyeibe. Azonban kül- és belpolitikája sikertelen maradt. Cselekedeteit jelleme és a társadalmi környezet is befolyásolta.² Azonban mi sem áll távolabb tőlünk, mint az, hogy Kljucsevszkij értékelését axiómaként kezeljük, mert a kiváló polgári történész esetenként a kelleténél sötétebb szemüvegen át vizsgálta a vlagyimiri uralkodó tevékenységét.

A szovjet historiográfia tanulmányozását több tényező is nehezíti. Ezek közül az egyik az, hogy a szovjet történészeket általában nem lehet olyan egyértelműen meghatározható irányzatokhoz sorolni, mint az 1917 előtti orosz történetírókat, bár egyes kérdéskörök esetében kétségtávol kimutathatók „táborok”, csoportosulások. A másik problémát a kronológiai határok meghúzása jelenti. Mivel a szovjet történettudomány önmagát mint marxista-leninista történetfilozófiát, tehát történelmi materializmuson alapuló történettudományt definiálta³, fennállásának időszaka az 1930-as évektől az 1980-as évek végéig, ill. az 1990-es évek elejéig számítható. Tanulmányunkban ezért csak a fenti korszakban kiadott műveket vizsgáljuk. Az utóbbiak természetesen a Szovjetunióban jelentek meg, vagyis a szovjet történettudományt a fenti állam történeteinek tevékenységével azonosítjuk. Ugyanakkor fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy jelen dolgozatnak elsődleges célja nem a szovjet történettudomány bírálata. Ez viszont egyáltalán nem jelenti az ismertetésre kerülő nézetekkel való egyetértést.

Andrej Bogoljubszkij értékelésében a szovjet történettudomány képviselői között, mint látni fogjuk, nem alakult ki éles szembenállás. Ez eltérést jelent az orosz historiográfiához képest. Ráadásul a szovjet történészek számos esetben leginkább csak a tények ismertetésére szorítkoztak, vagy rövid és egybehangzó értékelést adtak. Számunkra azonban például annak ismételgetése, hogy Andrej Bogoljubszkij uralkodása idején a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség megerősödött, különösebb jelentőséggel nem bír. Következésképpen csak az általunk legjellegzetesebbnek tartott nézetek bemutatására kerül sor.

A bolsevik hatalomátvétel utáni években a történettudomány, különösen az a része, amely az orosz korszakkal foglalkozott, még jelentős mértékben a korábbi nézeteket képviselte. A marxistának nevezhető történészek az 1920-as években elsősorban Oroszország 19–20. századi történelmét tanulmányozták. Ebben az évtizedben a Kijevi Rusz történetének kutatása a szovjet történészek részéről éppen csak elkezdődött. A szakemberek egy része még egyáltalán nem alkalmazta a történelmi materializmus módszertanát, és gyakran keverte azt a gazdasági materializmussal.⁴ A legjobb példa erre „a szovjet történettudomány atyja”, M. Ny. Pokrovszkij, akit B. D. Grekov, a század első felének és közepének nagy tekintélyű kutatója kemé-

nyen kritizált az 1930-as évek végének szintézisében. Bírálata többek között a Kijevi Rusz városi kereskedő jellegéről Kljucsevszkij által kidolgozott, de Pokrovszkij által is képviselt nézet váltotta ki. Grekov végül arra a következtetésre jutott, hogy Pokrovszkij sémájában sok a durva hiba, és annak semmi köze a marxizmushoz.⁵

Az 1930-as években a szovjet történészek munkáiban a marxizmus–leninizmus elméletének fokozatos átvétele tükröződött, amint azt Grekovnak az évtized első felében készült művei is bizonyítják. „Ezek a munkák – írta V. V. Mavrogyin és M. B. Szverdlov az 1978-as historiográfiai kötet bevezetőjében – megerősítették a Kijevi Rusz fejlődésének korai szakaszára mint feudális társadalomra és államra vonatkozó nézetet”.⁶ A magunk részéről viszont inkább azt emelnénk ki, hogy a fenti, megalapozottnak egyáltalán nem nevezhető koncepció évtizedekre gúzsba kötötte a szovjet történészeket, akik amúgy is nagy politikai nyomás alatt álltak.

1939-től kezdve Grekovnak több olyan műve is megjelent, amely témánk szempontjából említést érdemel. A Szovjetunió történetének első kötetében (1939) a bennünket érdeklő részt ő írta, de ebben inkább röviden ismertette, mintsem értékelte Andrej Bogoljubszkij tevékenységét. Mindössze a Kijev 1169. évi bevételének következményeit bemutató néhány mondat sugallt negatív megközelítést, a szerző ti. azt sérelmezte, hogy a város kirablása során írott források is megsemmisültek, de magát a fejedelmet ezért sem hibáztatta.⁷ A másik munka, a több kiadást is megért Kijevi Rusz alaposabb értékelést is tartalmaz. Grekov itt más szemszögből vizsgálta az 1169-es eseményeket. Azt, hogy Kijev megszerzése után Bogoljubszkij nem ment a városba nagyra értékelte, és a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség megnövekedett gazdasági és politikai ereje következményének tartotta. A szerző az egységes nemzeti állam létrehozását illetően a vlagyimiri fejedelmek, köztük Andrej politikájában a moszkvai uralkodók későbbi politikájának vonásait látta.⁸

1939-ben V. A. Galkin Szuzdali Rusz című munkája is napvilágot látott, de csak a térség 8–15. századi politikatörténetét tárgyalta. Annak, hogy a benne található értékelés bemutatásától eltekintünk, két oka van: népszerűsítő jellege és gyenge szakmai színvonala.⁹ A következő évben M. D. Priszjolkovnak, az óorosz évkönyvek kutatójának jelent meg egy kötete, amely az alábbi megállapításokat tartalmazta az 1177. évi vlagyimiri évkönyv-redakcióról: Összeállítását Andrej Bogoljubszkij vette tervbe életének utolsó éveiben, de halála (1174) megszakította ezt a vállalkozást, és csak 1177-ben fejezték be. Az évkönyv-redakció fő politikai irányelve az volt, hogy az orosz fejedelemségek politikai központja, a vezető szerep, amely Oleg idejétől Kijevé és a kijevi fejedelemé volt, átkerül a Kljazma menti Vlagyimirba, a vlagyimiri fejedelem kezébe. A krónikás, Bogoljubszkij po-

litikai törekvéseit tükrözve, munkájában kifejtette a rosztov-szuzdali terület városainak egymás közötti viszonyaira vonatkozó saját politikai elgondolását is: kiemelte Vlagyimir városának jogát az elsőségre és az egységes fejedelemség fővárosának szerepére.¹⁰

Ugyanebben a könyvben Priszjolkov teljesen pozitív értékelése is olvasható Andrej Bogoljubszkijről: saját korát és kortársait megelőző bátor és szigorú személyiség volt, aki nagyon korán felmérte az „orosz föld” (értsd: a Kijevi Rusz déli részének) hanyatlását és a rosztov-szuzdali vidék növekvő erejét is; aki szakítva nemzetségének és valamennyi orosz feudális fejedelemségnek a hagyományaival elhatározta, hogy új módon rendezi az erőviszonyokat a rosztov-szuzdali és a többi orosz fejedelemségen belül, csakúgy mint az „orosz föld” külpolitikai kapcsolatait.¹¹

Az ún. nagy honvédő háború alatt és közvetlenül utána a szovjet történészek munkái a patriotizmusra nevelést szolgálták,¹² ezért ettől az időszaktól kiemelkedő szakmai eredményeket ne várjunk. Az aktuálpolitikai célok kiszolgálásának egyik legjobb példája Alekszandr Nyevszkij életrajza.¹³ Témánk szempontjából kivételt jelent Ny. Ny. Voronyinnak a 11–13. századi vlagyimir-szuzdali építészetéről 1945-ben megjelent kötete.¹⁴ Ennek ismertetésétől azonban eltekintünk, mivel a szerző a későbbiekben továbbfejlesztette.

Az 1940-es évek végén, illetve az 1950-es évek elején egymás után jelentek meg azok a kötetek, melyek a szovjet történészek Kijevi Russzal kapcsolatos kutatási eredményeit mutatták be. Közülük A. Ny. Naszonov Az „orosz föld” és az óorosz állam létrejötte című munkáját említjük meg. Ebben a szerző kiemelte, hogy Andrej Bogoljubszkij tevékenységének eredményeként a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség területe északon és délkeleten is jelentősen növekedett. Az utóbbi tényre később V. A. Kucskin és P. P. Tolocsko is felhívta a figyelmet.¹⁵

Az '50-es évek „termésének” bemutatásakor nem mellőzhető a híres (bár szemlélete miatt inkább a hírhedt jelző lenne szerencsésebb) Ocserki isztorii SZSZSZR, vagyis a Szovjetunió történetének vázlata. Első kötete (1953) részletesen foglalkozott a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemséggel, de Bogoljubszkijről nem adott markáns értékelést. Az a rész ugyan negatív színezetű, amely szerint a terület belügyeit illetően Andrej rászolgált a „szamovlasztyec” (egyeduralkodó) gúnynévre, és „zsarnoki” magatartása megmutatkozott a fejedelmekhez, valamint a helyi, rosztov-szuzdali bojárshoz való viszonyában is,¹⁶ azonban összességében a kötet Bogoljubszkij-képe távolról sem negatív. Úgy tűnik, az adott rész szerzője (szintén A. Ny. Naszonov) nem annyira az északkeleti fejedelmek értékelésére, sokkal inkább tevékenységük bemutatására törekedett.

Az SZKP XX. kongresszusa (1956) után a Kijevi Rusz történetének tanulmányozásában fellendülés következett be,¹⁷ s ez természetesen nem hagyta érintetlenül az általunk vizsgált témát sem. I. U. Budovnyic például a régi Rusz társadalmi-politikai gondolkodását elemző könyvében egy teljes fejezetet szentelt Bogoljubszkijnak. Véleménye szerint Andrej ideológiai „vállalkozásait” gondosan megtervezték, nagy lendület, valamint politikai céltudatosság jellemezte azokat, s átfogták az akkori orosz társadalom szellemi életének minden szféráját. Andrej Bogoljubszkij a legkülönbébb ideológiai eszközökkel – nagyszerű templomok és kolostorok felépítésével, a Vlagyimiri Istenanya-ikon kultuszának létrehozásával, helyi szentek kitalálásával, autokefál püspökség alapításával, a terület első évkönyv-redakciójának készítésével és saját irodalmi tevékenységével – azt az igen nagy jelentőségű történelmi ténytet hangsúlyozta, hogy a félreeső erdőntúli¹⁸ vidéken a hajdani dicsőségét elvesztett Kijev felváltására felnövekedett egy új politikai erő, amely bejelentette igényét a szomszédos területekre, Muromra, Rjazanyra és Novgorodra, s amely Rusz összes többi részén vezető szerepre pályázott.

Budovnyic a fenti, már amúgy is pozitív értékelést, még tudta fokozni: Andrej Bogoljubszkij korának nagyszerű képviselője volt. Megszemélyesítette a Ruszban a 12. században bekövetkezett új helyzetet, amikor is a korábban egységes kijevi állam önálló, Kijevtől elkülönült oblasztyokra¹⁹ tagolódott. Andrej Bogoljubszkij, a rendkívüli államférfi tudatában volt az új történelmi viszonyoknak, nem törődött a régi hagyományokkal, nem hagyta magát elbűvölni az „orosz városok anyjára”-nak hajdani varázsától, céljai érdekében ügyesen használta ki az orosz fejedelmek közötti véleménykülönbségeket és viszályt, valamint a Kijevi Rusz északkeleti részén sajátosan alakult társadalmi viszonyokat. Az orosz kultúra és társadalmi gondolkodás történetében Andrej Bogoljubszkij (kora) azáltal jelentős, hogy Rusz új politikai berendezkedése, a feudális széttagoltság rendszere éppen az ő idejében és az ő közreműködésével találta meg ideológiai formáját.²⁰

A neves történész és művészettörténész, Ny. Ny. Voronyin 1961-ben jelentette meg Északkelet-Oroszország 12–15. századi építészetéről szóló munkájának első kötetét. Az Andrej Bogoljubszkij uralkodása idején folyó munkálatokról a következőket írta: a monumentális építészetnek legfőképpen az volt a feladata, hogy a fővárosnak, Vlagyimirnak és a fejedelmi rezidenciának, Bogoljubovónak fényűző külső formát adjon. Ennek megoldása az ütemét és tervszerűségét illetően csak Jaroszlav kijevi, valamint Dmitrij Donszkoj, III. Iván és III. Vaszilij moszkvai építkezéseivel hasonlítható össze. Az építészek azon Vlagyimir újjáépítésének, erős várra és pompás épületekkel díszített várossá való átalakításának a megfelelő időben kigondolt tervét valósították meg, amely méltó volt arra, hogy ne csak az adott terület,

hanem az egész orosz föld fővárosa legyen, és amelynek joga volt Kijev helyének elfoglalására.²¹

Voronyin a Kijevi Rusz vonatkozásában egyesítési szándékot tulajdonított Andrejnek, s úgy vélte, hogy a fejedelem gyenge pontja éppen katonai ereje volt. Bogoljubszkij „podrucsnyik”-jait (a befolyása alatt álló fejedelmeket) kapzsiknak nevezte, akiknek érdekei távol álltak a vlagyimiri politika feladataitól, akik a hadjáratokban csak a büntetéstől való félelmükben vettek részt, és bármely alkalmat kihasználtak az árulásra. A vlagyimiri seregek ereje nem tudta függésben tartani a centrifugális tendenciákat.²²

A szerző szerint Bogoljubszkij dicsőségének híre eljutott távoli országokba is, hiperbolikus méreteket öltve, s a fejedelem a Nyugat királyaihoz hasonló, valódi egyeduralkodó volt. Voronyin a fentebb már említett egyesítő politikát vizsgálva is talált hasonlóságot Andrej és a 11–12. századi nyugat-európai uralkodók (a flandriai grófok, Barbarossa Frigyes) között.²³

Amint említettük, nem tekintjük feladatunknak az egyes nézetek bírálatát, Voronyin esetében azonban kivételt kell tennünk. Kritikánk tárgya természetesen nem a marxizmus klasszikusaitól átvett idézetek sora, hiszen az egyáltalán nem meglepő, ha egy marxista történész az 1960-as évek elején Marxra vagy Engelsre hivatkozik. A szerző inkább Andrej Bogoljubszkij túlértékelésében hibáztatható. Véleményünk szerint egy grúz és egy örmény példa igen kevés ahhoz, hogy a fejedelem hiperbolikus méretű dicsőségéről beszéljünk. Megkérdőjelezhető a Nyugat királyaihoz való hasonlítás is. A 12. századi nyugat-európai uralkodók jelentős részének hatalma korlátozott volt, ezért az egyeduralkodókat konkrétan meg kellett volna nevezni. Ráadásul a szovjet történészek nem egy esetben Magyarországot és Lengyelországot is a Nyugathoz sorolták, tehát még inkább szükség lett volna a pontosításra. Végezetül nagyon szerencsétlennek érezzük a flandriai grófok és Andrej Bogoljubszkij párhuzamba állítását, mivel a Flandria és a Kijevi Rusz közötti nagyságrendi és fejlettségiszint-beli különbségek szinte lehetetlenné teszik az efféle összehasonlítást.

Az 1960-as évek nagyszabású vállalkozásai közé tartozik a régi Rusz külpolitikai kapcsolatainak feldolgozása, amely V. T. Pasuto nevéhez fűződik. A szerző nem kerülhette el Andrej Bogoljubszkij tevékenységének bemutatását sem. Foglalkozott vele a Bizánchoz, a Fekete-tenger partvidékén, illetve attól északra élő nomád népekhez, a Volgai Bulgáriához és a Kaukázus vidékéhez fűződő viszony ismertetésénél.²⁴ Azonban a könyv összefoglaló jellege miatt Pasuto elsősorban nem az egyes államférfiak lépéseinek alapos értékelésére törekedett, s így a szovjet történetírásban addig kialakított Bogoljubszkij-képhez sem járult hozzá újabb adalékokkal.

1971-ben megjelent művében B. A. Ribakov Andrej Bogoljubszkij külpolitikájáról negatív értékelést adott: „A vlagyimir-szuzdali fejedelem kül-

politikájának eredményei az utolsó években tragikus jellegűek voltak: egy hatalmas sereg pusztulása Novgorod alatt, Rusz elleni kun betörések, sikertelen hadjárat a bolgárok ellen és végül Kijev teljes elvesztése, a Rosztyszlavicsok vazallusból ellenséggé válása. Andrej Bogoljubszkij egyedül maradt...”²⁵ Ehhez a nézethez szinte azonnal csatlakozott V. A. Kucskin is.²⁶

Az évtized következő évei nem hoztak igazán jelentős eredményt a Bogoljubszkij-értékelésben. Példaként álljon itt O. M. Rapovnak a fejedelmi „birtokok”-at a 10. századtól a 13. század közepéig vizsgáló kötetének egy részlete, amelyben a szerző Andrej és öccse, Vszevolod tevékenységét vetette össze: „Andrej Bogoljubszkijnak és Vszevolod Bolsoje Gnyezdónak sikerült egyesíteni a rosztov-szuzdali földet. Ennek köszönhetően mindkét fejedelem a legerősebb volt az akkori orosz fejedelmek között. Ők nemcsak saját fejedelemségükben uralkodtak, hanem ellenőrzésük alatt tartották Rusz sok északnyugati, központi illetve déli területét is. Ezért nem véletlenül kezdték Északkelet-Oroszország uralkodóit nagyfejedelmeknek nevezni”.²⁷

Nem várhatunk sokat A Kijevi Rusz szovjet historiográfiája című kötettől sem, amely ugyan jó áttekintést nyújt az óorosz nép kialakulásával, a Kijevi Rusz gazdasági-társadalmi rendjével stb. kapcsolatos nézetekről, de Andrej Bogoljubszkijt mindössze két esetben említi.²⁸ Ráadásul a második említés mindössze hivatkozás Voronyin egy cikkére.

Andrej Bogoljubszkij tevékenységének egyik legátfogóbb elemzése a szovjet történeti irodalomban a már idézett B. A. Ribakov névéhez fűződik, aki nagy monográfiájában (A Kijevi Rusz és a XII–XIII. századi orosz fejedelemségek, 1982) a fejedelem uralkodását apjával összehasonlítva mutatta be. Elismerően írt a városok széleskörű építéséről. Úgy vélte, az a fejedelem, aki ideiglenesen ült egy részfejedelemség trónján, készen arra, hogy bármely pillanatban más területekre távozzon, nem tudott városépítéssel foglalkozni. Jurij Dolgorukij és Andrej Bogoljubszkij viszont (Monomah politikáját folytatva) saját alapvető érdekeit a Rosztov-Szuzdali Fejedelemséggel kapcsolta össze, s ez objektíve pozitív volt. Bogoljubszkijt Ribakov e téren annyira magasztalta, hogy stílusa már-már a világnézeti indíttatású művekére emlékeztet: a Nerl melletti Pokrov-templom, a bogoljubovói vár épületegyüttese... és a vlagyimiri Arany-kapu a művészet soha el nem halványuló alkotásai, melyek lehetővé tették a krónikásnak, hogy Andrejt a bibliai Sálamon királlyal hasonlítsa össze, nekünk pedig, hogy fogalmat alkossunk arról, milyen bámulatos szépségű volt az orosz építészet az Igor-ének készítésének előestéjén. A két fejedelem tevékenységében a szerző pozitívan értékelte a hatalom centralizációját is.²⁹

Jurij Dolgorukijjal kapcsolatban Ribakov negatív vonásnak tartotta az állam területének felosztását, tehát az ügyelők (részfejedelemségek) fiai részére történt kijelölését. Andrejre ez a „szemrehányás” nem vonatkozott, őt

viszont külpolitikájáért ítélte el. Bírálatainak lényege a következő: a Kijev megszerzésére irányuló törekvések, melyek Andrejnek, Vlagyimir Monomah unokájának személyes és nagyra törő elképzelései voltak, semmiképpen sem kapcsolódtak a szuzdali bojárok mindennapos érdekeihez. Minden hadjárat az északkeleti gazdasági élet rendjének megzavarását idézte elő, nem is beszélve arról, hogy ezeknek a nép számára milyen súlyos pusztító hatásuk volt. A Kucskovicsok összeesküvését (1174) megelőző öt év alatt Bogoljubszkij öt távoli hadjáratot indított. Ez idő alatt, a legszerényebb számítások szerint is, a seregeknek kb. 8000 kilométert kellett megtenniük (erdőkben, mocsarakban és vízvázlastókon keresztül), vagyis csak a célhoz való eljutásra nem kevesebb mint egy évet kellett elvesztegetniük, nem is számolva a hosszú ostromokat, s ráadásul három hadjárat sikertelen volt, majd így zárta eszmefuttatását: nem meglepő, hogy ez az uralkodás a bojár arisztokrácia fegyveres felkelésével és a tőle független népharagnak a fejedelmi közigazgatás képviselőivel szembeni kinyilvánításával végződött.³⁰

Ribakov Andrej Bogoljubszkijt nehéz természetű, hatalomra vágyó és energikus fejedelemként mutatta be, továbbá rendkívüli államférfinak tartotta, aki egyben hadvezér valamint író is volt. Külön kiemelte, hogy Andrej udvarában irodalmi tevékenység folyt, s uralkodásának idejéből évkönyvrészletek maradtak fenn.³¹

Az 1980-as évek második felében egyrészt P. P. Tolocsko foglalkozott részletesen a bennünket érdeklő kérdéssel. Nem értett egyet B. D. Grekovval, aki Bogoljubszkijt ugyan nem tartotta rendkívüli uralkodónak, tevékenységében mégis olyan vonásokat fedezett fel, melyek a fejedelmet Moszkva későbbi államférfiaihoz hasonlították. Tolocsko úgy vélte, Grekovnak és kollégáinak mindössze az adott alapot arra, hogy Bogoljubszkijban az államférfi új típusát lássák, hogy ő saját oblasztyában (fejedelemségében) egyeduralomra, az egész Ruszt tekintve pedig a rangidősségre törekedett, majd az ukrán kutató a következő magyarázattal támasztotta alá álláspontját: a fenti célok elérését a Bogoljubszkij számára nem megfelelő fejedelmek és püspökök elűzése, valamint az engedetlen bojárokkal való leszámolás kísérte. Ebben azonban semmi új nem volt, hasonló jelenségek jellemezték a politikai helyzetet a többi orosz területen is. Csak elképzelhető, hogy Andrej sikerei jobban érzékelhetők voltak, mint kortársai sikerei, de nyilván gyengébb ellenállást is tanúsítottak vele szemben. Sem a vazallus fejedelmek, sem a hatalmas földbirtokos arisztokrácia, sem a püspökök nem tudtak még mély gyökeret eresztetni a viszonylag fiatal Rosztov-Szuzdali Fejedelemségben, nem jelentettek olyan politikai erőt, mint Kijevben, Novgorodban, Halicsban és Rusz többi régi központjában, s Bogoljubszkij nem attól cselekedett szabadabban, hogy a szuzdali földön megszűnt a régi

vecse-rendszer, hanem attól, hogy a 12. században ez itt még nem fejlődött ki.³²

Egyes történetírók szerint Rosztjiszlav Msztjiszlavics kijevi fejedelem (1159–1167) az államférfiak anakronisztikus típusát képviselte, aki reménytelenül próbálta megállítani a történelem kerekét. Rosztjiszlávval Andrej Bogoljubszkijt állították szembe, aki állítólag északkeleten lerombolta a kialakult rendet, és a távoli jövő terveit rajzolta meg. Tolocsko viszont úgy vélte, hogy hasonló szemrehányást nemcsak Rosztjiszlávna lehet tenni. Nem értett egyet a két uralkodó szembeállításával, mivel a vezető szerepre pályázó fejedelmek mindannyian a centripetális erők képviselői voltak, s őket nem a végső célok, hanem azok elérésének módszerei és útjai különböztették meg egymástól.³³

P. P. Tolocsko Andrej Bogoljubszkijt tehát nem tartotta rendkívüli államférfinak, mint B. A. Ribakov, viszont helyi szinten, a Szuzdali Fejedelemségben jelentősnek minősítette uralkodását, amikor azt írta, hogy tevékenysége az óorosz állam területét kialakító első kijevi fejedelmek tevékenységéhez hasonlít.³⁴

A korszak végére megszületett a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség első monográfiája is, melyben a szerző, Ju. A. Limonov alaposan elemezte és értékelte Andrej Bogoljubszkij életpályáját és északkeleti uralkodását. A fejedelmet jellemezve nem fukarkodott a pozitív jelzőkkel: Andrej tapasztalt hadvezér, tekintélyes és félelmetes vajda (katonai vezető, parancsnok) volt, akinek még a „vad kunok” is engedelmeskedtek. Személyes bátorságát általánosan elismerték. Ugyanakkor egyáltalán nem volt vakmerő vitéz, a lovagi párviadatok kedvelője, a heves összecsapást, a csata mámorát, a harc hevét mindennél többre tartó katona. Nagyon okos politikusnak, higgadt és körültekintő tárgyalópartnernek bizonyult. Nemegyszer és fölöttébb sikeresen szerepelt közvetítőként apja, Jurij Dolgorukij és ellenfelei között. Egészében véve ritka tisztánlátás és ravaszság jellemezte. Ezek a jellemvonások, energiával és nagy akaraterővel párosulva, a 12. század rendkívüli diplomatájává tették a fejedelmet, aki túl tudott járni az intrika olyan szinte felülmúlhatatlan mesterének eszén is, mint amilyen Izjaszlav Msztjiszlavics kijevi fejedelem (1146–1154) volt.³⁵

1155-ben Andrej délről északkeletre ment, lemondva az őt az „orosz földből” megillető részről. Limonov szerint ez a döntés Kelet-Európában új tehetséges politikus megjelenését jelentette, akinek az orosz történelem új politikai stratégiát, új politikai fogalmakat, sőt a politizálás új módszereit köszönhetett. Három év alatt Andrej északkeleten jelentéktelen kisfejedelemből a régi Rusz területének körülbelül egyharmadával rendelkező, erős fejedelem lett. 1157 júniusa, Andrej szuzdali fejedelemmé választásának időpontja Rusz történetének rendkívül fontos dátuma. Az önálló északkeleti

államalakulat megteremtésének hivatalos lépését jelzi. Ez utóbbi az egész orosz nemzet eljövendő politikai központjának keletkezési helye volt.³⁶

Andrej Bogoljubszkij és apja, Jurij Dolgorukij politikáját összehasonlítva, Limonov úgy vélte, hogy Andrej és bojárjai bizonyos mértékben Jurij politikájának örökösei voltak. A taktika változatlan maradt – „Szuzdal” csaknem az összes fontos déli konfliktusba beavatkozott. A stratégia változott meg, ti. Kijev elfoglalása Dolgorukij számára alapvető cél volt, Bogoljubszkij és a rosztovi bojárok esetében viszont csak saját hatalmuk megerősítésének eszköze. Ebben állt a politikájuk közötti elvi különbség.³⁷

A krónikás Andrej testvéreinek „Szuzdal”-ból való elűzésével kapcsolatosan azt írta, hogy „ő ezt azért tette, mert az egész szuzdali föld egyeduralkodója akart lenni”. Limonov némi módosítással értett egyet vele: nemcsak a „szuzdali földé”. Szerinte Andrej fejedelem minden politikai törekvése, minden diplomáciai és katonai erőfeszítése a feudális anarchia leküzdésére irányult. Ebben északkelet anyagi erejére és az egyeduralkodó új ideológiai elvére támaszkodott. Az utóbbi nemcsak megfogalmazódott, hanem meg is valósult. Vlagyimir Szvjatoszlavics kijevi nagyfejedelem (980–1015) idejétől Rusz nem ismert ilyen jelenséget. A 12. században, a feudális széttagoltság időszakában egy politikai értelemben ilyen erős személyiség grandiózusnak tűnt. Mielőtt azonban a szerző teljesen elragadtatta volna magát – a fenti gondolatmenet erre enged következtetni –, sikerült visszatérnie a valóság talajára: az egyeduralkodó fejedelem a feudális belháború időszakában nonszensz, még hozzá veszélyes, amely az ilyen eszme szerzőjének vagy képviselőjének politikai bukásához, sőt fizikai értelemben vett elpusztításához vezethet. Andrej Bogoljubszkij politikájának kudarca, mint ahogyan az 1174. évi összeesküvés is, törvényszerű volt.³⁸

A fejedelem erőszakos halálának okát Limonov Bogoljubszkij politikájának általános válságában látta, s könyvének az összeesküvést elemző részében ismételten túlértékelte a fejedelem jelentőségét. Véleménye szerint 1174 sötét júniusi éjszakáján igen tehetséges államférfit öltek meg, aki sok évtizeddel, ha ugyan nem évszázaddal előzte meg kortársait az „egyeduralkodó” doktrínájának megalkotásában, és aki a moszkvai nagyfejedelmek számtalan nemzedékének ideáljává vált. A feudális széttagoltság korának politikai horizontjáról a régi Rusz, de lehet, hogy a középkori Európa egyik legfénylőbb csillaga tűnt el.³⁹

A szovjet történészek nézeteinek kronologikus áttekintése után szükségesnek látunk tematikus megközelítést is. Egyes kérdéseket tisztázó szándékkal fogunk tárgyalni, míg másokat a szakirodalomban kialakult, nem egyszer éles vita miatt említünk meg. Közülük az első az „egyesítés” problematikája. A szovjet kutatók több munkájukban azt a véleményt fejtették ki, hogy már a 12. század második felében és a 13. század első évtizedeiben a

legnagyobb elkülönült fejedelemségekben a feudális szétagolódás folyamatai mellett létrejött egy ellentétes tendencia is – megjelent a városi lakosság-nak (különösen felső rétegeinek) és a földbirtokos osztály alsó rétegeinek (a dvorjanyinoknak, fejedelmi szolgáknak) a fejedelmekkel való szövetségre, illetve a nagybirtokosokkal megküzdeni képes erős fejedelmi hatalom létrehozására irányuló törekvése. Ez annak a centripetális tendenciának a kezdete volt, amely a 15. században legyőzte a feudális szétagoltságot. Ilyen tendencia megjelenését látták a kutatók⁴⁰ Andrej Bogoljubszkij és Vszevolod Bolsoje Gnyezdo vlagyimiri, valamint Roman és Danyiil halicsi fejedelmek tevékenységében.⁴¹

A magunk részéről a 12. század második felére, a szétagoltság fokozódásának időszakára vonatkoztatva az egész Kijevi Ruszt illetően nem tartjuk megalapozottnak az egyesítés vagy a centripetális tendencia kifejezések használatát. A források alapján nem bizonyítható, hogy Andrej Bogoljubszkij a szétesett óorosz állam egyesítésére törekedett. Sokkal inkább a szeniori méltóságot, vagyis a nemzetségi rangsorrend első helyét akarta megszerezni.

Akadtak azonban olyan szovjet történészek is, akik ebben a kérdésben figyelemre méltó álláspontot képviseltek. P. P. Tolocsko például azt írta, hogy az orosz földek egyesítési politikája, melynek megvalósulása a szeniorátus elveinek helyreállításával függött össze, minden fejedelmet jellemzett. Később is, amikor Kijev mellett más egyesítő központok (Csernyigov, Vlagyimir, Halics) emelkedtek ki, fejedelmeik szintén rangidősségük elismertetésére törekedtek. Nem volt kivétel Andrej Bogoljubszkij sem.⁴² Ju. A. Limonov pedig az alábbi következtetésre jutott: Andrej felemelkedése és helyzetének erősödése szórványjellegű volt. A feudális anarchia megfékezésétől, az ideiglenes stabilizációtól, az erős és okos politikus személyes hegemoniájától valamint az összorosz politikai központ átvitelétől rendkívül hosszú út vezetett az egységes állam központosításáig vagy akár az arra irányuló törekvésig.⁴³

1169-ben az Andrej Bogoljubszkij által megszervezett koalíció csapatai bevették és kirabolták Kijevet, az „orosz városok anyját”-t. Az 1917 előtti historiográfia megkülönböztetett figyelmet szentelt ennek a kérdésnek. A szovjet történészek viszont – az orosz történetírók jelentős részével, különösen az államjogi iskola képviselőivel szemben – általában nem tekintették sorsfordító évnek 1169-et. Voltak azonban olyan kutatók is (B. D. Grekov, Sz. V. Juskov, Ny. Ny. Voronyin; az 1980-as szintézis szerzői és Ju. A. Limonov),⁴⁴ akik Kijev elfoglalását és Vlagyimir szerepének növekedését politikai szempontból fordulópontnak látták. Az utóbbiak viszonylag kis száma természetesen nem jelentette azt, hogy a szovjet történetírás nem tartotta fontosnak az 1169-es év eseményeit, sőt a számos kérdésben tapasztal-

ható sematizmusához képest egyenesen üdítőleg hat a téma tárgyalása során megfigyelhető sokszínűség. Egyes szerzők a politikai, míg mások a gazdasági, a kulturális vagy éppen az egyházi tényezőket emelték ki, többen pedig (I. U. Budovnyic, B. A. Ribakov és P. P. Tolocsko)⁴⁵ forráskritikai megközelítést is alkalmaztak.

A szakirodalomban vitát váltott ki Andrej Bogoljubszkijnak az a törekvése, hogy északkeleten metropolíát szervezzon. A fejedelemnek az érsekség megteremtéséért folytatott harcát Budovnyic a Ruszban már teljesen kialakult feudális széttagoltság tükröződéseként fogta fel, és úgy vélte, ekkor a politikai szempontból Kijevtől teljesen elkülönült oblasztyok arra törekedtek, hogy vallási téren is lerázzák a régi fővárostól való függést.⁴⁶ G. G. Litavrin és V. L. Janyin véleménye szerint „Andrej Bogoljubszkij arra törekedett, hogy Vlagyimirban érsekséget hozzon létre, amely közvetlenül az egyetemes pátriárka alá lett volna rendelve. Andrej szándékának lényege ugyanaz, mint a novgorodiaknál: a Kijevtől való függetlenség a világi kormányzat rendszerében támaszt keres a helyi egyház Kijevvel való egyenjósításában. Ebben az esetben a Kijev ellen való fellépés szemmel látható jele az egyetemes pátriárka presztízsc támogatásának”. A két szerző közösen írt tanulmányában teljes egészében megerősítette Budovnyic következtetését, amikor azt írta, hogy a novgorodi és a vlagyimiri törekvések az óorosz állam feudális széttagolódásának objektív folyamatát fejezték ki.⁴⁷

Voronyin viszont különösnek nevezte a Budovnyic által adott értékelést. Szerinte Bogoljubszkij egyházpolitikai harca nem a feudális széttagoltság tükröződése volt, hanem ellenkezőleg, leküzdésének egyik eszköze, valamint annak eszköze, hogy ne Vlagyimirnak Kijevtől, hanem Rusznak Konstantinápolytól való egyházi függetlensége szilárduljon meg.⁴⁸ Számunkra azonban emellett, hogy a széttagoltság feudális jellegét is megkérdőjelezzük, úgy tűnik, Voronyin nézete szó szerint megalapozatlan, mert a források a függetlenség igényével kapcsolatban nem tartalmaznak megbízható adatokat. A fejedelem a metropolia megteremtését a pátriárka segítségével kívánta elérni. Voronyin elképzelése abból a szempontból fontos, hogy rávilágít: Andrej Bogoljubszkij nem csak fejedelemsége önállóságának megőrzésére törekedett. Azonban nem Rusz Bizáncból való egyházi függetlenségét akarta megszilárdítani, amely egyébként nem is létezett, hanem a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség és leginkább saját maga „oroszországi” hegemoniáját kívánta megvalósítani. Ebben nagy segítséget jelentett volna a már csak Konstantinápolytól (s nem Kijevtől) függő vlagyimiri egyház is. Végül a csak a pátriárkának alárendelt metropolia megteremtését sem tudta megvalósítani.

Limonov álláspontját nem a fenti vitával összefüggésben ismertetjük, hanem azért, mert a témát illetően figyelemre méltónak tartjuk: az államhatárolom a „saját egyház – saját metropolita – saját központ” eszméjével veresé-

get szenvedett. Természetesen Andrej Bogoljubszkijnak a politikailag és ideológiailag teljesen önálló metropóliával kapcsolatos eszméje nem tűnt el. Már 60 év múlva a vlagyimir-szuzdali földnek két püspöksége volt. Kevesebb mint 100 év múlva Vlagyimirban megjelent az „egész Rusz” metropolitája, aki azután rezidenciája helyszínéül Moszkvát választotta.⁴⁹

Végezetül két olyan kérdésre térünk ki, melyek a fejedelem erőszakos halálával kapcsolatosak. Az Első Novgorodi Évkönyv egyértelműen azt állítja, hogy Andrej Bogoljubszkijt saját milosztnyikjai (fiatalabb druzsinájának tagjai) ölték meg,⁵⁰ s ehhez a megállapításhoz M. Ny. Tyihomirov is csatlakozott, sőt úgy vélte, a novgorodi forrásban foglaltakat az Ipatyij (Ipatjev)-évkönyv is alátámasztja.⁵¹ I. Ja. Frojanov, a Kijevi Rusz történetének másik neves kutatója részben az évkönyvíró, részben Tyihomirov álláspontját cáfolandó, a következőket írta: a források elemzése felborítja Tyihomirov logikáját. A Bogoljubovóban lezajlott véres drámáról rosszul informált novgorodi krónikás adatában kételkedni kell. Szerinte Andrejt azon az éjszakán ölték meg Vlagyimirban, amikor Bogoljubovóban aludt. Kételkedünk benne, hogy a novgorodi szobatudós az alapvető részletet helyesen világította meg. Elég átnézni az összeesküvők összetételét, hogy meggyőződünk szavaink helyességében. Tyihomirov a gyilkosság főkomposaihoz sorolja a névtelen szolgát, és elfelejti megemlíteni, hogy a szolgát Jakim Kucskovicsnak hívták. Nem említi a másik Kucskovicsot sem. A bojárok részvétele az összeesküvés szervezésében és végrehajtásában a történészek előtt teljesen világos. De őket nem lehet milosztnyikoknak nevezni. Ez azt jelenti, hogy a novgorodi évkönyvíró tévedett.⁵²

A kutatók körében heves vita bontakozott ki a Bogoljubszkij halálát követő fosztogatással kapcsolatban is, melyet ezúttal I. Ja. Frojanov értékelése váltott ki. Konceptiójának lényege az alábbiakban foglalható össze: a történészek az ilyen rablást általában mint az osztályharc eseményeit értékelik, de bennük a társadalmi tiltakozás mellett az ösközösségi gondolkodásmód motívumai is megtalálhatók. Az elhunyt fejedelmek anyagi javainak elrablása néprajzi adatok alapján új jelentést kap. A lényege érthetővé válik, ha elismerjük, hogy a 11–12. századi Ruszban a fejedelmek jelentős mértékben a táplálás miatt éltek jól. Ez a szabad népesség sajátos fizetsége volt a fejedelem által irányított társadalmi szolgáltatásokért. A fejedelmi munka ellentételezésének ilyen, lényegét tekintve archaikus rendszere elősegítette a fejedelmi vagyon részben társadalmi tulajdonként való felfogását.⁵³ V. T. Pasuto elutasította Frojanov elgondolását. Úgy vélte, az elhunyt fejedelmek vagyonának elrablása az osztályharc egész Európában ismeretes megnyilvánulása volt, és az eseményeket másképpen nehéz is megérteni, mivel ezeket a fejedelmi adminisztráció képviselőinek meggyilkolása kísérte.⁵⁴ Így foglalt állást M. B. Szverdllov és Ja. Ny. Scsapov is. Ők a fiatalabb druzsina tagjainak

kifosztásával kapcsolatban osztályharcról és feudális termelési viszonyokról írtak.⁵⁵ Ju. V. Krivosejev, a frojanovi irányvonal képviselője viszont az ellentábor érveit tartotta megalapozatlanoknak. Szerinte az adott esetben csak a közhatalom formálódó apparátusa elleni osztályharc elemeiről lehet beszélni. A fejedelmi adminisztráció visszaélt helyzetével, a társadalmi egenség megbomlott, s mindez hivatalos személyek meggyilkolásában és fosztogatásban megnyilvánuló robbanáshoz vezetett. „A működő hagyományos tudattal együtt” ez is a nép elégedetlenségének oka volt.⁵⁶

A magunk részéről az egyik irányzat értékelésével sem tudunk azonosulni, mert mindkettő saját koncepcióját kívánta alátámasztani a teljes terjedelmében az Ipatyij-évkönyvben fennmaradt Elbeszélés Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásáról című forrással. Pasuto és kollégái az osztályharcot akarták kimutatni egy olyan társadalomban, amelyben ekkor még csak folyamatban volt a differenciálódás, Frojanov és Krivosejev pedig a rablásokat az obszínai viszonyok megsértésének következményeként fogták fel. Mindent egybevetve, nem vitatjuk, hogy a frojanovi megközelítés az események árnyaltabb bemutatását teszi lehetővé, azonban néhány esetben egyetértünk az ellentábor kritikájával. Így például Pasuto jogosan kételkedett abban, hogy egyes fejedelmek anyagi javainak elrablását egy, az osztályviszonyok kialakulása előtti társadalomra jellemző szokással lehet összefüggésbe hozni.⁵⁷ Szerintünk (is) nagyon erőszakoltnak tűnik az afrikai bantuk elképzeléseit a 12. századi szlávok szokásaival összevetni,⁵⁸ s ezáltal Andrej Bogoljubszkijt egy bantu törzsfőnökkel párhuzamba állítani. Ráadásul Frojanov nem tudta bizonyítani, hogy a fejedelmi vagyon elrablása a Kijevi Ruszban általánosan bevett szokás volt. A Jurij Dolgorukij halála utáni fosztogatás inkább azt bizonyítja, hogy a szuzdali fejedelem meglehetősen népszerűtlen volt Kijevben.

Andrej Bogoljubszkij személyiségét és tevékenységét a Kijevi Rusz történetét vizsgáló szovjet történészek is kiemelten kezelték, bár önálló kötet nem készült róla, mint az 1917 előtti orosz historiográfiában.⁵⁹ Az általunk tanulmányozott művek között egy sem akadt, amely teljesen negatív értékelést adott volna. A szovjet szerzők általában jelentős vagy rendkívüli államférfinak tartották őt. Északkeleti tevékenységét még az a P. P. Tolocsko is elismerte, aki az egész Ruszt tekintve nem ítélte különösen fontos fejedelemnek Bogoljubszkijt. A vezető történészek közül B. D. Grekov és B. A. Ribakov értékelésében pozitív és negatív vonások egyaránt megtalálhatók. Mindez azért figyelemre méltó, mert kollégáink mindkettőjükre gyakran hivatkoztak. M. D. Priszjokov, I. U. Budovnyic, Ny. Ny. Voronyin és Ju. A. Limonov teljes mértékben pozitív értékelést hozott létre. Voronyin és Limonov estében ez arra is visszavezethető, hogy mindketten elsősorban az

északkeleti terület történetét kutatták. Limonov néhány megállapítását túlzónak érezzük, gondoljunk például arra, hogy Bogoljubszkijt a régi Rusz, sőt (igaz, csak a feltételezés szintjén) a középkori Európa egyik legfénylőbb csillagának nevezte. Ny. Ny. Voronyin nézeteit, bár jeleztük, hogy tanulmányunk fő célja nem ez, kénytelenek voltunk többször is bírálni. A kiváló művészettörténész képzelőereje időnként túlságosan élénknek bizonyult. Elég, ha csak az általa vont párhuzamok egy részét említjük.

A vlagyimir-szuzdali fejedelem összefoglaló értékelését tekintve tehát a szovjet történettudomány képviselői között nem alakult ki éles szembenállás. Nem vonatkozik viszont ugyanez a részproblémák elemzésére. Példának okáért a vlagyimiri metropólia létrehozásának kérdésében Budovnyic és Voronyin ellentétes nézeteket vallott, holott mindkettőjük Bogoljubszkij képe pozitív volt. Az 1174. évi gyilkosság, valamint az azt követő megmozdulások az 1980-as években jó lehetőséget biztosítottak az irányzatok vitáihoz. Ezt bizonyítja a Kijevi Rusz obscsinai jellegét hirdető ún. leningrádi iskolához tartozó történészek (I. Ja. Frojanov, Ju. V. Krivosejev) és a hagyományos álláspontot képviselő kutatók (V. T. Pasuto, M. B. Szverdlov, Ja. Ny. Scsapov) pengeváltása a fejedelem halálát követő fosztogatás jellegét illetően.

Végezetül felhívnánk a figyelmet arra, hogy a historiográfiának egy olyan részterülete, mint a Bogoljubszkij-értékelés sem teljesen feldolgozott téma. Egyrészt azért, mert eddigi vizsgálódásaink értelemszerűen nem terjedhettek ki az orosz és szovjet kutatók valamennyi művére, másrészt az 1917 után Nyugaton megjelent munkák alapos feldolgozása újabb tanulságokkal szolgálhat.

JEGYZETEK

1. Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből. Pécs, 1995. 12, 64, 67–68, 90, 106, 111. Makai János: Andrej fejedelem tevékenysége vlagyimiri uralkodása kezdetéig. Egri Történelmi Évkönyv, Eger, 1994, 260–274. Uő: Andrej Bogoljubszkij egyházpolitikája. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Nova Series. Tom XXI. Sectio Historiae. Eger, 1993, 137–148. A Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség külpolitikája a 12. század 60–70-es éveiben. Uo. Tom XXII. Eger, 1995, 133–150. Egy 12. századi fejedelemgyilkosság anatómiája. Világtörténet, 1992/1–2, 44–54.
2. A kérdés részletes kifejtése: Makai János: A Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség és Andrej Bogoljubszkij az orosz történetírásban. Világtörténet, 1988/3, 66–83.
3. Szovjetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi. Otv. red.: V. V. Mavrogyin, Leningrád (a továbbiakban: L.), 1978, 3.
4. Uo. 7.

5. Isztorija SZSZSZR. Pod. red.: V. I. Lebegyeva, B. D. Grekova, Sz. V. Bahrusina. T. I, Moszkva (a továbbiakban: M.), 1939, 75.
6. Szovjetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi, 8.
7. Isztorija SZSZSZR, t. I. M., 1939, 124, 134.
8. B. D. Grekov: Kijevszkaja Rusz. M., 1953, 513–514. (Első kiadás: M.–L., 1939).
9. V. A. Galkin: Szuzdalszkaja Rusz. Ivanovo, 1939. Ju. A. Limonov például azt írta, hogy Galkin hozzá nem értő módon használta fel az évkönyveket, túlbecsülte a helyi anyag tárgyilagosságát, a könyv pedig tárgyi hibákat tartalmaz. Ju. A. Limonov: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoj isztorii. L., 1987, 11.
10. M. D. Priszjolkov: Isztorija russzkovo letopiszanyija XI–XV vv. L., 1940, 72–73.
11. Uo. 76.
12. Szovjetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi, 9.
13. V. T. Pasuto: Alekszandr Nyevszkij i borba russzkovo naroda za nyezaviszimoszty v XIII veke. M., 1951
14. Ny. Ny. Voronyin: Pamjatnyiki vlagyimiro-szuzdalszkovo zodcsesztya XI–XIII vv. M.–L., 1945
15. A. Ny. Naszonov: „Russzkaja zemlja” i obrazovanyije tyerritorii Drevnyerusszkovo goszudarsztva. M., 1951, 188. V. A. Kucskin: Rosztovo-Szuzdalszkaja zemlja v X – pervoj tretyji XIII vekov. Isztorija SZSZSZR, 1969/2, 85, 87, 94. P. P. Tolocsko: Drevnyaja Rusz. Kijev, 1987, 141.
16. Ocserki isztorii SZSZSZR. Period feodalizma IX–XV vv. v dvuh csasztyah. Cs. I, Drevnyaja Rusz. Feodalnaja razdroblennoszty. M., 1953, 328.
17. Szovjetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi, 10.
18. „Zalesszkij”-nek, azaz erdöntúlinak a Kijevi Rusz északkeleti részét nevezték. A terminus egyes települések nevében is szerepelt, hiszen például a Kljazma menti Vlagyimirt (Vlagyimir-Zalesszkij) így könnyen meg tudták különböztetni a volhiniaiától.
19. Az „oblaszty” szó ez esetben elsősorban fejedelemséget jelent.
20. I. U. Budovnyic: Obszcsesztyvenno-polityicseszskaja miszl Drevnyej Ruszi XI–XIV vv. M., 1960, 249.
21. Ny. Ny. Voronyin: Zodzcsesztyvo Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XII–XV. vekov. T. I, M., 1961, 315.
22. Uo. 126.
23. Uo. 126–127. Voronyinnak egy másik művében is találunk összehasonlítást. Ebben azt írta, hogy „Andrej Bogoljubszkij sem határozottságát, sem energikusságát tekintve nem marad alul Izjaszlav Msztiszlavicsal szemben”, s ugyanitt Mánuel bizánci császárhoz hasonlította a vlagyimiri fejedelmet. Ny. Ny. Voronyin: Andrej Bogoljubszkij i Luka Hrizoverg. Vizantijjszkij vremennyik. T. XXI, M., 1962. 30, 39.
24. V. T. Pasuto: Vnyesnyaja polityika Drevnyej Ruszi. M., 1968, 190–198, 207, 209, 214–217. A Rusz és a Kaukázus államai című rövid részt (216–217. o.) A. P. Novoszcelcev írta.

25. B. A. Ribakov: „Szlovo o polku Igoreve” i jevo szovremennyiki. M., 1971, 146. Andrej Bogoljubszkij külpolitikája alatt Ribakov a többi óoroszl fejedelemséghez fűződő viszonyt értette.
26. V. A. Kucskin: B. A. Ribakov: „Szlovo o polku Igoreve” i jevo szovremennyiki. Vesztnyik Akagyemii Nauk SZSZSZR, 1972/7, 145.
27. O. M. Rapov: Knyazseszkije vlagyenyija na Ruszi v X-pervoj polovinye XIII v. M., 1977, 156–157.
28. Szovjetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi, 149, 208.
29. B. A. Ribakov: Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazsesztva XII–XIII vv. M., 1982, 553–554.
30. Uo. 554–556.
31. Uo. 550, 552, 554.
32. P. P. Tolocsko: I. m. 140–141.
33. Uo. 133.
34. Uo. 142.
35. Ju. A. Limonov: I. m. 38. Limonov ezt az abszolút pozitív jellemzést az apja érdekeiért 1155-ig a Kijevi Rusz déli részén küzdő Andrejről írta. A jellemzés alapjául szolgáló évkönyvi adatok ilyen egyértelmű elfogadása meglepőnek tűnik, hiszen egy másik művében feltételezte, hogy a déli harcokról szóló évkönyv részletek szerzője maga a fejedelem volt: Ju. A. Limonov: Letopiszanyije Vlagyimiro-Szuzdalszkoy Ruszi. L., 1967, 66–68. Andrej Bogoljubszkij szerzőségét Voronyin is valószínűsítette: Ny. Ny. Voronyin: Szuscsesztvoval li „Letopiszec Andreja Bogoljubszkovo”? Pamjatyiki isztorii i kulturni. Jaroszlavl, 1976, 43.
36. Ju. A. Limonov: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz, 39, 46.
37. Uo. 65.
38. Uo. 73, 75–76.
39. Uo. 80, 95.
40. B. D. Grekov: Kijevszkaja Rusz. M.–L., 1939, 282. K. V. Bazilevics: Isztorija SZSZSZR. Cs. I, M., 1946, 138–139. V. T. Pasuto: Ocserki po isztorii Galicko – Volinszkoy Ruszi. M., 1950, 176–181. Ocserki isztorii SZSZSZR... Cs. I, M., 1953, 286–290, 301–302, 324. Isztorija Ukrainszkoy SZSZSZR. T. I, Kijev, 1953, 103. Ny. Ny. Voronyin: Zodcsesztvo... T. I, M., 1961, 126–127. (A Voronyinnál megjelölt rész csak Andrej Bogoljubszkijra vonatkozik.)
41. Szovjetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi, 149.
42. P. P. Tolocsko: I. m. 133.
43. Ju. A. Limonov: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz, 76.
44. B. D. Grekov: Kijevszkaja Rusz. M. – L., 1953, 513. Sz. V. Juskov: Obscsesztvenno-polityicseszkij sztroj i pravo Kijevszkovo goszdarsztva. M., 1949, 140–143, 191. Ny. Ny. Voronyin: Zodcsesztvo... T. I, M., 1961, 125. A Szovjetunió története/I. Felelős szerkesztő: N. J. Noszov. Kossuth, Bp. Progressz, M., 1980, 49. Ju. A. Limonov: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz, 72–73.

45. I. U. Budovnyic: I. m. 249. B. A. Ribakov: „Szlovo o polku Igoreve” i jevo szovremennyiki, 141. P. P. Tolocsko: I. m. 139.
46. I. U. Budovnyic: I. m. 248.
47. G. G. Litavrin, V. L. Janyin: Nyckotorije problemi russzko-vizantijszkijh otnosenij IX–XV vv. Isztorija SZSZSZR, 1970/4, 46–47.
48. Ny. Ny. Voronyin: Andrej Bogoljubszkij i Luka Hrizoverg, 50.
49. Ju. A. Limonov: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz, 62.
50. Novgorodszkaja Pervaja Letopisz sztarsevo i mladsevo izvodov. M.–L., 1950, 34.
51. M. Ny. Tyihomirov: Drevnyaja Rusz. M., 1975, 234. (A hivatkozott rész első megjelenése: 1952). Ju. A. Limonov három és fél évtized múltán is osztotta Tyihomirov véleményét, azzal a különbséggel, hogy Bogoljubszkij gyilkosait milosztjikoknak, ill. minisztériálisoknak nevezte: Ju. A. Limonov: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz, 85–86. Tyihomirov és Limonov nézetével ebben a kérdésben a kisebbséghez tartozott.
52. I. Ja. Frojanov: Kijevszkaja Rusz. Ocserki-szocialno polityicseszkoi isztorii. L., 1980, 93–94.
53. Uo. 144–145.
54. V. T. Pasuto: Po povodu knyigi I. Ja. Frojanova: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoi isztorii. Voproszi isztorii, 1982/9, 177.
55. M. B. Szverdlov, Ja. Ny. Scsapov: Poszledsztvija nyevernovo podhoda k isszledovanyiju vazsnoj tyemi. Isztorija SZSZSZR, 1982/5, 183.
56. Ju. V. Krivoszejev: Szocialnaja borba i problema genyeziszsa feodalnih otnosenij v Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XI-nacsala XIII vv. Voproszi isztorii, 1988/8, 59.
57. V. T. Pasuto: Po povodu knyigi I. Ja. Frojanova..., 177.
58. A bantukkal való összehasonlítás: I. Ja. Frojanov: I. m. 145.
59. M. P. Pogogyin: Knyaz Andrej Jurjevics Bogoljubszkij. M., 1850. V. T. Georgijevszkij: Szvjatoj blagovernij velikij knyaz Andrej Bogoljubszkij. Vlagyimir, 1894.

KISS LÁSZLÓ

A SZLOVÁK NEMZETI IDEOLÓGIA KIALAKULÁSÁNAK NEMZETELMÉLETI, METODOLÓGIAI PROBLÉMÁI

(A tanulmány a Művelődési és Köznevelési Minisztérium Felsőoktatási Programfinanszírozási pályázatának támogatásával készült.)

Abstract: *(Die theoretischen und methodologischen Probleme der Entfaltung der slowakischen Nationalideologie)* Die Erforschung der slowakischen Nationalideologie macht die uneinheitliche Sinnerklärung einiger grundlegenden Begriffe und Kategorien schwer. Darauf ist ja auch die Mehrheit der Auseinandersetzungen zwischen den slowakischen und ungarischen Historikern zurückzuführen. Die Abhandlung betont, daß das meistens von Slowaken bewohnte Oberungarn, als organischer Teil des historischen Ungarns zu Ost-Mitteuropa gehört und gehörte. Die slowakischen Historiker versuchenes mit bestimmten nationalen Namen und Benennungen zu beweisen, daß das slowakische Volk, Slowakien schon vor dem 16.-n/18.-n Jahrhundert bestand. Nach der Meinung des Verfassers konnte sich das slowakische Ethnikum in Oberungarn zum slowakischen Volk nicht früher als im 15.-n/16.-n Jahrhundert gestalten und das einheitliche slowakische Nationalbewußtsein entstand erst im 18.-n/19.-n Jahrhundert. Das slowakische Volk wurde nicht „wiedergeboren“, sondern es wurde im 19.-n Jahrhundert geboren. Der davon abweichende Standpunkt der slowakischen Geschichtsschreibung ist Quelle der nationalen Mythen geworden.

A közép- és kelet-európai nemzeti kérdés vizsgálatát és a szlovák nemzeti ideológia kutatását is megnehezíti néhány alapvető fogalom és kategória eltérő értelmezése és használata. A fogalmi apparátus nem egységes kezelése pedig nézeteltérések, viták forrásává válhat. Fontos, hogy a kérdéskör kutatója a saját maga számára is tisztázzon bizonyos nemzetelméleti, szakmódszertani problémákat. Szükséges lenne az is, hogy a szlovák nemzeti ideológia magyar és szlovák kutatói ismerjék meg egymás fogalomrendszerét és kölcsönösen törekedjenek arra, hogy a saját fogalomrendszerükben is oly

módon csináljanak rendet, hogy ennek eredménye a fogalmak megfeleltetése, minél teljesebb azonosulása legyen.

1. Közép- vagy Kelet-Európa?

A magyar történettudományban időnként fel-fellángoló régióviták már régóta azon alapkérdés körül forognak, hogy Európának hány történeti régiója van, s hogy a történeti Magyarország – amelynek a zömmel szlovákok által lakott Felső-Magyarország is a szerves részét alkotta – melyikhez tartozott és tartozik? Hozzánk legközelebb az a felfogás áll, amelyet a Bibó István nyomán haladó Szűcs Jenő 1986-ban a következőképpen fogalmazott meg. „*A legfőbb vitakérdés... abban áll – mondta a Történettudományi Intézetben rendezett vitában –, hogy Magyarország egy sajátosan köztes, ha úgy tetszik, »hibrid« jellegű, de önálló jegyekben leírható történeti régió része-e (melynek jellegadó vonásaiban átmosódnak, de koronként más-más súlyelosztásban, »nyugati« és »keleti« szerkezeti jellegzetességek), vagy pedig egy olyan térség része, mely genezisétől napjainkig Kelet-Európa egyik »alrégiója« gyanánt fogható fel*”.¹ E „hármasszoros képlet”-en belül nézetünk szerint számolni kell Közép-Európával is, amely maga sem egységes. „*Kétségtől van egy keleti és egy nyugati Középeurópa*” – írta Sárkány Oszkár más az 1930-as években.² Ez a Közép-Európa egy olyan sokszínű, átmeneti és viszonylagos jellegű térség, amelynek képlékeny határai koronként változtak, s amelyen belül a történeti Magyarország inkább Kelet-Közép-Európa, míg például az osztrák örökös tartományok vagy Csehország inkább már Nyugat-Közép-Európa-hoz tartoztak.³

František Palacký és František Rieger már a 19. század közepén úgy látták, hogy Kelet és Nyugat között, közelebbről a németek és az oroszok között helyezkedik el a kis népek (nemzetek) zónája, amelynek a nemzeti problémái is jelentősen különböznek mind a tőle nyugatra, mind a keletre fekvő területekétől.⁴ Napjainkban Lubomír Lipták a szlovák történelem „*határhelyzetére*” mutatott rá, Imrich Kruzliak pedig a szlovák kultúra történetét a két ellentétes lehetőség és orientáció közötti állandó választás kényszeréneként interpretálta.⁵

2. Államnemzet vagy kultúrnemzet?

Az alcímben megfogalmazott kérdésre az eredetileg J. V. Sztálintól származó marxista nemzetmeghatározás⁶ nem adhatott választ, hiszen természetéből következően nem tette lehetővé sem az európai nemzeti integrációs képletek árnyalt clemzését, sem ezek (eltérő történelmi sajátosságoknak

megfelelő) modellizálását. Az 1960-as, 1970-es évektől azonban az európai nemzeti fejlődés régiók szerinti vizsgálatának és tipizálásának a magyar szakirodalma is egyre gazdagabb.⁷

A francia forradalom tüzeiben sarjadt és a zömmel Nyugat-Európára jellemző „államnemzet”, „nemzetállam” mindenekelőtt politikai kategória, amelyben a nyelv motívuma nem hangsúlyos. Ez a felfogás a nemzetet meghatározott területhez, politikai és egyéb intézményekhez, a feudális múltba visszanyúló önálló államisághoz és ebből táplálkozó „történelmi emlékezet”-hez köti, és a politikai öntudatra ébredt, egyenlő jogokkal rendelkező állampolgárokkal azonosítja. Az államnemzetek esetében az önálló állami és nemzeti szervezet alapvetése a 16–18. század folyamán többé-kevésbé sikeresen megtörtént, s ezekre az alapokra támaszkodva a 18–19. század folyamán egy szerves, alulról építkező fejlődés eredményeként Európa nyugati részében szinte észrevétlenül létrejöttek a „politikai nemzet”-ek. Ez esetben tehát a nemzetelméleti irodalom joggal beszél „nemzeti fejlődés”-ről, „nemzetté válás”-ról vagy „véletlenszerűen létrejött nemzetek”-ről, míg a közép- és kelet-európai népek esetében inkább a „nemzetépítés”, „nemzetteremtés” vagy a „szándékoltan létrejött”, „csinált” nemzet terminusokat tartja pontosabbnak a „nemzetébresztők” által elindított folyamatok jelölésére.⁸

A Rajnától keletre eső területeken kibontakozó nemzeti törekvések – néhány kivételtől eltekintve – csakhamar szembekerültek azzal a ténnyel, hogy a modern állami és nemzeti szervezet alapvetését számukra nem végezte el senki. Az állami-nemzeti kereteket „nem lehetett birtokba venni, mert előbb meg kellett csinálni”. Az itt élő népeknél ugyanis többnyire hiányzott „a saját állami keret realitása, az állami apparátus, az egységes politikai kultúra, a kialakult gazdasági szervezet és ösztönözöttség, a főváros és szellemi elit stb.”⁹ A Habsburg-birodalom nemzetté válni akaró népei – az osztráknémeteket, lengyeleket, magyarokat, horvátokat és (részben) a cseheket kivéve – ún. csonka társadalmakat alkottak. Nem rendelkeztek saját nemesiséggel, vagy ha igen, az már erősen asszimilálódóban volt. Ilyen kedvezőtlen indulási helyzetben voltak a magyarországi szlovákok is a 18. század végén – 19. század elején. A német nyelvterület egy részén és attól keletebbre tehát egy olyan etnikai-nyelvi nemzetfelfogás alakult ki, amely a nemzetet „az államtól független, a politikai szerveződést megelőző, primer természeti képződménynek tartotta, amelynek meghatározó jegye a közös etnikum, a nyelv, a népi kulturális hagyomány, a »népszellem« ...”¹⁰ A francia felvilágosodás racionalizmusához és Rousseau eszméihez sokban kötődő államnemzet és a német romantika (irracionalizmustól sem mentes) hatásait, valamint J. G. Herderék keze nyomát erősen magán viselő nyelv- vagy kultúrnemzet tiszta formában szinte schol sem jelentkező alaptípusai mellett Szűcs Jenő szerint egy harmadik típusként emelkedik ki Európának az a régiója, ahol a nyelvi-

kulturális mozzanat egy historizált államnemzeti koncepcióval összefonódva jelentkezett.¹¹ Így például a magyar liberális nacionalizmusban ez utóbbi, míg a szlovák nemzeti ideológiában az előbbi vált a túlsúlyos elemmé.

A magyar, lengyel, horvát stb. „állami öntudatú elit”-től eltérően a – saját uralkodó osztállyal, államisággal, de még saját kulturális, egyházi vagy egyéb autonóm intézményekkel sem igen rendelkező – szlovákoknak nem alakulhatott ki történeti tudatuk sem.¹² Rudolf Chmel szerint mivel a történeti Magyarország története magyar volt (hiszen a szlovákok nem voltak államalkotó, „történelmi nemzet”), ezért a cselekvés helyett inkább „*megálmodtak maguknak egy saját államot, és programjukat inkább nyelvi és kulturális, semmint politikai, netalán geopolitikai értelemben valószínűsítették meg. Az az igazság, hogy nem volt államnemzeti tudatuk.*”¹³ A „nemzeti ébresztés”-t magára vállaló kis létszámú és felekezetiileg is megosztott szlovák intelligenciának csak igen szegényes „építőanyag” állt a rendelkezésére. Rájuk hárult az a nehéz történelmi feladat, hogy az elmaradott, passzív és öntudatlan népi tömegeket a nemzeti eszme számára megnyerjék, nemzeti öntudatra ébreszték, hogy megtanítsák őket „a nemzet leckéjére”. Tevékenységük fókuszába a nyelv, a kultúra és a történelem ápolása került. Ennek során az „ébresztők” attól sem riadtak vissza, hogy az eleve hiányzó, de csak szendergőnek vélt nemzeti tudatot maguk gyártotta történelmi mítoszokkal pótolják. Közép- és Kelet-Európa speciális, különleges viszonyai között így született meg és vált történelemformáló erővé a nyelvi-etnikai összetartozás tudata, a nyelvi nacionalizmus.¹⁴ Az irodalomnak ebben a folyamatban kulcsfontosságú szerepe volt, hiszen a történelmi mítoszokkal együtt „*a nemzeti ideológiát helyettesítette, hozzájárult ennek az ideológiának a »kitermeléséhez« ...*”¹⁵

A szlovák papi értelmiség képviselői már a 18. században megtették az első bizonytalan lépéseket afelé, hogy megteremtsék a közös magyar–szlovák múlttól fokozatosan elkülönített szláv–szlovák múlt és történelem „nemzeti látószögét”, s hogy bebizonyítsák: a Pannóniában őshonos „szlovák” népnek is volt saját (a nagymorva birodalomig visszavezethető) államisága. Ez a törekvés Dušan Škvarna szerint az 1820-as évektől oda vezetett, hogy „*jelentősen meggyengült annak tudata is, hogy a szlovákok Magyarország kultúrájának részesei voltak a múltban.*” A magyarországi történelemhez való viszony lazulása (pl. P. J. Šafáriknál) „*olyan érzésekben nyert megfogalmazást, hogy Magyarország történelme nem a szlovákok történelme, és ami még ellentmondásosabb, hogy a szlovákok Magyarországon folyamatosan ezer évig elnyomásban, rabságban éltek...*” Ez a gondolat szerint „*Štúr követőinél is megtalálható, de a szlovák kultúrában és publicisztikában főleg a XIX. század hatvanas éveitől van jelen.*”¹⁶ Ez a nemzeti tudat erősítését szolgáló és erős történeti kontinuitást mutató szemlélet a mai szlovák történetírástól és nemzeti ideológiától sem idegen.

3. „Történelmi” vagy „történelem nélküli” nemzet?

Az európai nemzetek kialakulásával kapcsolatban a hazai szakirodalomban két eltérő állásponttal találkozhatunk. Az elterjedtebb megközelítés szerint a modern nemzetek – bizonyos középkori, kora újkori előzményekre támaszkodva – a 18. század második felétől – végétől kezdtek kifomálódni, hasonlóan a modern nemzeti érzéshez, nemzeti tudathoz és ideológiához. A másik felfogás lényegesen nagyobb súlyt helyez a polgári nemzet feudális előzményeire, a régi és az új elemek kontinuitására.¹⁷ A kérdés tehát a szlovákok esetében is az, hogy milyen régi a szlovák nép és nemzet, a „nemzetiségi tudat” és a szlovák államiság? Van-e kontinuitás a mai Szlovákia és Nagymorávia, illetve a feudalizmus kori „nemzetiségi tudat” és a 19. századi nemzeti tudat és ideológia között?

A szlovák történetírásban inkább a második felfogás gyökeresedett meg. Julius Botto és 20. századi követői a nemzetet ha nem is örök, de nagyon régi kategóriának tekintik és a szlovák történelmet a nemzettudat mozgásaként ábrázolják. Eközben erőteljesen kiemelik a régi és a 18. század végétől megjelenő új ideológiai elemek és nemzeti tudattartalmak közötti erős, folytonos kapcsolatot. Ha a koncepciójuk úgy kívánja, kiemelnek és felnagyítanak jelentéktelen vagy még nem is létező mozzanatokat, viszont irrelevánsnak tekintenek abba bele nem illő (de egyébként fontos és lényeges) történelmi elemeket „*A nemzet abszolutizálása, annak csupán etnikai és nyelvi meghatározása ...* – írta bírálólág a közelmúltban Dušan Kováč – *ott merít a nemzettudat vagy a nemzeti küzdelem elemeiből, ahol azok valójában még nem léteztek.*”¹⁸

A hivatalos szlovák álláspont szerint a szlovák történelem a szlovák nép (etnikum) és a mai állami terület történelmével azonos, az etnikum története pedig a mai Szlovákia területén az i. sz. 5–6. századtól kezdve megtelepült szláv törzsek történelmével rokonítható. Következésképpen a „szlovák” etnikum – a honfoglaló magyarokat jóval megelőzte – itt „öslakosként” élt. Itt formálódott egységes egésszé, amely nyelvileg, etnikailag, tudatilag egyaránt világosan különbözött a magyaroktól és a német polgárságtól. Jellemzően retrospektív, a mai viszonyokat a múltba visszavetítő szemléletről és vizsgálati módszerről van tehát szó. Ennek ismeretében már korántsem meglepő, ha feudalizmus kori térképeken mai népek és települések neveit olvassuk mai államuk keretei között.¹⁹

A probléma lényegére tapintott rá R. Chmel amikor azt hangsúlyozta, hogy a szlovákok történetében „*nincs még egy olyan közös, de talán éppen ezért neuralgikus pont, mint amilyen a magyarokhoz és a csehekhez fűződő kapcsolat*”, hiszen „*a magyarokhoz való viszony nemcsak nemzeti sorsunkat alakította, hanem a nemzet tudatát is Századokon át főként azzal léteztünk,*

hogy elrugaszkodtunk a magyaroktól."²⁰ Ez az elrugaszkodási szándék áll annak a mítosznak a hátterében is, hogy a szláv népek közé ékként benyomuló magyarok honfoglalásával és államalapító tevékenységével kezdetét vette a magyaroktól régebbi szlovák nemzet „ezeréves elnyomás”-a, mivel számukra ez az idegen állam „évszázados börtön”-t jelentett. Az ún. „közbeékelte nép” egyik legelső variánsát František Palacký fogalmazta meg még az 1830-as években. A magyarok betörése és megtelepedése szerinte a legnagyobb szerencsétlenség volt a szlávok számára, mert lehetetlenné tette egy nagy szláv birodalom létrejöttét. 'A magyarok ezen kialakulóban lévő szervezet szívébe hatoltak. Így a „nagy törzsek még alig összefüggő tagjai újból elkülönültek egymástól, mivel hatalmas idegen (azaz magyar) anyag választotta el őket térben is.”²¹ Palacký után több mint 100 évvel Jozef Lettrich angol nyelvű monográfiájában vagy az „*Isztorija Csehoszlovákii*”-ban még mindig visszacseng ez a felfogás.²²

Peter Sykora egy közelmúltban írott tanulmányában keményen bírálta az – „*első szlovák király*”-lyal (Samo frank kereskedővel) kezdődő, majd Pribina nyitrai fejedelemmel és Szvatopluk morva uralkodóval folytatódó, és „*trencségi Csák Máté*”-n, Thököly Imre „*tót király*”-on át egészen Jozef Tisoig vezető – „*ezeréves nemzet*” kontinuitás-mítoszát. A bírálatból a (még Samuel Timon által megalapozott) „közös történelem” gondolatának is ki-jutott, hiszen szerinte ez is azt sugallja, hogy „*történelmünk csak első látásra nincs, valójában csak egy nagyobb kultúrközösség történelmében oldódott fel.*”²³

Ennek a gondolatnak egy irodalmilag szép példáját fogalmazta meg az 1930-as évek közepén Rudolf Uhlár. „*Világos, hogy történelmünk rokon a magyarokéval – írta. Ezer évig egy államban éltünk velük... Tehát igen gyakran közös ellenség volt a tatár, a török, gyakran Bécs és a császári udvar. Trencségi Csák Máté, Zrínyi Miklós, Rákóczi csatái közös hősokeket teremnek, közös történelmi és irodalmi hagyományt.*”²⁴ Hasonló véleményének adott hangot fél évszázaddal később a kiváló szlovák történész Daniel Rapant, amikor azt hangsúlyozta, hogy a szlovákság államalkotó tevékenysége „*nem zárul le Nagymoráviával, még ha ezt követően nem is a saját, hanem az idegen magyar állam javára érvényesül, amelynek a berendezkedéséhez, krisztianizálásához és művelődéséhez, közvetlenül vagy (nagyobbrészt) közvetve... a szlovákok döntő módon hozzájárultak.*”²⁵

A szlovák történészek és irodalmárok egy másik része elfogadja a szlovákok „nem történelmi nemzetek” közé való besorolását, de rögtön egy másik kontinuitás-mítoszt teremtenek, az „*ezeréves méhecske*” mítoszát. Ennek egy korai változatát 1948-ban Alexandr Matuška, az egyik legszebb érett változatát pedig 1969-ben a publicista Vladimír Mináč vetette papírra.²⁶ A 20. század második felére tehát egy apró módosítással a marxista történetírás

és irodalomtudomány az „anyagi javak termelőjét”, a méhecskeként szorgoskodó és építő egyszerű népet tették meg (a királyok története helyett) a szlovák történelmi folytonosság fő hordozójának. A többihez hasonlóan ez a felfogás is védekező jellegű, amelynek a kimondott vagy kimondatlan célja ugyancsak a szlovák történelem és nemzet kiszabadítása a magyar(országi) történelemből.

Végezetül a szlovák szakemberek között olyanok is vannak, akik elfogadják azt, amit az 1840-es években már Ludovit Štúr is hangoztatott: a szlovákok valóban a „nem történelmi nemzetek” közé tartoznak Milan Pišut megfogalmazásában ez úgy szól, hogy mivel Nagymorávia bukása után a szlovák népnek nem volt saját politikai története, történetíróik a szlovákok „történetét” összekapcsolták a többi szláv nép történelmeivel. Daniel Rapant vagy Miroslav Kusý pedig arra helyezte a hangsúlyt, hogy – annak ellenére, hogy a nemzet 1843-ban történő „kinyilvánítása”, a szlovák irodalmi nyelv megteremtése óta már több mint 100 esztendő eltelt – a szlovákság „*még ma is inkább csak egyének összessége, akik... nem alkotnak közösséget*”. A nyelvi homogenizáció „*még ma sem ért véget*”, mert „*még távolról sem fogadta magáévá az egész nemzet (félek kimondani, hogy még csak a nemzet többsége sem)*...”²⁷

A leghatározottabban ez esetben is Peter Sykora fogalmazott, amikor a szlovákok komplexushajlamait bírálva megállapította, hogy ezek abból erednek, hogy „*nincs történelmünk*”, mert „*nem voltak saját királyaink*.” Ezért tehát: „*Teljesen értelmetlen a cseh nemzeti újjászületés mintájára szlovák nemzeti újjászületésről beszélni: A szlovákok nem »újja« születtek a 19. században, hanem akkor születtek meg először. A szlovákok a közép-európai nemzetek »Benjáminja«.*”²⁸

4. „Születés” vagy „újjászületés”?

Joggal vetődhet fel tehát a kérdés, hogy a bolgár, szlovén vagy szlovák stb. történetírás által használt kifejezések (nemzeti ébredés, nemzetek születése vagy újjászületése, nemzeti megújulás vagy megújulás) pontosan megragadják-e a 18. század végétől az ún. „ébredzők” vezetésével meginduló nyelvi-kulturális folyamatok lényegét és tartalmát? Úgy véljük, hogy ebben a tekintetben is pontosításra van szükség. Dušan Kováčnak is komoly kétségei vannak a „nemzeti ébredés” vagy a „nemzeti újjászületés” – tárgyilag nem korrekt és a tudományos elemzés által már el nem fogadott – fogalmak használatát illetően. A történelmi valóságtól való elrugaszkodáshoz, legendák születéséhez vezethetnek el. Július Bottónál vagy a század közepén A. A. Baníknál – hogy csak ezt a két ismert tudóst említsük – ez úgy jelentkezett, hogy szerintük a nagymorva birodalom bukása után a szlovákok hosszú

aléltságra, mély álomba estek, amelyből „csak a XIV. században kezdtek magukhoz térni, ébredezni pedig csak a XVI. században. Csak 1787-től kezdtek aztán öntudatra ébredni, amikor az emberiség történelmében új korszak következett;...”²⁹ Termékeny kiindulópontnak tűnik Niederhauser Emil megközelítése, miszerint a nagyobb nyugat-európai nemzetek esetében – a 16. századtól meginduló és hosszan elhúzódó nemzettéválási folyamatoknak köszönhetően – „megújulás”-ról vagy „újjászületés”-ről nemigen szokás beszélni. A valamilyen államisággal és rendi intézményekkel rendelkező lengyel, magyar, román, szerb stb. történetírás sem igen használja ezeket a fogalmakat. Annak ellenére, hogy a csehek és a horvátok kivételt jelentenek, „*mégis úgy tűnik, hogy ezt a párhuzamot államiság megléte és újjászületés hiánya között meg lehet vonni.*”³⁰ Ján Tibenský is úgy ítéli meg, hogy az „újjászületés”-fogalom használatának az az alapja, hogy Anton Bernolák és követői – abból kiindulva, hogy a nagymorva birodalom a szlovák történelem legdicsebb korszaka volt, amikor a nemzeti kultúrával együtt a nyelv is virágzott – az általuk kodifikált nyelvet nem tartották új irodalmi nyelvnek, hanem „*mindig a megújított szlovák nyelvről beszélnek.*” Ehhez kapcsolódik az is, hogy Jozef Ignác Bajza az 1780-as évek elején magát öntudatosan már a szlovákok „*(fel)ébresztő*”-jének (zbuditel) nevezte.³¹

A problémát látszólag bonyolíthatja az „álom” és „ébredés” motívumainak a bekapcsolása. Ezeket ugyanis nemcsak az államisággal nem rendelkező szlovákok, hanem a német és a magyar literátorok, történetírók is előszeretettel használták a 18. század végétől, főleg akkor, amikor a nemzeti nyelv, irodalom, tudomány és kultúra „pallérozását” szorgalmazták, amelyeknek a nemzeti öntudat, a nemzeti érzés felébresztése szempontjából kulcsfontosságú szerepet tulajdonítottak. Ha tehát a régtől fogva meglévőnek gondolt „államnemzet”-nek már nem is kellett újjászületnie, de a „nyelv-nemzet”-et annál inkább fel kellett rázni hosszú álmából, szenderegéséből. „*A hosszú álom gyengít; – így nem csoda, hogy te / Ős haza nem vagy erős százados álmod után!*” Így foglalta tömören össze a probléma lényegét a reformkori költő.³² Az ehhez kapcsolódó további kérdés most már az, hogyan nevezték a kortársak azt a Felső-Magyarországon élő szláv népességet, amelynek az ébresztésére Anton Bernolák és az őt követő generációk a 18. század végétől vállalkoztak?

5. Szláv, tót vagy szlovák? Nemzetiség vagy etnikum?

A kérdés annál is jogosabb, mivel a szlovák nép (etnikum), illetve a „nemzetiségi tudat” korai meglétét bizonyítani akaró szlovák történészek nagy súlyt helyeznek bizonyos nemzeti nevekre és elnevezésekre, a nemzeti lét korai előzményeit nyelvészeti érvekkel alátámasztani igyekvő bizonyíté-

kok megtalálására. Ennek során főleg azzal érvelnek, hogy – annak ellenére, hogy a középkori és koraújkori forrásokból hosszú időn át hiányoznak az olyan kifejezések mint „szlovák” (slovak), „Szlovákia” (Slovensko) stb. – a latin nyelvű dokumentumokban sűrűn előforduló „slavus”, „sclavus”, „Sclavonia” stb. megjelölések és származékaik, nem különben a „wind”, „windisch” vagy „tót” kifejezések mögött a szlovákokat kell keresni. Így tehát ezek „szlováknak”, „Szlovákiának” nyugodtan fordíthatók.³³ Peter Ratkoš és több vezető történész állítása szerint ugyanis a nagymorva birodalom bukása *„után a magyar államba betagolódo felső-magyarországi térség soha nem veszítette el alapvető szláv jellegét, vagyis a „mai Szlovákia területét... bizonyítottan szlovák településnek kell tekinteni.”*³⁴ A szlovien – szláv népesség hamarosan szlovák néppé (etnikummá), sőt szlovák *„nemzetiséggé”* formálódott. A cseh hatásra a 15. században megjelenő „slovák”, „slováci” és a „slovenka”, „slovensky” (férfi és női) megjelölések (a német forrásokban: „slowakische Land”) a cseh, morva és lengyel területeken is általánossá váltak a század második felétől. 1526 után tehát – állítja Ján Tibenský – *„Szlovákiának... kifejezett szlovák jellege”* volt már.³⁵

A magyar és a szlovák történészek egy része már a korábbi években is bírálta vagy fenntartásokkal fogadta a fenti álláspont igazát (gondoljunk csak Szűcs Jenő vagy Györffy György írásaira). Legújabban Vékony Gábor is hangot adott kételyeinek. *„Ha a Slovák népnévalak 1444-ben tűnik fel először – írja –, akkor kevés a valószínűsége annak, hogy a néppé alakulás sokkal régebbi folyamat lenne.”*³⁶ Peter Sykora ebben a kérdésben is kicsit kiélezetten fogalmaz, de újból a lényegre tapint. *„Évszázadokon át csak mint szláv etnikum, vagy talán még pontosabban mint több szláv etnikum léteztünk Észak-Magyarország területén szétszóródva. Valószínű, hogy ezek az etnikumok az egész középkorban nem tudtak arról, hogy egymáshoz tartoznak.”*³⁷ Ezt megerősíteni látszik Szarka László véleménye, amely szerint *„meglehetősen merésznek tűnik annak feltételezése, hogy a mai Szlovákia területén élt szláv népesség körében a szlovák etnikum elkülönülése, s ezzel a szlovák nemzetiség (etnikai – nemzeti közösség) kialakulása a 9. század elején... már befejezett ténnyé vált volna.”* Ellenkezőleg, még a huszita időkben is inkább a szétagoltság jellemezte a Kárpát-medencei szlávságot, s már csak emiatt sem alakulhatott ki – eltérően a helyi – városi és vármegyei szinttől – a mai Szlovákia egészére kiterjedő regionális etnikai tudat.³⁸ A 18. század vége előtt viszont helyi szinten, a földrajzilag is erősen tagolt kisebb egységek szintjén *„már korábban is létezett egyfajta szlovák etnikai tudat; egészen nyilvánvaló a nyelvi különbözőség is. Olyan össznemzeti tudat azonban még nem volt – írja Dušan Kováč –, amelynek alapján kiépülhetett volna egy nemzetpolitikai program.”*³⁹

Hasonlóképpen nincs egység a „Szlovákia” (Slovensko) elnevezés kérdésében sem. Vannak olyan szlovák történészek, akik a felső-magyarországi szláv régiót (legkésőbb a 11–12. századtól kezdve) Szlovákiának nevezik annak ellenére, hogy a Slovensko megnevezés – egy magyar vélemény szerint – adatolhatóan csak 1685-től fordul elő. (Az etnikai régió értelemben vett használata eszerint csak a 18. században gyökeresedett meg.) Mások a szó mai jelentését Jozef Dobrovskýhoz kötik.⁴⁰ Kiss Gy. Csabához hasonlóan mi is úgy látjuk, hogy a „Slovensko” fogalom egészen az 1830–1840-es évekig nem volt egyértelmű, s csak a nyelvharc kiéleződése és a szlovák nemzeti ideológia körvonalazódása során és után kezdett – a történeti Magyarország (Uhorsko) magyarok lakta területeitől (Madarsko) megkülönböztetésül – területi értelmet is kapni.⁴¹ A jelzett időszakig a „Felvidék” kifejezést sem használták. A reformkori sajtóban annál gyakoribb az Alsó-Magyarországgal szembeállított Felső- (vagy „éjszaki”) Magyarország, illetve az Alfölddel szembehelyezett Felföld megnevezés, hiszen a „*felföld vesz az alföldről gabonát, bort, marhát, sertést, dohányt.*”⁴²

A reformkori sajtóban tallózva érdekes, sőt egyenesen meglepő, hogy Felső-Magyarország szlovák népességét többnyire még mindig nem szlováknak, hanem szlávoknak vagy tótnak nevezik az 1820–1840-es években a magyar vagy szlovák származású cikkírók. Még egy íráson belül is különféle megjelölések váltogatták egymást: cseho-szlávok, szlavo-magyarok, magyar-szlávok, magyarországi szlávok, Trencsén, Árva, Liptó stb. megyékben lakó szlávok, valamint tótok és szlovákok.⁴³ Ezeken túl a magyarországi tótok és a kárpáti vagy felső-magyarországi szlávok voltak a leggyakrabban előforduló kifejezések a magyarok által írott cikkekben és vitairatokban. Hosszú időn át tehát a „tót” és „szláv” terminusokat – tág értelmezésben – vagy egymás szinonimáiként használták, vagy pedig – szűkebb értelemben – a Drávától délre eső területek (Szlavónia, „Tótország”), illetve Felső-Magyarország államisággal és önkormányzattal nem rendelkező szláv-szlóvák népességére alkalmazták.⁴⁴

A korabeli magyarázatok többnyire a hajdani gótok és a magyarországi szlávok, illetőleg szlavónok és szlovákok rokonításából indultak ki. Ehhez a magyar vagy magyar kötődésű szerzők az „alávetési elmélet”-et is hozzákapsolták, hiszen a „*régi Magyaroknak szokások volt a' Karpathusi bértzektől fogva egészen a' földközi tengerig meghódított Sláv gyökér hangzattal élő nemzetségeket Tótoknak... mondani.*”⁴⁵ A szláv vagy kettős kötődésű szerzők viszont a fenti elméletet vitatva a „tót” elnevezés magyarázatát összekapcsolták őshonosságuk, számbeli nagyságuk kihangsúlyozásával, vagy pedig azzal, hogy a „*Szlovákok vagy Tótok; Magyar ország legrégibb lakosai, is a' néhai hatalmas Morva országnak maradványai*”. Érdekes viszont, hogy amikor nem a „politikum”, hanem a nyelvészet felől közelítették

a problémához, a „szlovák” megjelöléssel (amely az 1810-es évek végén kezdett feltűnni a magyar sajtóban) nem találkozni, hiszen „*Szlávok; és pedig: a' Tótok (Cségh-Tótok) laknak 35 Vgyékben...*”⁴⁶ Figyelemre méltó, hogy a nyelvharc egyik szlovák származású (evangélikus pap) résztvevője még 1841-ben is arra hivatkozott, hogy „*honunk szlávjai magokat inkább szlávoknak, mint tótoknak nevezetni szeretik, sőt kívánják*”, mert ettől azt reméli, hogy ha – az ekkorra már lenéző, pejoratív töltést is kapó – „tót” szó kiveszne az irodalomból és a közéletből, ezzel együtt eltűnik az a pokoleredetű közmondás is: „*a tót nem ember*”...⁴⁷

Összegezve tehát megállapítható, hogy a szlovák nép (etnikum), „nemzetiség” lehetőleg minél korábbi megjelenését, illetve a szlovák nemzeti lét korai előzményeit csaknem kizárólag nyelvészeti érvekkel alátámasztani igyekvő szlovák érvelés könnyen kikezdhető. Árnaltabb megközelítés esetén nehezen védhető az az álláspont, amely – annak ellenére, hogy a 18. század végéig – 19. század elejéig nem vagy csak nagyon nehezen volt pontosan megállapítható, hogy a „szláv” kifejezést használó korabeli szerző mikor értett rajta szlávot és mikor szlovákot – a latin és egyéb nyelvű forrásokban szereplő „slavus” terminust következetesen „szlovák”-nak fordítja. Kétségtelen, hogy a „nemzeti” név olyan fontos kategória, amelynek mentén az adott csoport megkülönböztethetővé és elkülöníthetővé válik a többitől. Az elnevezés megjelenése, méginkább egységes és tömeges használata már egymagában is fontos bizonyítéka lehet a csoportegység állapotának, a csoporttal való tudati, ideológiai azonosulás előrehaladottságának. Tény, hogy nemzeti egység közös név nélkül nemigen létezhet. Az is igaz viszont, hogy a kollektív név felbukkanása jóval megelőzheti a „nemzetiség” és a „nemzet” létét. Igazából csak akkor válhat azonosíthatóvá, vagyis az egész csoportot jelölővé, ha történetileg létrejöttek a közös név használatának a legfontosabb anyagi és tudati – ideológiai alapjai. Önmagában tehát a nemzeti név megjelenése a különböző forrásokban nem elégséges bizonyítéka sem az egységes csoport, sem a csoporttudat meglétének. Egyébként is a nyelvészeti érvelés ereje legalább három alapvető tényező együttes meglététől függ: a személy ugyanazt a kategóriát alkalmazza-e magára, mint amelyet rá alkalmaznak az adott kategória hatálya alá tartozó „mi-csoport” tagjai, valamint a más csoporthoz (az „ők-csoport”-hoz) tartozók. A szlovákokhoz hasonlóan más közép-európai kis „kultúrnemzetek”-nél is megfigyelhető, hogy identitásukban sokáig bizonytalanok voltak. Sem az ön- és csoport-meghatározásuk (ha volt ilyen), sem a külső megfigyelők által rájuk alkalmazott megnevezések nem estek egybe. Ráadásul a velük azonos államban élő többségi vagy egyszerűen fejlettebb népesség (magyarok, németek stb.) egyéb alternatív megnevezéseket is használhatott.⁴⁸

JEGYZETEK

1. Szűcs Jenő–Hanák Péter: Európa régiói a történelemben. Előadások a Történettudományi Intézetben. 3. Budapest, 1986. 3.
2. Sárkány Oszkár: Magyarok Prágában 1773–1849. *Apollo*, 1936. V. 237.
3. A Kelet-Közép-Európa elnevezésre a rendkívül gazdag régiótörténeti irodalomból itt lásd csupán Oscar Halecki: A nyugati civilizáció peremén. Kelet-Közép-Európa története. Osiris – Századvég-200. Budapest, 1995. 12–13.
4. Hanák Péter: Közép-Európa, az imaginárius régió. *Liget*, 89/ősz, 21–22. Kiss Gy. Csaba: Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek. *Pesti Szalon*, 1993. 5., 28., 97., 129–130. (A továbbiakban: Kiss Gy. Csaba, 1993.)
5. Lubomir Lipták: A szlovákkérdés néhány történelmi aspektusa (1969). Imrich Kružíak: A szlovák dilemma (1988). In.: A szlovákkérdés a XX. században. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1996. 471–472., 507. (A továbbiakban: A szlovákkérdés)
6. Sztálin 1913-ból való egy mondatos „klasszikus” definíciója szerint: „A nemzet az emberek történelmileg kialakult tartós közössége, mely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúra közönségében megnyilvánuló lelki alkatnak közössége alapján keletkezett.” J. V. Sztálin Művei 2. kötet. Szikra, 1949. 32.
7. Lásd például Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Gondolat, 1974. (A továbbiakban: Szűcs, 1974) Kulcsár Kálmán: Politikai és jogszociológia. Kossuth Könyvkiadó, 1987., Diószegi István: Üllő és kalapács. Magyarságkutató Intézet, Bp., 1991. 7–10., Csepeli György: Nemzet által homályosan. Századvég Kiadó, Bp., 1992. (A továbbiakban: Csepeli, 1992.) Kis Gy. Csaba, 1993. – Már magyar nyelven is olvasható Stéphane Pierré – Caps: Soknemzetiségű világunk c. könyve. Kossuth Kiadó, 1997.
8. Erre vonatkozóan lásd Ágh Attila: A nem európai nemzeti fejlődés sajátosságai. *Tájékoztató*, 1982/4. sz. 8–9., Schöpflin György: Nacionalizmus a poszt-kommunista rendszerekben. *Világosság*, 1991/7–8. sz. 481., Dér Aladár: Politikum és etnikum. *Valóság*, 1992/9. sz. 33. Az összehasonlító irodalomtörténet köréből lásd pl. Sziklay László: A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet néhány elvi kérdéséről. In.: Szomszédainkról. Szépirodalmi, Bp., 1974. 34–38. (A továbbiakban: Sziklay, 1974/1.)
9. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In.: Válogatott tanulmányok. Első kötet. Magvető, Budapest, 1986. 389. (A továbbiakban: Bibó I.)
10. Katus László: Nemzetiségi politika a polgári forradalom előtt. *Társadalmi Szemle*, 1987/5. sz. 60.
11. Szűcs, 1974. 285–288.
12. Niederhauser Emil: A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. *Magyar Tudomány*, 1988/9. sz. 110.
13. Rudolf Chmel: Előszó. In.: A szlovákkérdés, 9.
14. Erre vonatkozóan lásd: Bibó I., 324., 325–326., 338. Uő.: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In.: Válogatott tanulmányok. Második kötet, 217–218. (A továbbiakban: Bibó II.)

15. Rudolf Chmel: A szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kutatásának hagyományai és mai helyzete. In.: Két irodalom kapcsolata: Tanulmányok a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Madách, Bratislava, 1980. 13.
16. Dušan Škvarna: Nagyságunk és kicsiségünk. (Két indok nélküli sztereotípiáról) In.: Szlovákok az európai történelemben (tanulmányok). Szerkesztette: Molnár Imre. Közép-Európa Intézet, Teleki László Alapítvány. Budapest, 1994. 38.
17. Bibó István – Szűcs Jenőtől eltérően – ez utóbbinak a híve volt. Szerinte a nemzet, mint Európa jellegzetes egysége nem a francia forradalommal született meg, hanem „csaknem másfél évezredes fejlődés eredménye”. Bibó II., 187.
18. Dušan Kováč: Filozófia és mitizálás a szlovák történelemben. Tiszatáj, 1995/1. sz. 72. (A továbbiakban: Kováč) – Dušan Kováč mellett Peter Sykora is azon kevesek közé tartozik, aki a „rendszerváltás utáni” Szlovákiában – a mai szlovák értelmiség felszínes nemzeti tudatát, az új viszonyok között is megőrzött mítoszteremtő képességét bírálva – kísérletet tett arra, hogy a szlovák történelem, illetve a szlovák – magyar történelmi kapcsolatok árnyaltabb és realisztikusabb értelmezését adja. Lásd: Bevezetés a szlovák nemzet mitológiájába. Valóság, 1992/8. sz. (A továbbiakban: Sykora)
19. Ennek „klasszikus” példáit nemcsak a szlovák történészek szolgáltatják, hanem pl. az „Isztorija Csehszlovákii” I. szovjet monográfia szerzői is. A „Csehii i Szlovákia v XVI–XVIII. veke” c. térképen a felső-magyarországi térség vastagított nagybetűkkel „Szlovákia”-ként van feltüntetve, a települések nevei pedig a mai szlovák átirat szerint (Bratislava, Košice stb.). Lásd: Tom I. Pod-red. G. E. Szancsuka i. P. N. Tretyjakova. (Izd.) Akagyemija Nauk SZSZSZ R. Moszkva, 1956. (A továbbiakban: Isztorija I.)
20. Idézi Käfer István: Szlovákok. In.: Együtt élő népek a Kárpát-medencében. Auktor Könyvkiadó, Bp., 1994. 104. (A továbbiakban: Együtt élő) Ugyanerre lásd még Rudolf Chmel: szlovák–cseh–magyar kapcsolatok. História, 1991/2–3. sz. 42.
21. Idézi Wagner Ferenc: A szlovák nacionalizmus első korszaka. A M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetének dolgozatai 1. sz. Budapest, 1940. 25. (A továbbiakban: Wagner)
22. Jozef Lettrich: History of modern Slovakia. Atlantic Press. London, 1956. 16–17. (A továbbiakban: Lettrich) Isztorija I. 59–60.
23. Sykora 113., 115.
24. Rudolf Uhlár: Ady a szlovák irodalomban. Apollo, IV. köt. 1936. II. évf. 161–162.
25. Daniel Rapant: A szlovákok a történelemben. In.: A szlovákkérdés, 393–395.
26. Lásd Sykora 114., Szarka László: A történeti Magyarország a szlovák történetírás tükrében. Világtörténet, 1992. ősz–tél, 9., (A továbbiakban: Szarka, 1992.)
27. Dejiny slovenskej literatúry. Vydavateľstvo Osveta, Bratislava, 1962. 145., (A továbbiakban: Dejiny literatúry) D. Rapant: im., 402. Miroslav Kusý: A szlovák jelenség. Uo. 487.
28. Sykora, 177.

29. Anton Augustín Baník: A szlovák konfesszionizmus dialektikus lényege. In.: A szlovákkérdés, 361., Kovács, 72.
30. Niederhauser Emil: A nemzeti megújulás – az ideológiai átrffenet egyik törvényszerűsége Közép- és Délkelet-Európában. Világtörténet, 1985/2. sz. 44. (A továbbiakban: Niederhauser, 1985.)
31. Ján Tibenský: Ideológia slovensky feudálnej národnosti pred národným obrodením. In.: Slováci a ich národný vývin. Vyd. SAV, Bratislava, 1969. 11. (A továbbiakban: Slováci), uő.: Chvály a obrany slovenského národa. Slovenské vydateľstvo krásnej literatúry. Bratislava, 1965. 443. (A továbbiakban: Tibenský: Chvály)
32. Vidor Emil: Hosszú álmom. Athenaeum, 1840. május 21. Első félév, 41. sz. 650. – Az igen gazdag reformkori magyar sajtóirodalomból lásd még: Tudományos Gyűjtemény, 1827. V. köt., 123. Athenaeum, 1839. szeptember 29. Második félév, 26. sz. 404.
33. Nem célunk a kérdéskör részletes elemzése vagy bírálata. Ehelyett bővebben lásd Peter Ratkoš: Postavenie slovenskej národnosti v stredovekom Uhorsku Ján Tibenský: Ideológia..., im.: In.: Slováci 7–40., ill. 92–113. P. Ratkoš: A szlovák nemzetiség fejlődése a 16. sz. végéig. Ján Tibenský: A szlovák nemzetiség és a burzsoá nemzet kialakulása. In.: Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. Akadémiai, 1972. 102–119., ill. 183–184., 192. A továbbiakban: Nemzetiség) Dejiny Slovenska I. Vyd. SAV. Bratislava, 1961. 127., 253. (A továbbiakban: Dejiny I.) Szarka László: A szlovákok története. Bereményi Könyvkiadó, é.n. 16–23. (A továbbiakban: Szarka)
34. Jaroslav Dubnický: A szlovák nemzeti ébredés problémái. Századok, 1963/1. sz. 173. – D. Kovács egyenesen úgy látja, hogy a Kárpátok és a Duna, Tisza által határolt területen az 5. századtól kezdve a szlovák etnikum őslakosként élt! Kovács, 70.
35. Ján Tibenský: A szlovák nemzetiség... In.: Nemzetiség, 183. – A 16. század elejétől Szarka László is megengedhetőnek és használhatónak tartja a „Szlovákia” idézőjeles alakot a szlovák etnikai terület megjelölésére. Szarka, 1992. 12.
36. Vékony Gábor: „... alapított most Swatopluk oly birodalmat”. Viték a morva fejedelemség történetéről. Magyar Tudomány, 1995/12. sz. 1458.
37. Sykora, 115–116.
38. Szarka, 18., 29., 36., 49–50.
39. Kovács, 73.
40. Szarka 73., Jaroslav Šolc: Slovensko v ceskej politike. M. O. Enterprise, 1993. 8. (A továbbiakban: Šolc) – Ján Tibenský szerint a szlovák etnikai területet először Jakub Jakobeus határolta körül 1642-ben. Lásd: Ideológia... Slováci; 96.
41. Kiss Gy. Csaba, 1993. 291., Uő.: A szlovákkérdés, 598–599. (Utószó)
42. Közhasznú esmeretek tára a' Conversations-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva. (Kiad. Wigand Otto.) 7. köt. Pest, 1833. 573. (A továbbiakban: Közhasznú) A lexikon 4. kötete a következő címszót hozta: „Felföld (magy.) I.: Alföld” Pest, 1832. 451.

43. Bárándy: Magyarismus többféle mániák elleni harcában. Századunk. Negyedik esztendei folyamat, 1841. december 9. 99. sz., 773–774., ua. december 13. 100. sz., 783–784.
44. A „tót” elnevezés magyarázata bővebben lásd dr. Pechány Adolf: A tótokról. Budapest, 1913. (Nemzetiségi ismertető könyvtár III. Szerk.: Szabó Oreszt) (A továbbiakban: Pechány) 38–40., Bonkáló Sándor dr.: A szlávok. Atheneum R-T., é.n. (1915), 116., Kniezsa István: A szlávok őstörténete. In.: A magyarság és a szlávok. Tanulmányok Szerk. Szekfű Gyula. Franklin, Budapest, 1942. 19–20. (A továbbiakban: A magyarság) Györffy György: István király és műve. Gondolat, 1974. 27., Peter Ratkoš: A szlovák nemzetiség... In.: Nemzetiség, 114.
45. Kossics József: Vannak-e Magyarországban Vandalusok. Tudományos Gyűjtemény, 1827. VI. köt. 75. (A továbbiakban: Tud. Gyűjt.)
46. Rumi Károly: Historiai vizsgálódások... Tud. Gyűjt. 1817. VI. köt. 34. Bitnics prof.: A' Vass és Szala Vármegyei Tótokról. Tud. Gyűjt. 1819. III. köt. 5., Csaplovics János: Etnographiai Értekezés Magyar Országról. Tud. Gyűjt. 1822. III. köt. 52., IV. köt. 18.
47. Koszetz Mátyás: Még valami a magyarországi szlávok magyarosítása s magyarosodása ügyében. In.: Daniel Rapant: Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842. Nákladom spolku Tranoscius v Liptovskom Svätom Mikuláši, 1943. Diel druhý: Dokumenty, 149. (A továbbiakban: Rapant II.)
48. Az elmondottakra bővebben lásd: Csepeli, 1992. 54., 58–59., 113. Uő: Az etnocentrizmus a nemzeti ideológiában. Világosság, 1988/8–9. sz. 541., 543. Orosz István: A nacionalizmus mint a nemzetállam ideológiája. In.: A „magyar kérdés”. Akadémiai, 1996. 158–159.

**REGIONÁLIS URBANIZÁCIÓ ERDÉLYBEN, A
BÁNÁTBAN ÉS A TISZÁNTÚLON /1867-1914/**

I. Városfejlesztő tényezők és a növekedés

A modernizáció a tradicionális városok fejlődését eredményezte. Nem feltétlenül a helyi ipari előzmények, tradíciók alakították mostmár a beruházások kedvét, bár ez bizonyára lényeges szempont maradt. A tőke racionalizmusa jobban tisztelte a tradíciónál a profitot, s saját „önkényével” szétrobbantotta a tradicionális városi fejlődés előző súlypontjait.¹ Korábban jelentéktelen településeket emelt a városok sorába, mert nyersanyaglelőhelyek közelében voltak, s korábbi idők patinás nevű városai maradtak alul az iparosodásban (Nagyenyed, Gyulafehérvár stb.). A korszak városfejlődésének egyik szembetűnő vonása a népesség jelentős, bár eltérő ütemű növekedése volt.

Az Alföld kisebb mezővárosai, a peremvidéki, határszéli városok egészen csekély népességnövekedési ütemével (20–30%) szemben a nagy és iparosodó város, a forgalmi központ 50–100%-os növekedése állt szemben 1869–1910 között. A harmadik kiugró típus az ipari település, amely 100–150%-os növekedést is mutathatott (pl. Resicabánya). A következő táblázatok 10–10 erdélyi és bánáti, valamint 15 tiszántúli város népességnövekedését mutatják.

A városi népesség növekedése Erdélyben (1869–1910)
(10 város alapján)

Város	Lakosság száma					% -os növe- kedés 1869–1910 1869=100%
	1869	1880	1890	1900	1910	
Nagyenyed	5 779	5 362	5 962	7 296	8 508	147,22
Gyulafehérvár	7 955	7 338	8 167	9 669	9 857	123,90
Beszterce	7 212	8 063	9 109	10 873	11 966	165,91
Brassó	27 766	29 584	30 739	34 511	38 999	140,45
Sepsiszent- györgy	5 142	5 183	5 665	7 030	8 544	166,16
Kolozsvár	26 638	30 363	35 855	46 670	58 181	219,53
Marosvásárhely	13 018	13 192	14 575	17 715	23 728	182,27
Nagyszeben	18 998	19 446	21 465	26 077	29 599	155,80 ³

A városi népesség növekedése a Bánátban (1869–1910)
(Tisza–Maros szöge)

Város	Lakosság száma					% -os növe- kedés 1869–1910 1869=100%
	1869	1880	1890	1900	1910	
Arad	32 725	35 556	42 052	53 903	60 969	186,30
Makó	27 759	30 063	32 663	33 701	34 899	125,72
Resiczabánya	7 498	9 365	12 819	14 924	17 368	231,63
Lugos	11 654	11 287	12 489	15 457	19 126	164,11
Stajerlak	8 361	9 239	12 144	13 698	12 323	147,38
Temesvár	36 844	27 815	44 849	55 812	68 471	185,84
Versecz	21 095	22 329	21 859	24 770	26 941	127,71
Pancsora	16 888	17 127	17 948	18 512	20 201	119,61
Nagybecskerek	19 666	19 529	21 934	22 868	25 470	129,51
Nagykikinda	18 834	19 845	22 768	24 419	26 356	139,93 ⁴

A városi népesség növekedése a Tiszántúlon
(Tisza bal partja 1869–1910)

Város	Lakosság száma					% -os növe- kedés 1869–1910 1869=100%
	1869	1880	1890	1900	1910	
Békés	22 547	22 938	25 087	25 473	26 360	119,12
Békéscsaba	30 022	32 616	34 243	37 108	42 146	140,38
Gyula	18 495	18 046	19 991	22 023	23 911	129,28

Nagyvárad	28 698	31 324	38 557	47 018	61 034	212,67
Debrecen	46 111	51 122	56 940	72 351	90 153	195,51
Hajdúböszörmény	19 208	19 035	21 238	25 065	28 131	146,45
Máramarossziget	8 833	10 852	14 758	16 901	20 832	235,84
Nyíregyháza	21 896	24 102	27 014	31 875	36 984	168,90
Szatmárnémeti	18 353	19 708	20 736	26 178	34 151	186,07
Hódmezővásárhely	49 153	52 424	55 475	60 824	62 392	126,93
Szentes	27 658	28 712	30 791	31 290	31 559	114,10
Karcag	14 486	15 835	18 197	20 886	22 983	158,65
Mezőtúr	20 447	21 213	23 757	25 367	25 800	126,17
Orosháza	15 554	18 032	19 956	21 369	22 249	143,04
Nagybánya	9 082	8 632	9 838	11 169	12 855	141,51 ⁵

A városi népesség növekedése – mint a táblázatokból látható – igen differenciált volt. Legdinamikusabb urbanizáció a bányavidékeken, körzeti ipari centrumokban volt észlelhető. A megnövekvő népesség e vidékeken nemcsak a városokra, de néhány bányász és iparos községre is jellemző volt. Petrozsény esetében például egyenesen 705%-os, Déván 262%-os, Resiczábányán 231%-os növekedést számítottunk 1869 és 1910 között. Rácز István felhívja a figyelmet, hogy például Marosujváron és Mezőtelegden (az olajfinomítás miatt) is csaknem megduplázódott a népesség.⁶ A nagyobb városok körül kiemelkedő növekedést ritkábban tapasztaltunk.

Néhány város	Növekedés 1869–1910
Kolozsvár, Nagyvárad, Máramarossziget	100% felett
Marosvásárhely, Arad, Temesvár, Debrecen, Szatmárnémeti	75–100%
Nagyszeben, Sepsiszentgyörgy, Beszterce, Lugos, Nyíregyháza, Karcag stb.	50–75%

Olyan városok hiányoztak az 50% feletti növekedést mutató települések közül, mint Brassó, Gyulafehérvár, Békéscsaba stb.

A táblázatokból az is kitűnik, hogy sok városnak lakosságszáma főleg Erdélyben, meglehetősen alacsony volt. A városi fejlődés elmaradottsága országosan is szembeütő. 1869-ben például a 81 szabad királyi város közül mindössze 27-nek volt tízezernél több lakosa. A városok jogi helyzetének újjárendezésére az 1870-es években került sor. Az új jogi helyzet alapján mindössze 23 település kapott közülük törvényhatósági státust, 50 volt szabad királyi várost minősítettek „*rendezett tanácsúvá*” a többi nem érdemelte

ki a városi rangot. A volt mezővárosok közül csak Hódmezővásárhely és Baja lett törvényhatósági jogúvá, míg rendezett tanácsú városi státust 56 település kapott. Erdély területén csak Kolozsvár és Marosvásárhely, a Tisza-mentén Szatmárnémeti, Debrecen, Nagyvárad, Hódmezővásárhely és Arad, a Tisza-Maros szögében pedig Temesvár, Versec és Pancsova kapott törvényhatósági jogot. Olyan patinás nevű városok, mint Gyulafehérvár, Nagyenyed, Brassó, Nagyszeben, Nagybánya stb. meg kellett, hogy elégedjenek a rendezett tanácsú város címével.

Az Alföld városai a táblázatokból is láthatóan sajátos fejlődéstípust képviseltek. Lakosságszámuk viszonylag magas volt, a modernizáció városfejlesztő hatása azonban alig észlelhető. Szentos lakossága például 14,1%-kal, Mezőtúr 26,17%-kal, Hódmezővásárhely 26,93%-kal, Békés 19,12%-kal, Gyula 29,28%-kal nőtt 1869 és 1910 között, ami alacsonyabb növekedést jelent az országos népességnövekedés üteménél, nem is beszélve a városi lakosság átlagos növekedéséről. Az Alföldön az urbanizációs folyamatba valamelyest bekapcsolódó városok számát 30-ra tehetjük. Ezek lakossága többnyire meghaladta a 10 ezret, de népességének foglalkozási és társadalmi struktúrájában messze elmaradt akár a felvidéki, erdélyi vagy dunántúli városoktól. Az alföldi agrárváros vármegyényi határában végeláthatatlanná duzzadt tanyavilág alakult ki. A kiegyezés körül már a lakosság 30%-a élt az alföldi város környékének tanyavilágában.⁹

A fenti kép számos új városfejlesztő tényező együttes eredménye volt. A múlt század második felében alapvető városfejlesztő tényezővé **vált a vasút**. A főbb vasútvonalak mentén főleg a vasúti csomópontokban intenzívebb iparfejlődés és urbanizáció bontakozott ki. E szempontból is kiemelkedő szerepet kaptak az úgynevezett „**vasárvonalon**” fekvő települések. Az itt vizsgált régiók esetében egy városiasodott zóna jött létre Erdély és a Tisza-mentén határvidékén (Szatmárnémeti, Nyíregyháza, Debrecen, Nagyvárad). Ez a Bánát és az Alföld déli határvidékén folytatódott (Arad, Temesvár, Versecz stb.). Ezek a városok elhelyezkedésüknél fogva fontos vasúti csomópontok voltak. A Tisza mentén Szolnok, Szeged és Szabadka hasonló szerepet töltött be.¹⁰ Az említett városi sávhoz tartozó települések népességnövekedése 1869 és 1910 között a 85%-os szint fölélt volt. Erdélyben is kialakult néhány dinamikusan növekvő város. Különösen gyors volt Kolozsvár és Marosvásárhely fejlődése a nagyobb települések közül. A városfejlesztő tényezők közül kiemelésre kívánczik még a **természeti környezet, sőt esetleg a közigazgatási szerep** is.¹¹ Néhány település rendkívül dinamikus növekedését a közelben található ipartelepítési tényezőknek köszönhetette. Ilyen ipartelepítési tényezőt jelentett a Bánátban és Hunyadban a szén és a vasérc Székelyföldön, de a Kárpátok lejtőin általában a fa, másutt egyéb bányakincsek, mint például a só vagy az arany. Déva 162%-os népességnö-

vekedése, Petrozsény népességének hétszeresére emelkedése, Beszterce lélekszámának 65%-os növekedése ugyanakkor azt is jelezte, hogy az egyes fenti ipartelepítő tényezők hatása ugyancsak eltérő volt.¹² Meg kell jegyezni, hogy a szállítás javulásával a kitermelt nyersanyagokat az esetek többségében nem a helyszínen, hanem a környező – már meglévő – nagyobb városokban dolgozták fel. Ezekben a népesség növekedése esetleg nem volt feltűnően gyors, de az iparból – forgalomból élő népesség annál radikálisabban növekedett. Erdélyben jócskán találunk ilyen gyorsan iparosodó városokat (Brassó, Kolozsvár, Nagyszeben vagy Beszterce). A Dél-Alföldön Temesvár, Arad, Tiszántúl keleti peremén, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Debrecen stb. fejlődésében a környék nyersanyaga nagy szerepet játszott.

II. Urbanizációs szintek és a települési szerkezet

A városfejlődésre a kiegyezést megelőző két évtizedben még elsősorban a mezőgazdasági árutermelés és forgalom növekedése hatott. A nagyipar hatása inkább csak a nyolcvanas évektől volt jelentős hatással és 1890 után vált döntő városfejlesztési tényezővé. E képből csak a bányászati és vasipari központok fejlődése emelhető ki.¹³ A keleti országrészekben a kiegyezés után a városok iparos-kereskedő népességének aránya igen alacsony volt, nemegyszer a 10%-os szintet sem érte el (pl.: Makón, Szegeden).¹⁴ A városok zöme azonban a 10–20%-os szint közé esett. Ide sorolható például Erdélyben Nagyenyed, Gyulafehérvár, Sepsiszentgyörgy. A Tiszántúlon a helyzet még rosszabb volt. Az alföldi városok zömét pl.: Békést, Békéscsabát, Nyíregyházát, Szatmárnémetit, Hódmezővásárhelyt, Szentest, Karcagot, Mezőtúrt, Orosházát stb., de még Debrecen is az iparos-kereskedő népesség 20% alatti szintje jellemezte. A Bánát déli városaiban sem volt jobb a helyzet. A fenti sorba sorolható Nagyikinda, Nagybecskerek, Pancsora, Versecz, Lugos is. Néhány város ugyanekkor már 20 sőt 30% feletti iparos-kereskedő népességgel rendelkezett pl.: Temesvár, Arad, Nagybánya, Nagyvárad, illetve Erdélyben Beszterce, Brassó, Kolozsvár, Nagyszeben.¹⁵ 1890-re már néhány nagyobb felvidéki, dunántúli, sőt erdélyi városban jelentősen emelkedett az iparból-forgalomból élők aránya, s ez akár a 40%-ot is meghaladhatta.¹⁶ Korszakunk végére az iparos és kereskedő népesség aránya – 35 település adatai alapján – a következőképpen alakult.¹⁷

Szint	Település
40% felett	Arad, Resicabánya, Stajerlak, Temesvár, Beszterce, Brassó, Petrozsény, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyszeben, Máramarossziget, Szatmárnémeti, Nagybánya, Nagyvárad

30–40%	Nagyenyed, Gyulafehérvár, Sepsiszentgyörgy, Déva, Debrecen, Zilah, Lugos, Versecz, Pancsova
20–30%	Gyula, Hajdúböszörmény, Nyíregyháza, Szeged, Szentes, Orosháza stb.
10–20%	Békés, Békéscsaba, Karcag, Mezőtúr, Hódmezővásárhely, Turkeve stb.

Az erdélyi-bánati városok jó részét a 40% fölötti, esetleg néhányat a 30–40% közötti szinten találhatjuk. Ez a fejlődés megfelel – Katus László adatai szerint – a felvidéki-dunántúli fejlettségi szintnek.¹⁸ E települések a vidék *ipari forgalmi centrumai* voltak. A vidéki városfejlődés első vonalát jelentették. Itt említhetnénk néhány egészen kiemelkedő átlagot. Az ipari-forgalmi népesség aránya Resicabányán 79,85%, Stajerl. 84,76% volt 1910-re. E bányászati-kohászati-gépgyártási központok természetesen országosan is egészen kiugró arányt mutattak. Kiemelkedő 54,9% arányt észleltünk Nagybányán, amely főleg a város bányászati központ jellegével indokolható.

Az ipari forgalom centrum jellegű városok mellett – főleg a Tiszántúlon, de a Duna-Tisza közén is – megtalálható a magyar városfejlődés sajátos képződménye az *alföldi agrárváros*. Ezek közül harmincnek a lakossága a 10 000 főt is meghaladta korszakunk végére, azonban népességük társadalmi és foglalkozási struktúrájában alaposan különböztek a települések az Erdély-felvidéki, dunántúli városoktól.¹⁹ Ezeknek eltérő fejlődését már a múlt századtól boncolgatta a hazai várostörténeti irodalom. Az alföldi városfejlődés „nem jelentéktelen része, igen erős vidéki jelleggel” bírt már az akkori megfigalmazások szerint is.²⁰

Az urbanizáció sajátossága volt a „földszintes” városok kialakulása. Az Alföldön a városi házak 95–99%-a volt földszintes. A nagyobb települések közül kiemelkedett Hódmezővásárhely, ahol az összes házak 0,3% volt legalább fél- vagy egyemeletes. Az emeletes házak aránya korszakunk végén Debrecenben 2,1%, Nagyváradon 5%, Szatmárnémetiben 4,2% volt, de még Temesvár is a 8%-os, Arad 8,5%-os aránnyal dicsekedhetett. Hatalmas, falusias városok voltak az említettek.²¹ Egészen meglepő adatokat találtunk a századforduló alföldi városképre vonatkozóan. Hajdúböszörmény 5 251 lakóházából 1 azaz egy, Hajdúszoboszló 3 860 házából 1, Hajdúnánás 3 686 lakóépületéből 2 volt emeletes. A rekord azonban mégiscsak Zilah és Makó tartotta, ahol emeletes ház nem volt, noha a lakóházak száma az 1200-at, illetve 6500-at meghaladta.²² A Bánátban 6 olyan város volt, ahol a lakóházak száma ezernél több volt, de az emeletes házak száma nem haladta meg a hármat (Makó, Karánsebes, Lugos, Fehértemplom, Nagybecskerek, Nagykikinda).

Az erdélyi városok két típusba sorolhatók. A szász városok kiemelkedtek az *emeletes házak számát* illetően. 250-nél több emeletes lakóház épült Besztercén és Segesvárt, 500–750 között volt Nagyszeben és Brassón. Ez az összes lakóházak harmadát – ötödét jelentette. Az Erdély nyugati peremvidékén és Székelyföldön levő városok (Gyulafehérvár, Nagyenyed, Kolozsvár, Déva, Torda, illetve pl.: Csíkszereda, Székelyudvarhely, Fogaras stb.) az alföldi városokkal mutattak rokonságot. A fejlődés folyamata a városi iparstruktúrák összehasonlító vizsgálatával is tettenérhető. Az 1870-es és 1910-es – 10 város adatait összevető – táblázatainkból a csoportosítási különbségek ellenére is kitűnik két lényeges urbanizációs folyamat. Egyfelől *helyi szükségleteket kielégítő iparágak* – az újabb szükségletek kielégítését célzó – strukturális átalakulása, másfelől az említett városok *iparának specializálódása*.

A helyi szükségletek átalakulását jelezte az építészettel, a ruházkodással és szolgáltatásokkal (egyéb) kapcsolatos iparágak arányának növekedése, jobb és fokozódó szükségletek hatására. Stagnálni látszott ugyanakkor az élelmiszeripar aránya és szinte elhalt jó pár iparág. A szőr, toll, csontipar visszaesése nyilvánvalónak látszik. Az újabb szükségletek kialakulásának oka a megváltozott életforma és ízlés volt. Teret hódított a városi öltözet, a cipő – a korábban ezt helyettesítő csizmával illetve bocskorral stb. szemben felgyorsult a lakásépítés, útépítés. Átalakult a városi ház és lakás berendezése. Megjelent ezzel együtt a nagyüzemi termék, az olcsóbb tömegáruk özöne, de megmaradt becses értéknek a kisipari vagy háziipari termék is, amely főleg tájjellegű cikkekben esetleg viseletekben öltött testet. A nagyipar térhódítását jelezte egy-egy iparág kimagasló aránya. Brassó vagy Kolozsvár ruházati ipara, Nagyvárad jelentős cipőgyára, Arad és Temesvár fejlett textil- és ruházati-cikk ipara, avagy Marosvásárhely és Arad faipara, Debrecen élelmiszer és élvezeti ipara, netán Brassó és Temesvár fémipara stb. országos jelentőségű nagyipart sejtetett korszakunk végére.

10 fontosabb erdélyi és tiszántúli város iparstruktúrája 1870-ben
(százalékban kimutatva)

Iparcsoportok	Erdély				Tisza bal partja			Tisza–Maros szöge		
	Brassó	Kolozsvár	M.vásárhely	Segesvár	Debrecen	Nagyvárad	Sz. németi	Szeged	Arad	Temesvár
Építészeti és művészeti	10,3	9,0	3,7	8,0	10,5	2,9	10,9	9,1	8,1	12,2
Fém-, kő-fa	12,9	22,8	22,8	21,2	17,9	27,5	18,0	23,0	24,5	17,4
Élelmezési és élvezeti	9,3	16,8	16,0	6,9	12,2	10,0	6,9	17,7	19,7	20,5
Ruházati	31,9	15,9	11,5	34,5	27,4	21,0	22,0	18,0	17,7	15,6

Bőr-papír és egyéb	28,8	24,7	38,6	25,7	26,6	27,1	38,6	25,3	22,4	14,0
Nem közvetlen termelő	6,7	10,5	7,3	3,6	7,3	10,5	3,5	6,8	7,5	0,5 ²⁴

10 fontosabb erdélyi és tiszántúli város iparstruktúrája 1910-ben
(százalékban kimutatva)

Iparcsoportok	Erdély				Tisza bal partja			Tisza–Maros szöge		
	Brassó	Kolozsvár	M.vásár hely	Segesvár	Debrecen	Nagyvárad	Sz. németi	Szeged	Arad	Temesvár
Vas- és fémipar	14,2	11,4	8,7	9,4		12,9	4,9	11,4	5,4	12,7
Fa- és csont	6,6	3,4	10,5	7,0		6,0	12,8	7,3	12,5	1,9
Élelmiszer és élvezeti	12,1	8,3	10,6	8,5		8,7	9,7	10,4	8,3	8,1
Kő-, föld-, agyag-, üveg- és építő	17,3	17,9	10,2	21,2		13,9	17,9	5,9	11,3	14,0
Ruházati	35,8	42,0	38,7	39,3		44,5	37,9	44,3	48,8	47,9
Bőr-, szőr-, toll	1,7	1,0	1,8	3,3		1,0	1,4	1,9	0,8	1,3
Egyéb	12,2	15,6	13,1	11,2		12,9	15,3	18,0	12,8	14,0 ²⁵

Urbanizációs viszonyok

A modernizáció térhódítása a 80–90-es évektől egyre több a városi élettel kapcsolatos technikai vívmány terjedését hozta. A főváros sokasodó fényei után egyre-másra gyulladtak ki a *villanyok* a keleti országrészben is: a Tiszától a Kárpátok lejtőiiig. A városok vagy kölcsönök felvételével vagy élelmes vállalkozókra bízva egymás után építették villanytelepeiket, melyek aztán egyre több utcára juttatták el a fényt.²⁶ Táblázatunk 20 város adatai kapcsán érzékeltetik a folyamatot. Temesvár kezdte, az alföldi városok fejezték be a sort 20–30 éves késéssel már Karcagon vagy Mezőtúron is ki-
gyulladt a villany. Amíg a nagyobb városok, mint Nagyvárad, Debrecen, Temesvár, Marosvásárhely városi vállalkozásban építették és üzemeltették villanytelepeiket, elterjedt azok bérbeadásának szokásai is. Többnyire a Ganz Villamossági Rt. volt a bérlő (Kolozsvár, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely stb.). Az erdélyi és a tiszántúli kisebb városokban magánvállalkozásban alakultak villamossági vagy általános szolgáltató vállalatok. Hajdúszoboszló világításáról a kövér és Társa gőzmalom, Szilágyosmlyókról például a Weisz Salamon és Társa cég gondoskodott. A zsidó és esetleg a szász vállalkozók jelentős részvételéről tanúskodnak ilyen nevek, mint Schmidt, Dackler, Perlfoszter (Karánsebes), Rössler (Fogarás) Kepick Kaess (Szászváros) stb.²⁷ A nagy eredmények második vonalát a petróleum és gázvilágí-

tás jelentette. Korszakunk végén a petróleummal, vagy gázzal világított utcák a szokásos esti városképhez tartoztak. Például Nagyszebenben 10 000 m, Csíkszeredában 8600 m, Kézdivásárhelyt 10 348 m, Désen 18 000 m Tordán 15 000 m, Hajdúszoboszlón 29 973 m, Hajdúnánáson 21 000 m vagy Kisújszálláson 15 000 m volt a hagyományosan világított utcák hossza.²⁹

Az urbanizációs viszonyok elterjedése Erdélyben, a Bánátban és a Tiszántúlon

Néhány város lakosságszám szerint	Villanytelep alapít. éve	Gázgyár alapítás éve	Vízmű építés kezdete	H é v	Műjéggyár alapítás éve	Városi nyomda alapítás éve
Debrecen	1908	1863	1909	-	1895	1591
Temesvár	1884	1857	nincs adat	1899. VIII.	1905	-
Kolozsvár	1905	1871	1887	-	1894	-
Nagyvárad	1904	1873	1895	1901. VII.	1910	-
Szatmárnémeti	1892	-	nincs adat	-	1899	-
Marosvásárhely	1898	-	1908	-	1905	-
Brassó	1898	1892	1894	-	-	-
Szentes	1902	-	-	-	1910	-
Karcag	1909	-	-	-	1910	-
Mezőtúr	1909	-	-	-	-	-
Nagybecskerek	1896	-	-	-	1910	-
Nagybánya	1909	-	1910	-	1910	-
Nagykároly	1904	-	-	-	-	-
Segesvár	1903	-	1903	-	-	-
Székelyudvarhely	1908	-	-	-	-	-
Torda	1902	-	-	-	-	-
Nagyenyed	1909	-	-	-	1909	-
Sepsiszentgyörgy	1908	-	894	-	-	-

A gáz elterjedése, a városi gázgyárak létesítése valamelyest megelőzte ugyan időben a villanyt, kiterjedtségben azonban nem versenyezhetett vele. A nagyobb városokban: Debrecenben, Temesvárt, Aradon, vagy Kolozsváron stb. már az ötvenes–hatvanas évektől létesültek – jórészt idegen tőkével – gázgyárak. A kisebb városokba azonban a dualizmus korában nem jutott el a városi gáz.³⁰

A korszak jelentős vívmánya volt – legalább néhány nagyobb és módosabb városban – a vízvezetékrendszer kiépítése. Kolozsvár kezdte a sort – a Tiszától keletre –, ahol már a nyolcvanas évek végétől csapból csoboghatott a víz. A kilencvenes évekre Nagyváradon, Brassóban vagy Sepsiszentgyörgyön stb. is vízművek épültek. Néhány tiszántúli város csak a század elején ismerhette meg a civilizáció eme vívmányát (Debrecen, Szentes, Nagybánya stb.).

Óriási változást hozott korszakunk a városi közlekedésben. A tarkaság nagy volt. A legelterjedtebb jármű még korunknak végén is az omnibusz volt. Huszonegy városban rőtta az egyre kövezettebb utakat. A második szintet a gőzvasút jelentette. Ezzel utazhatott a debreceni vagy a brassói

polgár. Debrecenben ugyan a vállalat 1910-től villamos üzemre tért át. A kelet-magyarországi városok közül Temesvár volt az úttörő a villamos alkalmazásában (1899), majd Debrecen megelőzve Nagyvárad és Nagyszeben (1901) következett. Arad országosan is egyedülálló szint képviselt. Helyi közlekedésében főszerepet az autóbusz játszott. 1869-től lóvasút üzemelt a városban. A századforduló után autóbuszokat vásárolt a helyi közlekedési vállalat. 1910-ben 8 busz 2,6 km-es vonalon rendszeresen közlekedett.³¹

Lényeges változásokat hozott az urbanizáció az orvosi ellátásban. Orvosi rendelők, kórházak épültek, s ha nem is haladta meg az egészségügyi intézmények száma – mondjuk – a jótékonyági egyletekét, a változás kétségtelennek tűnt. Korszakunk kezdetén ismeretlen volt a megfelelő alapellátás még a nagyobb városokban is. A huszadik század elején ezekben már 4–15 közegészségügyi intézmény működött. Itt is nagy különbségek alakultak ki. A Tiszántúl és Erdély városaiban általában – a lakosság számához képest szerényebbnek tűnő orvosi ellátás volt jellemző, míg a Bánátban kimagasló volt a közegészségügyi intézmények száma. A 30–40 000 lakosú Szatmárnémetiben például mindössze 4 ilyen intézmény működött, míg a kisebb Pancsován hat. Az erdélyi városok közül jelentős egészségügyi centrummá Kolozsvár, Marosvásárhely és Brassó vált (7–10). A Tiszántúlon a legtöbb egészségügyi intézmény csak Aradon és Nagyváradon és Debrecenben működött (8–13).³² A kórházi ellátottság még korszakunk végén is meglehetősen hiányos volt. Olyan városok voltak *városi kórház* nélkül, mint Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely vagy Szatmárnémeti még 1910-ben is. A működő „*városi kórházak*” (Debrecen, Temesvár, Arad, Hódmezővásárhely, Pancsova, Brassó, Vercs és a Tisza túloldalán Szeged) sokszor egész vidékek ellátásáról kellett, hogy gondoskodjanak.³³ Enyhítették a helyzetet az állami vármegyei közkórházak, pl.: Nagyváradon, Kolozsvárt, ahol orvosi kar és ezzel együtt egyetemi klinika is működött. Állami kórház létesült a legtöbb erdélyi városban, így Marosvásárhelyt, Nagyenyeden, Besztercén, Brassóban, Csíkszeredán, Gyergyószentmiklóson, Fogarasban és Sepsiszentgyörgyön, Déván, Segesvárt valamint például Nagyszebenben, Tordán és Székelyudvarhelyen stb.³⁴

Általában átalakult a városok kulturális intézményrendszere. Állandó színház alakult a törvényhatósági jogú városok mindegyikében Marosvásárhely és Hódmezővásárhely kivételével. Nagyváradon, Aradon és Kolozsvárt úgynevezett nyári színházak is működtek. A rendezett jogú városok közül a Tiszántúlon Nyíregyházán, Nagykárolyban, Szilágysomlyón és Zilahon a Bánátban, Makón, Lugoson, Fehértemplomban és Nagybecskerekén, Erdélyben Brassó és Vízakna kivételével minden ilyen városban (Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy, Déva, Szászváros, Medgyes, Nagyszeben, Dés, Torda, Székelyudvarhely) működött állandó színház. Egy-egy színház igazán a vá-

ros díszje lehetett. 200 000 Kr-nál többbe került például olyan kisvárosok, mint Medgyes vagy Déva színháza. A rekordot Zilah vitte e téren is. 440 000 koronás gyönyörű színházával. (Egy nagyvárosi színház, pl. a Kolozsvári építési költsége meghaladta az 1 millió koronát). A színjátszás nyelve többnyire a magyar volt. Az állandó színházak közül a szászvárosiban, a medgyesiben és a szebeniben német előadásokat is tartottak. Esetenként Fehértemplomban is volt szerb és német nyelvű előadás.³⁵ Igen kiterjedt volt a helyi újság- és folyóirat-kiadás. Nagyváradon, Debrecenben, Temesváron vagy Kolozsvárt 5–7 napilap jelent meg a századelőn rendszeresen, a hetilapok és folyóiratok mellett. Összesen a sajtókiadványok száma az említett városokban 10–25 között volt. (Temesvárt a többnyelvűség miatt 25 helyi sajtótermék jelent meg!)³⁶

A rendezett tanácsú városok közül Nyíregyházán (1), Makón (3) és Nagybecskerekén (2) illetve Erdélyben Brassóban (5) jelent meg napilap. A hetilapok száma a Tiszától keletre 85 volt 1910-ben! Ezek harmada nemzeti-ségi nyelveken jelent meg.³⁷ A városi élethez egyre jobban hozzátartoztak az egyesületek is. A fővárosban korszakunk végéig 1000-nél is több egyesület, művészeti kör és dalárda alakult. A keleti országrész törvényhatósági jogú városai – az egyetlen Temesvár kivételével, ahol 132 különböző egyesületet találtunk – még a 100-ig sem jutottak el. Még Kolozsvárt is csak 37, Debrecenben 44, Aradon 61, Szatmárnémetiben 49, Nagyváradon 30 egyesület működött. A vegyes lakosságú rendezett tanácsú városok, például Brassó (52), Nagyszeben (48), Máramaros-sziget (39) legalább hasonló eredményekkel dicsekedhettek.³⁸ Voltak ezek között dalárdák (pl. Debrecenben 6, Temesvárt 3, Brassóban 3 stb.) különböző iparos egyletek. Igen sok keresztény és izraelita *vallási kör* – főleg nőegylet – működött. Ezek között imádkozó- és önszegélyező szövetkezés is akadt, ilyen volt például az 1903-tól az Aradi Rózsafüzér Önszegélyező és Imatársaság. Különleges szint jelentettek a zsidó vallásúaknál alakult „*kiházastási*” egyesületek (Aradon 1866-tól). A városi értelmiség is gyakran tömörült. Nagyváradon például régészeti és történetész egyesület, Temesvárt múzeum kör, tanító, illetve mérnöki és építészeti egyletek alakultak. Természetesen a kulturális jellegűek közül az *irodalmi körök voltak* a leglátogatottabbak. A nagyváradi Szigligeti Társaságnak 1908-ban például 314, a debreceni Csokonai körnek 707, a szatmárnémeti Kölcsey körnek 248, a temesvári Arany János társaságnak 190, a kolozsvári Erdélyi Múzeum egyletnek 870 állandó tagja volt. A vidék híresebb költőjéről elnevezett körök inkább a nagyobb városokban alakultak. Kiseb lélekszámú településeken az olvasókörök helyettesítették ezeket, például Kézdivásárhelyen, Gyergyószentmiklóson, Lugoson (román) Nagykárolyban. Akadtak persze a környék szülöttéről elnevezett körök is. Nyíregyházán Bessenyei kör (427 tag) Nagykárolyban Kölcsey egyesület működött (229 taggal). Egé-

szen kiemelkedő kulturális próbálkozás volt Csíkszeredán az 1876-tól sikeresen szereplő Műkedvelő színtársulat, melynek taglétszáma korszakunk végére a 120 főt is meghaladta! Helyenként az egyház is segített a fáklya szerepét betölteni. Gyulafehérváron, pl. a hetvenes évektől 100–150 főt számláló Erdélyi Római Katolikus Irodalmi Társaság működött.

A gazdasági jellegű egyletek taglétszáma nemegyszer több ezer főt jelentett. Egészen kiemelkedett a temesvári Délvidéki Földműves Gazdasági Egyesület, amelynek 10 000-nél többre nőtt a taglétszáma, de hasonló jellegű aradi kör is 2170, a medgyesi 1337, a szebeni Erdélyi Szász Gazdasági Egylet 10 103, a dési Szolnok-Doboka megyei Gazdasági Egylet 600 tagot számlált.³⁹ A gazdasági egyletek között szinte minden városban megtalálható volt a kereskedő, az iparoskör, az iparos önképző egyletek sokasága is. A város polgársága szinte mindenütt létrehozott betegsegélyező és temetkezési társulásokat is. A temetkezési egyletek a nemzetiségi vidékeken – főleg a szászlakta területeken – nemzetiségenként szerveződtek (pl.: Szászrégen, Segesvár, Szászsebes stb.).

A keleti országrész városaiban is fontos szerepet játszottak a *politikai jellegű egyletek*. A Tiszántúlon a függetlenségi köröknek jelentős súlya volt. Debrecenben, a szabadságharc fővárosában az 1876-ban alakult Függetlenségi körnek félezer-nél is több állandó tagja volt. Szatmárnémetiben 4–500 tagú Széchenyi Társaság, Karcagon Széchenyi Kör, Gyulán 48-as kör, Hajdúböszörményben 48-as kör, Hajdúnánáson Függetlenségi Kör és 48-as kör, Hajdúszoboszlón Kossuth Kör, Nagybányán Függetlenségi Kör, Fogarason (!) 200 tagú Függetlenségi Kör, Kézdivásárhelyt Függetlenségi- és 48-as Kör, Szamosújváron és Tordán függetlenségi és 48-as körök jeleztek a keleti országrész városainak hangulatát. Egyetlen szabadelvű egylet Hajdúböszörményben működött. A szász városok polgársága – úgy tűnik – más nézeteket vallott 48-ról és a függetlenségi körökről, hisz e helyeken egyetlen ilyen egylet sem működött.⁴⁰

A dualizmus kora a városi könyvtárak alapításának időszaka is volt. Aligha lehetne a Tiszától keletre sok olyan várost találni, ahol az első nyilvános könyvtár ne korszakunkban nyílt volna. Néhány közülük korszakunk végére 10 000-nél is több kötettel rendelkezett (pl. Temesváron 39 369, Versecen 27 240 kötet). A Tiszántúlon azonban a mégoly híres kulturális központnak számító Debrecenben is csak „hivatalos” használatot engedélyező 2300 kötetes bibliotékával rendelkezett. Másutt is hasonló volt a helyzet. Aradon 4000, Hódmezővásárhelyt 7000, Szatmárnémetiben 686 (!), Szentesen 1280, Karcagon 1400 vagy például Mezőtúron 2000 kötetes nyilvános könyvtár működött. A körülmények Erdélyben sem voltak rózsásabbak. Legnagyobbinak a brassói (3500) könyvtár számított 1910-ben. Az olvasás mértékéről, a kölcsönzés gyakoriságáról nem találtunk ugyan adatot, de

az említettek is bizonyossá teszik, hogy a rendszeres olvasás legfeljebb szűk értelmiségi körök privilégiuma lehetett.⁴¹

JEGYZETEK

1. Vö.: Makkai László: Erdélyi városok. Bp., 1940., 6–9.
2. Berend–Szuhay: A tőkés gazdaság története, Magyarország. Bp., 1975. 133., illetve Erdei Ferenc: A magyar város. Bp., 1974. 63.
3. MKON 1910. I. 678. 741., ill. Thirring: A magyar városok statisztikai évkönyve. Bp., 1912.
4. MKON 1910. 678–741. Alapján
5. MKON 1910. I. k. uo. és Thirring: A magyar városok statisztikai évkönyve. Bp., 1910., 20.
6. Rácz István: Paraszti emigráció politikai megítélése Magyarországon, ill. Berend–Szuhay: A tőkés gazd. 134.
7. Berend–Szuhay: A tőkés gazdaság története Magyarországon. Bp., 1975. 134.
8. MT 6/2. 1138–1144.
9. Katus László: Az urbanizáció meggyorsulása, MT 6/2. 1142., illetve Rácz István: A paraszti emigráció politikai megítélése Magyarországon. Agrártörténeti Tanulmányok 8. 54.
10. Katus László: i. m. 1142.
11. Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikai évkönyve, 1912. 20.
12. Katus László: i. m. uo., Vö. Orbán Balázs: Székelyföld leírása. Bp., 1982. II. 410–418.
13. Katus László: i. m. uo.
14. Saját számítások NKON 1880. alapján hasonló adatok Földes Béla: Városaink és a városi lakosság életviszonyai Bp., 1883. 46–47.
15. Saját számítások MKON 1880. alapján hasonló adatok, Földes Béla: Városaink és a városi lakosság életviszonyai, Bp., 1883. 46–47.
16. Katus László: i. m. 1143.
17. Saját számítások MKON 1910. II. k. 678–741., illetve Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikája im. 20. al.
18. Katus László: i. m. 1143.
19. Földes Béla: Városaink és a városi lakosság életviszonyai. Bp., 1883. 5.
21. Erdei Ferenc: A magyar város, i. m. 63–65.
21. 58. k. 8. MSK
22. Thirring: i. m. 27.
23. Uo.
24. Saját számítások MKON, 1870. 260–330.
25. Saját számítások MKON, 1910. II. k. alapján
26. Egyed Ákos: i. m. 294.
27. Thirring: i. m. 440–441.
28. OMSK. 58. k. 310., illetve Thirring: 435, MSK 58. k., 433, MSK 58., 34., MSK 58. k., 330.

29. Thirring: i. m. 442.
30. Uő.: 435.
31. MSK 58. k. 32–33., illetve Egyed Ákos: i. m. 294.
32. MSK 58. k. 38.
33. MSK 58. k. 85.
34. Thirring: i. m. 250–253.
35. Thirring: i. m. 541.
36. Thirring: i. m. 537., illetve Egyed Ákos: i. m. 293.
37. Thirring: i. m. 537–538.
38. Egyed Ákos: Falu, város civilizáció, 292.
39. Thirring: i. m. 530–36., 1908-as adatokat közöl
40. Thirring: i. m. 530–36.
41. MSK 58. k. 39.

A KÖTET SZERZŐI

Besze Tibor	- az EKTF adjunktusa
Csesznokné Kukucska Katalin	- az EKTF adjunktusa
Fodor László	- a Dobó István Vármúzeum régésze
Gebei Sándor	- az EKTF egyetemi tanára
Hacsi Lajos	- az EKTF adjunktusa
Kiss László	- az EKTF docense
Kozári József	- az EKTF docense
Makai János	- az EKTF docense
Misóczki Lajos	- az EKTF főiskolai tanára
Mózes Mihály	- az EKTF főiskolai tanára
Nagy József	- az EKTF főiskolai tanára
Oláh József	- ny. történész
Ráczné Horváth Ágnes	- az EKTF docense
Tóth Sándor László	- a JATE docense

